

# ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

XIII.

Бр. 6.

## СЛУЖБЕНИ ДЕО

### УКАЗИ КРАЉЕВСКОГА НАМЕСНИШТВА МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

Указом господе Краљевских Намесника, од 31. маја ове год., на предлог министра просвете и црквених послова, постављен је *Борђе Несторовић*, референт IV. класе у министарству просвете и цркв. послова, за референта III. класе у истом министарству.

Одликовани: Указом Господе Краљевских Намесника, од 20. маја ове год., на предлог министра просвете и црквених послова, одликован је *орденом Св. Саве IV. степена Рудолф ил. Огенфелд*, академички живописац у Минхену.

Указом господе Краљевских Намесника, од 30. маја ове год., на предлог министра просвете и црквених послова, одликован је *орденом Св. Саве II. степена Никола Тесла*, електротехничар у Њу-Јорку.

### ПРЕТПИСИ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

#### СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Претписом министровим постављен је:

у београдској Вишој Женској Школи: за хонорарног предавача зоологије *Стеван Бајаловић*, професор београдске реалке, на место Живана Живановића, који је поднео оставку, 19. априла ове године.

#### ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Претписом министровим постављен је:

у ужичком округу: за управитеља основне школе у Карану *Владимир С. Поповић*, учитељ III. и IV. разреда те школе, 17. априла ове године.

### РАСПИСИ И ОДЛУКЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

#### 1. Уредба о издавању бесплатних улазница у Народноме Позоришту.

На основу чл. 10. и 11. «Правила о позоришним улазницама и вршењу контроле над привредом народнога позоришта» од 10. априла ове године, ПБр. 5332., а имајући на уму и досадашњу практику у овој ствари, министар просвете и цркв. послова прописује ову уредбу о давању бесплатних улазница у Народноме Позоришту.

#### Члан 1.

Бесплатне позоришне улазнице могу бити 1. сталне, кад је тиме дато право на слободан улазак у позориште за целу једно-годишњу позоришну сезону или за већи број позоришних представа; 2., привремене, кад је тиме дато право на слободан улазак у позориште само за једну позоришну представу.

#### Члан 2.

Сталне бесплатне улазнице издаје управник Народнога Позоришта у два примерка, од којих један добива лице, на чије име улазница гласи, а други се предаје позоришном благајнику ради вршења контроле о прегледу позоришне благајнице. Ове се улазнице разликују својим обликом од редовних плаћених позоришних улазница.

#### Члан 3.

Сва места у позоришној дворници, за која су издате сталне бесплатне улазнице, сматрају се као заузета у дане, кад важе бесплатне улазнице. С тога се све непродате редовне улазнице тих места, при сваком недељном прегледу позоришне благајнице, сматрају као без важности.

#### Члан 4.

Привремене бесплатне улазнице добивају она лица, којима управник Народнога По-





зоришта изда нарочиту упутницу на једну позоришну представу. За ове упутнице ће позоришни благајник издавати редовне позоришне улазнице онима, на чије име гласи добивена упутница. Према томе се привремене бесплатне улазнице ничим не разликују од редовних плаћених позоришних улазница.

#### Члан 5.

Благајнику предате управникове упутнице служе као доказ, да су дотична места у Позоришту бесплатно издата, и прилажу се недељним извештајима о дохотку појединих позоришних представа (чл. 14. правила о позоришним улазницама).

#### Члан 6.

Сталне бесплатне улазнице добивају:

1. Управник и драматург Народног Позоришта, и то за једну ложу у партеру (Бр. 14. и бр. 1.);

2. Четири члана књижевно-уметничкога одбора (место награде у новцу, која им по закону припада), и то за две ложе у партеру (бр. 1. и бр. 2., или бр. 14. и бр. 2.).

3. Уредништва службених «Српских Новина» и оних политичких листова у престоници, који редовно објављују позоришни репертоар и достављене им обзнане позоришне управе, и то свако за по једно седиште у партеру првога реда или прве галерије.

Ради уверења да су уредништва штампала позоришне обзнане, шаљу она уредно управи своје листове непрекидно.

Чим које новине престану излазити или престану објављивати позоришне доставе, одмах губе право на бесплатне улазнице.

4. Уредништва оних књижевних листова у престоници, који доносе редовне приказе о позоришним представама, и то свако за по једно седиште I. реда, на I. галерији.

5. Женско глумачко особље, кад не суделује на представи, и то на четири ложе на другој галерији (бр. 1., 2., 13. и 14.).

6. Благајник Народнога Позоришта на два седишта у партеру I. реда;

7. Капелник Народнога Позоришта на једно седиште у партеру II. реда.

8. Позоришни лекар (место награде) на два седишта на балкону I. галерије;

9. Изаслани чиновник Главне Контроле (чл. 13. Правила од 10. априла 1891. год) на два седишта у партеру I. реда.

10. Два (дежурна) полицијска чиновника, и то један за седиште у партеру III. реда, а други за седиште на балкону II. галерије.

11. Друштво «Ценерале», код којег је Народно Позориште осигурано, за једно седиште у партеру I. реда (по уговору).

12. Дежурни официр (који доводи војнике на представу) за једно седиште у партеру II. реда.

#### Члан 7.

Привремене бесплатне улазнице добивају:

1. управник града Београда, кад лично по дужности долази у Позориште, за ложу у партеру бр. 7.

2. научници, уметници и чувени дописници са стране, и сва друга лица, упућена од министра просвете, или министра спољних послова, и то за поједина места у ложи (бр. 12.) на I. галерији. Тек у случају, да број ових лица буде већи од 5, може управник истога вечера, ако места већ не би била продата, издати упутнице на још три седишта на балкону I. галерије, или још једну ложу на првој галерији (бр. 11). У ове две ложе на I. галерији, кад су незаузете или непродате, могу долазити они стални чланови Народнога Позоришта, који не суделују на представи.

3. Писци позоришних комада, кад се њихова дела приказују, и то за једну ложу у партеру.

4. Преводиоци позоришних комада, кад се приказује њихов превод, и то за два седишта на балкону I. галерије или у партеру I. реда.

#### Члан 8.

Сем лица, која се по члановима 6. и 7. ове уредбе могу користити бесплатним улазницама, допуштен је слободан приступ у Народно Позориште без нарочитих улазница:

1. редовним члановима Народнога Позоришта, кад не суделују у комаду, и матерама неударних глумица, кад њихове кћери суделују на представи, за непродата места, првима у партеру, другима на I. и II. галерији, по наређењу управникову;

2. Привременим члановима Народнога

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА



Позоришта, кад не суделују на представи, и то за непродата седишта на П. галерији;

3. Војницима београдског гарнизона према реверсу војне власти, и то само недељом и празником, за стајање на Ш. галерији иза обележених места; број у Позориште упућених војника никад не сме бити већи од 30;

4. Државним питомцима (благодејанцима) виших разреда средњих школа и свих разреда Велике Школе, по нарочитој писменој препоруци њихових школских старшина, и то у дане и на представе, које позоришни управник одреди, за стајање на I. и II. галерији иза обележених места; њихов број о једној представи не сме бити већи од 10.

#### Члан 9.

Да се коме одузме право на сталну бесплатну улазницу, одлучује управа позоришна по саслушању књижевно-уметничкога одбора Народнога Позоришта. За поједине представе, кад интереси Народнога Позоришта захтевају, овлашћен је сам управник обуставити сталне бесплатне улазнице свакоме, сем чиновника и позоришних службеника, чија се места у корист позоришне привреде могу продавати само по њихову изречну допуштењу. Али ни њима, нити икоме другоме, управник не може сам обуставити сталну бесплатну улазницу, кад се позоришни комад приказује први пут.

КПБр. 5149.

29. маја 1892. год.

у Београду.

Министар  
просвете и црквених послова,  
Анд. Николић с. р.

#### 2. Старешинама средњих школа и управитељима основних школа.

Пре кратког времена је у Београду заснована «Српска Књижевна Задруга», друштво, које је ставило себи задатак да одабране књижевне радове, старијих и новијих, туђих и наших књижевника, учини што приступачнијим нашем читалачком свету. У прогласу којим се Управа Задругина обратила српском народу и позвала га у коло својих помагача уписом у чланство, јасно су изнесени разлози и потреба за оснивање овакога

удружења. «Читаоци су српски», вели се тамо, «више остављени срећи или случају; широки покрет књижевни и широка потреба читања и поуке у корисном и народном духу немају ни редовне неге, ни систематске целине. Потреба је неопходна да се уједно приберу како времена, старо и ново, тако и пријатељи српске књиге и српске речи с истока и са запада, са севера и с југа. Потреба је с једне стране, да се свакоме на домак стави оно што је до сад добро израдила српска књижевна радња и свест, а с друге, да се око тога, као огњишта свога, састану сва браћа, и да у томе потраже духовну своју заједницу, основе своје народне индивидуалности.»

Да се заснивањем «Српске Књижевне Задруге» подмирује једна велика потреба нашега друштва, да ће она испунити једну осетну празнину у нашем духовном животу, сведочи лепо пријам, који је Задруга нашла и који налази међу просвећеним синовима српскога народа, и на свима странама и у свима слојевима његовим. Али да се на овим лепим почецима не застане, да овај покрет узме оне размере, који ће од «Српске Књижевне Задруге» одиста учинити једну велику духовну заједницу српскога народа, потребно је да у овом послу свој, не мали, део старања и труда узме и српска школа и њени посленици. Јер, коме би се у првом реду и могла обратити српска књига, од кога би она најпре и могла потражити моралне потпоре и помоћи, ако не од оних, који су њени најближи представници, непосредни носиоци српске просвете? На кога би другог, у првом реду, и било упућено овако једно удружење, с оваким циљем, ако не на српског наставника, професора и учитеља? И пратећи с места, на коме сам, са задовољством оно учешће што су га они већ до сада узимали у овом послу, мени је и дужност да их на овом путу охрабрим и сваку њихову заузимаљивост у овом правцу одобрим и похвалим. Ширећи по могућству у својој околини мисао о потреби «Српске Књижевне Задруге», помажући јој у прикупљању њених чланова, српски ће наставник помагати и онај лепо циљ што га је Задруга себи поставила: да српском читаоцу даје обилну и једру духовну храну. На овом се пољу тако лепо сусрећу и тако корисно допуњују српска школа и «Српска Књижевна Задруга», да ја могу с



поуздањем очекивати, да српски наставници и наставнице неће отказати своју усрдну могућну помоћ овом удружењу.

Старешинама средњих школа — управитељима основних школа — препоручујем да по један примерак овога писма предаду наставницима — наставницама, — учитељима — учитељицама — у свом подручју.

ПБр. 5602.

27. маја 1892. год.  
у Београду.

*Министар  
просвете и црквених послова,  
Анд. Ђиколић.*

### 3. Распис директорима гимназија и реалака.

У 3. алинеји 3. тачке мојега расписа од 21. овог месеца, ПБр. 5443., треба да се изоставе речи «био он испитач или не».

Ово вам се саопштава ради знања и исправке.

ПБр. 5481.

25. маја 1892. год.  
у Београду.

*Министар  
просвете и црквених послова,  
Анд. Ђиколић с. р.*

### 4. Распис директорима виших гимназија и реалака.

Поводом питања неких старешина виших средњих школа, како треба поступити с оценама, које ученици најстаријег разреда буду добили од 1. до 15. маја, нашао сам за потребно наредити, да се те оцене, колико их буде, заводе у нарочиту рубрику главне уписнице ученичке, и да се оне, као засебни резултати, при утврђивању годишње оцене срачунавају с ранијим двомесечним резултатима.

Ово вам се саопштава ради знања и управљања.

ПБр. 4704.

4. маја 1892. год.  
у Београду.

*Министар  
просвете и црквених послова,  
Анд. Николић с. р.*

### 5. Распис директорима виших и нижих гимназија и реалака, управитељима учитељских школа и крагујевачке В. Жен. Школе, ректору Богословије и управитељци београдске В. Ж. Школе.

Ради бржег вршења административне преписке повереног ми министарства са управама средњих школа, нашао сам за потребно наредити: да се све одлуке наставничког савета поверене вам школе, које према законским одредбама подлеже размотрењу или одобрењу министра просвете и црквених послова, као што су нпр. распреди испита, саветске одлуке о ученичким казнама, саветска мишљења, итд., у будуће достављају овом министарству у овереном препису, а оријинали да се задрже за школску архиву.

Извештавајући вас о овој својој наредби, препоручујем вам, да се тачно по њој управљате.

ПБр. 5041.

9. маја 1892. год.  
у Београду.

*Министар  
просвете и црквених послова,  
Анд. Ђиколић с. р.*

### 6. Распис ректору Велике Школе, ректору Богословије, управитељима учитељских школа у Београду и Нишу, и свима директорима виших гимназија и реалака.

Бива често, да се многи ученици, којима је стигло време служења у сталном кадру, извлаче испод ове обавезе, не јављајући се на време својим командама. Пошто прође школски распуст, ови се ученици пријављују својим командама и правдају своје неслужење болешћу, подносећи тога ради увек и лекарска уверења.

Како се оваким поступком дешавају злоупотребе и изиграва се и сам закон о устројству војске, то сам, по учињеној ми представци г. министра војног актом од 12. ов. мес. Ф.А.М. 3437., нашао за потребно заменити тачку 5. мога расписа по овој ствари, од 28. новембра прошле године, ПБр. 18285., овако:

Сваки онај рекрутовани ученик, који у течају школског распуста не буде испунио своју обавезу служења у кадру, па



тај свој поступак доцније буде правдао болешћу или ма чим другим, сматраће се да је намерно хтео избећи служење у кадру, и биће осуђен на трогодишњи рок. Да би се пак ученици од ове законе казне сачували, биће свагда дужни, да сваку препреку служења у кадру, поткрепљену документима, доставе дотичној команди, која их је рекрутовала, и то одмах у почетку школског распуста, а до дана, до ког треба да буду у кадру.

Изволите ово објавити ученицима — свих факултета Велике Школе — старијих разреда поверене вам школе — ради знања и управљања.

ПБр. 5152.

17. маја 1892. год.  
у Београду.

Министар  
просвете и црквених послова,  
Анд. Николић с. р

## РАДЊА ГЛАВНОГА ПРОСВЕТНОГ САВЕТА

### ЗАПИСНИЦИ РЕДОВНИХ И ВАНРЕДНИХ САСТАНАКА ГЛАВНОГ ПРОСВ. САВЕТА

САСТАНАК 512-ти

12. фебруара 1892. г., у Београду.

Били су: председник, Ст. Марковић; редовни чланови: др. В. Бакић, Ђ. Милијашевић; ванредни чланови: Ж. Милосављевић, Ђ. Станојевић, Свет. Никетић, Стев. Вајаловић, С. Антоновић, Љуб. Јовановић, Н. Стевановић и Дим. Ј. Путниковић.

Пословољ, Мил. Марковић.

#### I.

Прочитан је и примљен записник прошлога редовнога састанка.

#### II.

Председник извештава Савет да је њему и г. Н. Стевановићу упућена на оцену молба г. Петра Милетића, пређ. учитеља, који моли да се у службу врати, и напомињући, да је он као референт ову ствар г. Милетића и први пут оцењивао, кад је г. Милетић, по мњењу Гл. Пр. Савета био отпуштен из службе, предлаже Савету да место њега избере ког другог референта.

Савет је умолио г. Марковића да остане референт по овоме предмету, а као новог трећег референта изабрао је г. Ж. Милосављевића.

#### III.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 12. овога месеца, ПБр. 1590., којим се шаље Савету на преглед и оцену дело „Историја Турске Царевине“, написао Станлеј Лен-Шул, с енглеског превео Чед. Мијатовић.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. Ст. Довчевић и С. Антоновић.

#### IV.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 12. овог месеца, ПБр. 1577., којим се шаље Савету на преглед и оцену дело „Дахире“, песме г. Јована Илијћа, књижевника.

Пошто је ово дело познато већини чланова, то је Савет одмах одлучио: да је дело добро и да одговара сврси, којој га је писац наменио, те према овоме да га може министарство просвете по молби пишчевој потпомоћи на начин, који оно буде нашло за најбољи.

#### V.

Пошто су г. г. др. Љ. Недић и Мих. Шљивић изјавили, да се због других послова не могу примити прегледања и оцењивања дела „Логика за школе и за самоуке“ од г. Петра Радудовића, које им је раније од Савета на оцену упућено, то је Савет одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. М. Влајић, проф. београд. учит. школе, и М. Шевић, предавач крагујевачке гимназије.

#### VI.

Прочитан је реферат г. др-а Б. Гавриловића о делу „Основи аналитичне геометрије“ за више разреде гимназија и реалака, од др-а Ј. О. Гантнера, превели: В. Димић и В. Зделар, професори I. беогр. гимназије.

Реферат гласи:

#### Главном Просветном Савету.

Када се оно у Главном Просветном Савету пре неколико година повела реч о преустројству наших средњих школа, тада је један од чланова Савета, истичући важност и значај добрих књига по саму наставу, предложио поред осталог и то, да се добре, за школу подесне књиге (нарочито у



групи егзактних наука), писане туђим језиком, просто преведу на наш језик. И заиста, свака онај, који познаје наше просветне прилике и потребе наше школе, морао је прихватити ту мисао без икаквог приговора. Правац је био назначен, остало је још само то да добри и савесни посленици пођу њим. Ја-лови листићи наше школске књижевности последњих година казују нам међу тим јасно, да се у том погледу готово ништа није радило. Код нас се, до душе, у последње време доста писало, доста сређивало, прерађивало, па богме местимце и ћутке преводило, и поред свега тога ми, по мишљењу наших најбољих педагога и звацаца, имамо само неколико дела, којима бисмо се могли у школи с успехом служити.

Имајући на уму то, мило ми је било када сам видео да су г. г. професори Васа Димић и Владимир Зделар превели Аналитичну Геометрију Ј. О. Gandtner-a. Ја сам ово дело прочитао и прочуо. У њему има веома много систематски сређених проблема о тачци, правој линији, кругу, елипси, хиперболи и параболу. Те проблеме су и разнолике, лепе и тако богато посејане, да се у томе погледу за елементарну наставу Аналитичне Геометрије ништа боље не може ни пожелети. Оне управо и јесу украс овога дела. *О погрешкама с те стране*, дакле, не може бити ни говора; све су те проблеме добро изведене и тачно аналитички одређене.

Поред свега тога у том делу има и крупнијих мана, које се у њему од почетка па до краја на многим местима јављају.

Међу овима долази на првом месту то, што готово нигде за почетника није јасно изнесено основно начело Аналитичне Геометрије, то јест начело, из којег се види, како она путем алгебарске анализе поставља једначине геометријским сликама с једне, и зашто су те једначине поред одређене координатне системе управо једини аналитички еквиваленти њихови с друге стране. Да је то тако, треба погледати само на једначине праве линије, круга, параболу и т. д.

Уз то се при решавању многих питања претпоставља велика рутинна у операцијама алгебарских проблема. Ја ћу да напоменем само један, два примера.

Једначина елипсина изведена је на основу тога, што је збир размака свију тачака њезиних од две сталне јој жиже стадан и раван великој осовини  $2a$ . Тим путем се долази до ове једначине (стр. 38.):

$$\sqrt{(e+x)^2 + y^2} + \sqrt{(e-x)^2 + y^2} = 2a.$$

Непосредно иза ове једначине у којој, као што се види, има два ирационална корена, долази уз кратку једну напомену одмах рационални облик њезини. Овај је до душе сасвим тачан, али сам ја уверен—имајући у том обзиру доста праксе с Велике Школе—да ће се међу ђацима наших средњих школа паћи веома мало, који би на брзу руку могли претворити поменути ирационалну једначину у рационалну. Ја ћу напоменути то, да је баш исто питање разрађено опширније и у већим, одличним делима, која нису писана за оне, који тек хоће да уђу у елементе аналитичне геометрије, већ за оне који хоће да се упознају с целокупним градивом те науке, израђене на модерном основу<sup>1)</sup>.

Исто тако стоји и с многим другим питањима. Тако су одређене координате пресечне тачке праве линије  $Y = Mx + n$  с елипсом  $b^2 x^2 + a^2 y^2 = a^2 b^2$  путем ове једначине (стр. 41.):

$$(b^2 + a^2 M^2) x_1^2 + 2a^2 Mnx_1 = a^2 (b^2 - n^2).$$

Корени ове једначине биће реални и различити, реални и равни или коњуговано комплексни, како је кад

$$\left( \frac{a^2 Mn}{b^2 + a^2 M^2} \right)^2 \geq \frac{a^2 (n^2 - b^2)}{b^2 + a^2 M^2}.$$

Овај је резултат и опет коректан, али се поново може напоменути да метод излагања није баш најлакши. Ја разумем да се то питање на предавању у Великој Школи или универзитету може изнети у поменутом облику; али се у средњој школи карактер тих коренова не сме и не може одређивати просто исписаном вредношћу дискриминанте квадратичне једначине.

Тако је доста тешким путем израђено питање о квадратури хиперболе. У тој проблеми јавља се на име овај лимес:  $\lim \left( 1 + \frac{z}{n} \right)^n = e^z$ . О томе лимесу наши ђаци добивају појма тек слушајући алгебарску анализу на Великој Школи, за њега не знају можда ни многи професори који су поодавно оставили школу, а он се чак не да ни уз најбољег учитеља математике у нашим средњим школама добро растумачити. Јер се за његово одређивање тражи много више од оног, што наше школе по програму математике могу дати. Кад су г. г. преводиоци знали заменити и опет доста приметну квадратуру параболу једном простијом, могли су то учинити и с квадратуром хиперболе, или, ако то нису хтели, могли су је просто изоставити. Питања те врсте тек и онако не чине важан део елемен-

<sup>1)</sup> Види: Carnoy: Cours de Géométrie Analytique. Quatrième édition. 1886. p. 17.  
Briot et Bouquet: Leçons de Géométrie Analytique. Quatorzième édition. 1890., p. 9.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА



тарне Аналитичне Геометрије, јер се она у другој једној грани математике много елегантније и простије решавају. Тако стоји и са многим осталим проблемима.

Веома је карактеристично и то што многи резултати нису поменути онде где је требало, већ на са свим другом месту. Ја ћу навести овај веома zgodан пример. У једном задатку (стр. 10.) траже се координате пресечне тачке двеју правих. Оне се опредељују из ове две једначине:

$$y_1 = Ax_1 + b$$

и

$$y_1 = A_1 x_1 + b_1.$$

У делу о коме је реч, каже се ово: „из ове две једначине треба израчунати непознате координате  $x_1$  и  $y_1$  и више ништа. Није, дакле, чак ни резултат назначен; њега мора ђак сам израчунати. То је погрешно; јер прво ђак може у томе да погрешни, и друго, а ово је још главније, из тих резултата могао би се извести један важан критеријум за релативни положај двеју правих линија. Међу тим је тај резултат ушао одмах непосредно у потоњи задатак. Резултат првог задатка није, дакле, стављен онде где му је било најпрече место, већ онде где је употребљен као средство за неки други циљ.

Таких и тима сличних *формалних* погрешака има доста; а поред њих могао бих побројати и некоје ситније. На једном месту се, на прилику, координате једне тачке бележе овим редом:  $(x_1, y_1)$ , а на другом обрнутим:  $(y_1, x_1)$ ; за тим су многе важне једначине тек онако узгред поменуте. То важи за

Салмонову једначину  $\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1$  и за једначину

праве, представљене у нормалном облику:  $x \cos \alpha + y \sin \alpha - p = 0$ . Тако је и одељак, у којем се говори о трансформацији координатних система, могао доћи испред одељка о правој и кругу; то има свога методичног значаја. У том одељку могло је бити поменуто и оно врло важно начело, које нам казује да се трансформацијом једначина степен њихов не може ни повисити ни смањити. Без те напомене, не знам, како би се могло без икаквог приговора растумачити то, да једначина  $\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1$ , изведена из једначине праве, задане у ортогоналној координатној системи, важи и за локсогналну систему (стр. 7. дод. 1<sup>а</sup>).

Опазио сам и то, да је у једној проблеми (стр. 3. §. 4.) решен један специјалан, веома лак случај, док је у збирку примера (стр. 72., 1.) ушао један, који обухвата општу проблему. Тај пример, према оном што се научило из поменуте проблеме, неће моћи по моме мишљењу решити ни један од ученика, а биће и мало професора, којима би он и

поред назначених резултата био са свим јасан. Поред тога требало би да уз ово дело иде један приступ или увод, из којег би се видело шта је циљ Аналитичној Геометрији, и којим се путем она у том погледу служи.

Господа преводиоци су до душе написали један приступ, који би ту празнину попунио, али тај „приступ“, као и оно „место предговора“ с малим изузетком не вреди ништа. Ми ћемо на оне две странице рукописа, где се говори „место предговора“, иако на ово категорично тврђење, да је Аналитична Геометрија „без сумње“ најзанимљивији део математике, а то је тек ствар укуса; ми ћемо на истом месту видети, да се ово дело превело и из тог разлога, што се по њему предаје у 35 средњих пруских школа. То је лепо, јер та напомена већ даје приличну гаранцију за то да је спис добар; али ко зна да број средњих школа у Пруској иде у неколике стотине, томе неће бити чудо, што се по овоме делу предаје у 35 средњих завода. По латинској граматици Ellendt – Seyffert-а предаје се у 269 пруских гимназија; по елементарној граматици Kambly-а предаје се у 182 средње пруске школе и т. д.<sup>1)</sup> Ти бројеви говоре свакојачко одлучно у прилог књиге, али они не смеју бити право мерило при оцењивању једнога дела. Најпосле ћемо на тим страницама наћи и то, да су г. г. преводиоци у ону заиста лепу и врло обилату збирку примера што иде уз ово дело, унели и „пробраније“ примере из Salmon-а, Močnik-а, Burg-а и Sondorfer-а. Нећу да говорим о ова последња три дела; о њима би се с научне стране могло рећи много што шта; али ћу да напоменем да је у опште немогућно украсити одабранијим примерима Салмонове геометрије једну књигу, која треба да нас упозна тек с најпотребнијим основима једне дисциплине. Дело ученог професора Дублинског Колеца јесте једно у сваком погледу класично дело; оно управо и није школска књига, већ је то јеванђеље свију могућних начела модерне геометрије и монументална збирка многих проблема разрађених на основу тих начела. Ја се бојим, да и господа преводиоци својом напоменом о пробранијим примерима Салмонове геометрије нису пали у једну погрешку, у коју тако често и тако радо срљају многи књижевници, цитирајући крудне наслове и велика имена. Сви наши математичари „читали су и простудирали“ Салмона; међутим има их међу њима двојица или тројица, који су га читали и студирали, неколико њих који су га имали у рукама и нешто учили из њега, неколико који су га видели у некој библиотеци, а сви остали знају за

<sup>1)</sup> Centralblatt für die gesammte Unterrichts-Verwaltung in Preussen. Juni — Heft, 1890.



УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

његу само из каталога разних књижарница. Ја бих дакле био за то, да тај део „место предговора“ са свим изостане.

Што се тиче „приступа“, ту бих имао да кажем то, да би он морао да буде разрађен на много ширем основу, онако, како сам то на једном месту ове критике био и поменуо. У том истом приступу има још нешто, што би се морало са свим другачије објаснити.

Преводиоци овога дела кажу на име, да је године 1637. Декарт издао дело у три књиге „О примени Алгебре на Геометрију.“ Ја бих волео да се овде мало споразумемо. То основно дело Декартово изашло је под овим простим насловом: *Géométric*. За то дело каже *Marie*<sup>1)</sup> ово: *La Géométrie de Descartes n'est pas, comme on pense bien, un Traité de Géométrie analytique; c'est un simple aperçu de ce que va pouvoir devenir cette branche de la Science, dès que l'idée de l'inventeur aura été comprise, c'est-à-dire une sorte d'introduction familière à un traité que l'auteur laisse à faire à ses successeurs immédiats, et dont il se borne à indiquer les premières bases.* Треба дакле, ако је то у опште и потребно, да се каже наслов тога дела и ништа више.

Што се тиче језика и стила у преводу, он је у главном добар, ма да би се и ту могло по нешто приметити. У превод су ушле на име некоје и досад навек погрешно употребљаване речи наше научне терминологије; стил је где-где сувише тежак и нејасан; тако, на прилику, одмах на стр. 2. рукописа стоји ово: „Познато је, да се при алгебарском решавању геометријских задатака, а тако исто, зна се и из Тригонометрије да се праве линије, које спрам неке сталне тачке или праве имају супротан положај, бележе супротним знацима.“

Погрешака у самом преводу има, али ситнијих, тако да не кваре значај целој ствари. Једна једина крупна, веома крупна погрешка јесте она, где се говори о *непознатим*, а не о *променљивим* количинама у једначини праве, (таб. VI., 13.). Њу дабогме треба исправити свуд гдегод се јавља, јер бисмо се иначе могли преселити ма и за један часак с Аналитичне Геометрије на поље Алгебре. —

Према свему овоме што сам досад о овом делу рекао, види се да у њему стварних погрешака нема; да су и оне погрешке, којих има, само формалне природе; да су проблеме веома обилате а примери лени. Поред одличних учитеља и оног ширег програма по којем се предаје математика у пруским средњим школама, јесте ово дело врло добро за

тамошње прилике. Оно ће и поред ужег програма нашег уз доброг наставника добро доћи и нашим школама, бар много, куд и камо боље од оних бележака, којима би се ученици без ручне књиге морали служити.

С тих разлога част ми је предложити Главном Просветном Савету, да ово дело прими с том напоменом, да га г. г. преводиоци — не дирајући ништа у суштину његову — преустроје према примедбама које сам у овом реферату изнео.

Благодарим Главном Просветном Савету на поверењу којим ме је одликовао.

3. фебруара 1892. год.  
Београд.

др. В. Гавриловић,  
професор Велике Школе.

За овим је прочитан реферат г. Стевана Давидовића о истој делу, који гласи:

**Главном Просветном Савету.**

Главни Просветни Савет послао ми је на преглед и оцену Гантперову „Аналитичну геометрију за више разреде гимназија и реалака“ у српском преводу г. г. Васе Димића и Вл. Зделара, професора I. беогр. гимназије, и позвао ме је да кажем, може ли се ово дело за школску потребу штампати о државном трошку.

Прочитао сам послати ми рукопис, па упоредивши га с оригиналом, част ми је казати о њему своје мишљење Главном Просветном Савету.

О самом оригиналу немам шта рећи, јер је о њему стручна немачка критика изрекла повољну оцену (*Zeitschrift für das Realschulwesen; Jahresberichte über das höhere Schulwesen, herausgegeben von Conrad Rethwisch, Berlin 1888.*); а и сам факат, што се овим делом служе 35 реалака и реалних гимназија пруских (*Centralblatt für die gesammte Unterrichtsverwaltung in Preussen, Juni-Heft 1890.*), довољно сведочи, да оно испуњава све погодбе доброг учебника. Ово дело може послужити за углед, како се у скромним границама (око 5 табака) може изложити богат наставни материјал, прегледно и систематски сређен и методички обрађен; у њему ће и наставници и ученици наћи све што им је потребно, и онако како им буде било потребно. Преводиоцима се може честитати, што су у богатој школској књижевности немачкој умели учинити овако сређан избор, и нашу школску књижевност обогатили једним записта одличним уџбеником. Превод је веран; језик чист и правилан. Преводиоци су учинили врло добро, што су задатке распоредили по одељцима, на крају сваке веће партије (у ориџиналу се налазе сви за-

<sup>1)</sup> *Marie: Histoire des Sciences mathématiques et physiques, IV., p. 30.*



даци на крају књиге); добро је и то, што је квадратна парабола замењена оном из Мочника, јер је ова заиста много простија.

Слике су у опште тачне; само бих желео, да се прераде сл. 20., 21., 24. и 50., јер су у првој, другој и четвртој параболе нетачне, а у трећој није  $\angle PMF = 90^\circ$ .

Велики број одабраних, рачунских и конструктивних задатака даће врло лепу прилику да се развија ученичка саморадња, и да се ученици вежбају у томе, како се све могуће геометријске појаве могу изразити аналитичким односима, како се геометријска посматрања трансформишу у еквивалентна аналитична и обрнуто; и да тако увиде, како се квалитативне појаве своде на квантитативне односе, у чему и лежи сва драж чудесних концепција Декартових, које се сматрају као један од највећих успеха на пољу математике.

Препоручујући ово дело најтоплије, благодарим Главном Просветном Савету, што ми је поверио овај посао.

10. маја, 1891. год.  
у Београду.

Стеван Давидовић,  
професор.

Савет је, усвајајући мњење г. г. референта, одлучио: да се ово дело може примити и штампати о државном трошку за школску потребу, с том погодбом, да преводиоци учине у њему све оне поправке и измене, које су поменуте у реферату г. д-ра Б. Гавриловића.

Г. г. референтима одређено је на име хонорара и то г. д-ру Гавриловићу шесет (60) динара, а г. Давидовићу четрдесет (40) динара.

## VII.

Прочитан је реферат г. Ј. Шмита о рукопису „Механика и основи таласања“ за средње школе, написао Владимир Зделар, професор.

Реферат гласи:

### Главном Просветном Савету.

Прочитао сам дело „Механика и основи таласања, за средње школе написао Владимир Зделар професор“, које ми је Гл. Пр. Савет послао на преглед, и част ми је поднети Гл. Пр. Савету своје мишљење о истоме.

У уводу, који је доста опширно написан, изнео је писац дефиницију материје и тела; ту се говори о математичком и физичком телу; о природи; како

можемо природу сматрати; отуда писац ређа све науке, које се занимају испитивањем природних тела. Нарочито је на овом месту објашњен задатак физике и хемије. За овим се говори о томе, шта је природна појава; какве ове могу бити и шта је феномен, шта природни закон, а шта сила. Овде се помиње Кеплер и Архимед. Кад је све то тако лепо објашњено, писац дели физику на физичку и математичку физику, па за тим говори о томе, шта је хипотеза, и прелази на механичку физику и физику етера. После овог долази: појам тела, геометријске особине тела, фигуре (ваљада слике), мерење (чега ради метарски систем), тачније мерење, опис нонијуса (и то само назадни нонијус), микрометарски завртањ, с описом сферометра. Најпоследње говори се у уводу о стању тела: чврстом, течном, гасовитом, и најпоследње и о четвртном стању тела.

После оваквог опширног увода, који заузима  $2\frac{1}{2}$  табака, још се не зна о чему ће ово дело „механика“ говорити; а то је задатак увода, да наговести ученицима, већ на прагу те нове за њих науке, шта ће у механици учити.

Писац је у уводу изнео скоро целу природу, физику, хемију и све остало, што су ученици већ у више прилика чули у физици, хемији и природној историји. Увод је требало да буде много краћи, и у њему да се каже шта је механика и чиме се она бави.

За овим долази *механика чврстих тела, први одељак: о кретању.*

1. Пут тела. — Дефиниција је оваква:

„Кад на неко тело дејствује сила, оно ће се кретати, а она црта, коју једна тачка тога тела за време читавог кретања пређе, зове се пут.“

Ова дефиниција није добра; за што помињати час тело час тачку тога тела па за тим црту, коју тачка прелази? Краће је и јасније казати: путем назива се дужина пређеног простора.

Место израза правоцртно и кривоцртно мислим да је боље употребити праволинијско и криволинијско кретање, што је познатије.

Код обртног кретања треба после речи „обртно“ ставити под заградом још и реч „ротацијоно.“ Ово треба већ и с тога, што на другом месту писац говори о „прогресивном“ (напредном) кретању.

Говорећи о јединици времена, писац помиње само секунду, а не и остале јединице времена. На пр. код железнице, даће и т. д., где се говори о брзини у једном сахату и о броју обртаја точка у минути.

Место коначна брзина ваља казати крајња брзина.



Убрзање није добро дефиновано, а о успоравању, на овоме месту, нема ни речи.

Код једнаког кретања место речи моментана треба казати тренутна сила, а реч моментана да дође под заградом. На овоме месту није добро казано „ако је брзина с којом тело почиње кретање с“; треба казати ако је почетна брзина с.

Не каже се производ с брзином и временом, већ производ брзине и времена. Ово вреди и за количник пута и времена.

У примеру под 1) пита се „колики ће пут тело превалити“; боље је „прећи“.

Код убрзаног кретања требало је, чим се пређе једнако-убрзано, одмах говорити и о једнако-успореном кретању, пошто се и обрасци за једн. усп. кретање изводе из образаца за једн. убрз. кретање и то на веома прост начин.

**Други одељак:** о *сили*. Овде имам да приметим само то, да поред речи величина и јачина, треба да дође још и реч интензитет.

Кад се говори о величини рада, треба одмах и објаснити механички рад, т. ј. шта треба под тим разумети.

На једном месту употребљава се образац  $P = MG : M, G_1$ , а није поступно изведен. То је исто случај и с обрасцем  $M = \frac{Q}{g}$ , који се употребљава, а не зна се од куда и како се долази до тог обрасца.

Поред оног што је казано о коњској сили, треба још рећи шта је то „коњска сила“ у механици.

Код слагања сила не помиње се ништа о полигону сила, а треба на томе месту поменути, да се силе слажу не само рачунски већ и графички (путем цртања). Овде се указује наставнику згодна прилика, да ученицима својим, бар у кратко, исприча што о графостатици и да им реши по неки пример.

Претрес (дискусија) обрасца

$$R = \sqrt{P_1^2 + P_2^2 + 2P_1P_2 \cos A}$$

треба да буде на оном месту, где се овај образац изводи, а не говори најпре о слагању брзина и кретања, потом о разлагању силе на две и више саставница, па после враћати се на дискусију обрасца

$$R = \sqrt{P_1^2 + P_2^2 + 2P_1P_2 \cos A}$$

О стабилитету имам да кажем, да је та партија могла бити боље обрађена, а нарочито да има доста примера.

Код тежишта изостало је одређивање тежишта кружног лука. — На крају овог одељка требало је говорити о стабилитету и извести обрасце за рачунање стабилитета неколико обичних објеката.

**Пети одељак:** о *стројевима* (простим и сложеним), добро је израђен, а нарочито слике су пажљиво цртане.

Шести одељак, који носи наслов „О кретању“, такође је добро обрађен, само бих био мњења, да је место наслова „О кретању“ боље казати „Кретање по прописаном путу.“

Слободно падање с Атвудовом машином требало је да дође у први одељак, који такође говори о кретању. Тим је убрзано кретање испало јасније.

Код т. 79., где се говори о косо баченом телу, боље је место „ширина хитца“ казати „даљина домета“, а место „квадрирати“ казати „степеновати“.

Писац завршује своју механику сударом, а при крају, као узгред речено, помиње нешто и о трењу. Трење мислим да чини засебну тачку, и с тога је писац требало да издвоји трење и више о њему да каже, и да има примера за решавање.

Једна од најважнијих партија у механици, а то баш она, у којој се види примена механике, изостала је овде; то је онај део, који говори о јачини тела.

Од научника, који су градили разне огледе о трењу, и који су саставили таблицу за коефицијенте трења разних материјала, писац наводи неког Колумба и Морина. Да пеће бити то она два француза Куломб и Морен (Coulomb и Morin)?

Последња партија у овом делу, то је *теорија таласања*. Овај одељак највећи је и заузима скоро 7 табака. По моме мишљењу не би требало уносити у механику теорију вибрације, пошто њој овде није место. Она се третира у физици, па тамо нек је и буде, а не на уштрб толиких важнијих одељака механике, говорити о таквој физичкој деликатеси.

Што се тиче језика у овом спису, приметно сам, да писац није обратио довољну пажњу, и да би исти и у погледу на нашу терминологију могао бити бољи.

Узев све ово у обзир, мишљења сам: да се Механика од Ва. Зделара може тек тада узети за школску књигу, пошто писац све наведене измене и допуне изврши; па како је то прилично велики посао, мислим да ће најбоље бити изабрати какву добру и признату механику на туђем језику, па ју тачно превести.

Благодарим Главном Просветном Савету на указаној ми почести.

25. новембра 1891. год.

у Београду.

Јосиф Шмит,  
проф. беогр. реалке.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА



Други референт за ово дело био је г. Љ. Кљерић; али како је Савет тражио од г. Кљерића да дело врати Савету, пошто је писац, не чекајући коначно решење о своме делу, поднео молбу и тражио дело натраг, то је г. Кљерић вратио дело с нарочитим писмом упућеним на г. председника, у коме јавља, да је цело дело прегледао и да је своје примедбе са стране у рукопису означао, које је примедбе и сам Савет прегледао. Како се у писму г. Кљерића тврди, да ово дело није добро израђено, да би се могло примити за школску књигу, то је Савет одлучио: да се дело не може примити за понуђену потребу.

Г. г. референтима одређено је свакоме по четрдесет (40) динара на име хонорара.

## VIII.

Прочитан је реферат г. г. Стојана Марковића и Никодија Стевановића, по молби г. Крсте Р. Јовановића, учитеља расничког, који је молио да му се у сталне године учитељске службе урачуна и оно време, које је провео служећи у Црној Гори.

Савет је, усвајајући мњење г. г. референта, одлучио: да се молитељу може уважити у сталне године учитељске службе, време од 7. септембра 1873. до 13. септембра 1874. год., пошто за оне друге године, није поднео пуноважне документе, којима би доказао да је био учитељ.

С овим је свршен овај састанак.

## САСТАНАК 513-ти

19. фебруара 1892. г., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: др. М. Јовановић-Батут, Ђ. Козарац, Ж. Поповић, Ђ. Милијашевић; ванредни чланови: Ђ. Станојевић, Св. Никетић, Ст. Вајаловић, Ј. Миодраговић, С. Антоновић, Љуб. Јовановић, Н. Стевановић и Дим. Путниковић.

Пословођ, Мил. Марковић.

## I.

Прочитан је и примљен записник прошлога редовнога састанка.

## II.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностраних дела, од 15. овог месеца, ПБр. 1701., којим се пита Савет за мишљење о квалификацији г. Божидача Борђошкога, проф. кандидата, који моли за предавачко место у средњим школама.

Пошто молитељ није поднео такве сведошце о испитима, из којих би се Савет могао довољно уверити о његовој спреми за предавачко место, то

је Савет са 8 противу 4 гласа, одлучио: да се г. Б. Борђашком не може признати квалификација за предавача у средњим школама.

## III.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностраних дела, од 12. ов. месеца, ПБр. 1527., којим се шаљу Савету на преглед и оцену молба и документи г. Леонхарда Вагнера, из Нирнберга, који моли за место учитеља гимнастике у средњим школама.

Пошто молитељ није поднео сведошцу, из које би се видело да влада српским језиком, то се Савет није могао ни упуштати у оцену његове молбе.

## IV.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностраних дела, од 16. ов. месеца, ПБр. 1805., којим се шаљу Савету на преглед и оцену књиге „Француска граматика“ за II. и III. р. средњих школа, и „Француска граматика“ за IV. р. средњих школа, од г. Ств. Предића.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ових дела умоле г. г. Божидар Прокић и С. Матавуљ.

## V.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностраних дела, од 13. ов. месеца, ПБр. 1614., којим се шаље Савету на оцену молба г. Љубомира М. Ристовића, учитеља меховљанског, који моли да му се у привремене године учитељске службе урачуна све време, које је провео као учитељски заступник.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове молбе умоле г. г. Ј. Миодраговић и Дим. Ј. Путниковић.

## VI.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностраних дела, од 17. ов. месеца, ПБр. 1309., којим се шаље Савету на преглед и оцену дело „Теорија књижевности“, (Литерарни облици), за V. р. гимназије, од г. П. П. Борђевића.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога списа умоле г. г. Ж. Поповић и Љуб. Јовановић, професори.

## VII.

Саслушан је извештај г. г. Стојана Марковића и С. Антоновића по молби г. Јанче А. Илића, учитеља из Враће.

Савет је, усвајајући мњење г. г. референта, одлучио: да се г. Илићу заступничке године могу урачунати у привремене године, и да му се може одмах допустити полагање практичког учитељског испита.

С овим је свршен овај састанак.



## НАУКА И НАСТАВА

СИМА МИЛУТИНОВИЋ, САРАЈЛИЈА

(1791.—1847.)

од

ЂОРЂА Ј. ЂОРЂЕВИЋА

Као год што на човека утиче околина у његову раду, тако се и на књижевности негде више, негде мање, опажају трагови утицаја туђих, суседних народа и њихових књижевности. Утицај је јачи, ако је суседова књижевност развијенија, на већем ступњу. То опажамо и на нашој књижевности: први почеци њени, као и бугарски, само су одблесак византијске књижевности. «Сјај Цариградов», како вели за карактеристику овога времена проф. Јагић, «засењивао их је све више што беху слабији, и направи од њих нехотичне подражаваоце туђа живота.»<sup>1)</sup> Свакако угледање и подражавање византијској књижевности, створено приликама, допринело је: да се књижевно градиво црпе из богате ризнице туђе књижевности, а не народа свога, и да књижевност не чини целине с народом, већ да удари другим, туђим путем. Така створена књижевност, цео њен рад био је неприступачан нашем свету, и с тога што није писан народним чистим језиком, већ мешавином с оним језиком, на који преведоше Ђирило и Методије свете књиге. Само они, који су били посвећени више у тај језик, а то беху махом свећена лица, (особито калуђери), могли су се и наслађивати оним, што је преведено, и по што шта и уносити у народ. Тај књижевни пут, нарочито када у њему нема појесије, био је врло обилазан и није доносио довољно плода потребна народу. — То беху, дакле, главни узроци, што делише народ од књижевности, а то и последице, што се више сам морао бринути о васпитању свога подматка. У тој бризи за одржањем својим и за васпитањем, народ је створио усмену књижевност, која се, како вели Новаковић, «понижавши у самој души народној, запајала славном

прошлошћу народном, она је ишла за народом у његовоме развијању и у његовим тежњама. Верно другујући с народом у његовим несрећама, крепећи га, и подстичући његову издржљивост у данима искушења, подижући му надање у бољу будућност, ова је књижевност у народу и с народом живела страдала и надала се.»<sup>2)</sup> Ова је књижевност, као што се и на први поглед може опазити, била супротна с врха до дна књижевности, чији представници беху, као што рекох, махом свећена лица; она се са свим одвојено развијала и све јача корена захватала. Крај прошлога века тако даје нам слику два правца: «Пред једним је био калуђер, који се ослањао на своју старину од осам векова, и који је дотле, у истини, био једини чувар књижевних предања; пред другим је био певач и приповедач народнога огњишта.»<sup>3)</sup> Што је било са свим природно, то се и зби: отпоче борба о надмоћност, а тим и борба за народни језик. Доситије је први, који јавно отпоче борбу за народни језик; њему други следоваше. После упорне борбе, од нешто мало јаче од пола века, народ је победио.

Међу прве, који су поимали значај народнога језика у књижевности, који су се трудили, да даду правац народном васпитању, да негују српско народно осећање, који су у неколико помагали Вуку да истраје, који су најзад допринели, да писци за народ пишу, а не народ за њих да пева<sup>4)</sup> — уброявају се два песника, који у периоди предбранковој заузимају угледна, а можда, нарочито последњи, и најугледнија места. То су Лукијан Мушицки и Сима Милутиновић.

Мушицки (рођен 27. јан. 1777., а умро 15. марта 1837.), био је одан идеји новогача покрета у књижевности; он је у неколико на том радио, шта више и помагао, често и новцем, Вука, а и остале покретаче и

<sup>2)</sup> Први српски песници, две три црте за њихову карактеристику, у Браству, књ. I., стр. 26. Овај је рад и основа овом кратком уводу.

<sup>3)</sup> Ibidem, стр. 26.

<sup>4)</sup> На једном месту лено Колар вели о том: Wenn in andern Ländern die Schriftsteller für das Volk dichten, so singt im Süden der Donau das Volk für die Dichter.

<sup>1)</sup> „Ein Beitrag zur serbischen Analistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung“ у Archiv-y für slavische Philologie II., Band 1., стр. 28. и засебно.



осниваче овога новог покрета. Уз пркос свему тому, није се ипак могао са свим отрести мисли и навика старог правца. Њему је доста сметала у тој ствари владичанска митра, али у другој, за ширење српске мисли, много помагала. Неодлучан је био: који језик треба да влада у књижевности: словенски или српски; «два су пута к једној цељи», певао је митроносни владика, па се тако и придржавао, пишући и једним и другим језиком своје песме. Тој неодлучности не треба се ни чудити ни замерити; јер он, као калуђер, није могао тек онако принети на жртву црквени словенски језик, особито када се још има на уму, да је живео «у доба таласања» књижевног језика. «Језик његових ода верно је огледало таласања, које је наш језик тамо амо бацало.»<sup>5)</sup> Појесија је његова угледање на латински класицизам, од кога и прими облик а и начин певања. Омиљени су му били Хорације и Клопшток. Ну ипак, и ако му је појесија угледање, «у својим одама певао је српско име, српски језик, српску веру, српску слогу; одушевљавао се и одушевљавао за оно, за што је онда одушевљење најпотребније било.»<sup>6)</sup>

Други, који «се одушевљавао народним песништвом и уносио у књижевност глас, снагу и живахност народног живота», који је био много одлучнији од Мушицкога — јер је био и у срећнијим приликама — јесте *Сима Милутиновић*, о коме сам намеран коју више проговорити приликом стогодишњице му. Е да и ово моје бар колико толико припомогне, да боље упознамо песничку његову душу, као и значај његов за књижевност српску!

<sup>5)</sup> Јов. Суботић „Нјке Черте изъ повѣстнице сербскогъ књижества“, стр. 105., у Летопису Матице Српске, књ. 76. Ово је доцније превео на немачки „Einige Grundzüge aus der Geschichte der Serbischen Litteratur.“ 1850. У овом раду има доста лепих, здравих мисли и оцена о књижевности и књижевним делима онога времена.

<sup>6)</sup> Вуловић Св. „Бранко Радичевић“, прилог историји нове српске књижевности“, Глас срп. краљ. академије XIII., стр. 5. Ка оном, што је о радовима о Мушицком Вуловић поменуо, може се додати, и ако није засебна монографија, поменуто Суботићево „Нјке Черте“, као и Новаковићево у Браству I. Писац ових редака превео је Кулаковског монографију о „Лукијану Мушицком“, доцнивши по где где и исправивши нека грешна пишчева мишљења. Превод је штампан у београдском „Колу“, а одатле општампан 1890. године. У Јордановом часопису „Jahrbücher der slavischen Sprachen“, 1844., Плешевинки је штампано биографију Мушицкога; ову је превео В. Мушицки у „Срб. Народном Листу“ 1845.

## I.

Трећег<sup>7)</sup> октобра 1791. године у Сарајеву, с десне стране Миљацке, а у врло уској улици — Читма сокаку<sup>8)</sup> — угледао је света Сима Милутиновић.

Он је био и јединац и мезимац својих родитеља. Отац његов, Милутин Симовић, родом је из данашње краљевине Србије, из села Рожанства, округа ужичкога.<sup>9)</sup> Њега пошаље рођак му Драгутин у Сарајево на занат, пошто му родитељи и ближа род-

<sup>7)</sup> Мислим, да не грешим, кад узимам, да је рођен трећег октобра. Пети октобра као дан рођења измишљен је. Први га је унео г. Вуловић у Годишњици II., у којој је први критичније прегледао дела Симина, не казујући за што је променио дан рођења. За њим су се П. Никетић у „Српском Свету“ и писац ових редака, пишући биографију Симину у „Требевићу“ за 1891. годину, повели. Вуловић је још једном поменуо пети октобра као дан рођења у своме „Бранко Радичевић“ (Глас XIII., стр. 11.), али је овога пута на крају своје радње (Глас XIV., стр. 199) исправно трећим октобра. Ранији биографи знају само за трећи октобра. Тако: I. у Шафариковој „Geschichte der südslavischen Litteratur“ помиње се трећи октобра, а ту је биографију, како вели на завршетку Шафарик, верно узео из опширне, на захтев пријатеља својеручно написане његове автобиографије. Ова је штампана у немачким листовима, одакле је Летопис превео и довео у Смесицама у књ. 30., стр. 143. — 2. У чешком листу Lumir-у за 1853. биографију је Симину написала његова жена, Марија, а на молбу Ритерсберга, и она вели, да је рођен трећег октобра. Ова је биографија штампана у нетачну преводу у Седмици од 1858. год., бр. 33.; из ње је и по што шта испуштено; ту стоји, да је по чешком од Ј. Ритерсберга, списао Милан Димитрев. На крају тога чланка у Седмици стоји: „Чланак овај наши смо преведен у Neven-у. Колико нам је мило било тамо га видети, толико нам је жао било да није истинит ни савршен. Саопштавамо га и ми највише за то, што се надамо, да ће се ко год и од наших људи наћи, који ће живот Симе Милутиновића верније и потпуније описати“. Даље се наводе неколике допуне и исправке. У даљем разлагању дотаћи ћу их се. На жалост, не могу наћи „Neven-а“, у којем је та биографија, да поредим. Помиње се трећи октобра као дан рођења. 3. У Ригерову „Научном Словнику“ ad vocem; (Биографија је по Lumir-у). 4. У А. Н. Цыпина и В. Д. Спасовича „Исторія славянскихъ литературъ“ I., стр. 222. — 225. (Овде је подужа биографија по Шафарику). Најзад 5. У К. Н. Ненадовића „Живот и дела великог Борџа Петровића Кара-Борџа“ књ. II., стр. 9—26. Овде је подужа такођер биографија, и ако не од велике вредности. И Милашевић се у Поменику 362., стр., држи поменутих биографа у дану рођења. — П. Ровинский у Петръ II., (Раде) Петровиць, Нјгошъ владика Черногорскій (1830.—1851.). С. Петербургъ 1889.; Ст. Павловић у подлиску „Нашег Доба“, бр. 82. од 1891. године; Живојин Симић у својим „Лекцијама из историје српске књижевности“, као и Новаковић у својој „Историји књижевности“, а и Ј. Суботић у „Цвѣтнику“ II., стр. 564. — наводе само, да се родио 1791. године. У поменутом већ Новаковићеву чланку, у Браству I., стр. 33., без сумње грешком штампарском стоји 1794. године. Има још неколико биографија, управо извода ових биографија, те их с тога не помињем. Нека ми се само допусти да речем да ми је пала у очи биографија Симина уз слику његову у „Голубу“ (крајем 1890., или почетком 1891.), али не с доороте, већ с погрешности. Дотаћи ћу се у даљем разлагању и појединих радова о Сими, које с тога овде и не помињем.

<sup>8)</sup> За овај податак захваљујем сам уреднику „Босанске Виде“, Кашиковићу. Кућа, у којој је рођен, не зна се тачно: мисли се, да је она под бр. 27., што сада припада сарајевској општини.

<sup>9)</sup> Међу претплатницима на Србијанку на стр. 179. стоји и име њихова оца: „Милутин Симовић с Рожанства Нах. ужичке“.



бина помреше од чуме, која беше тада у том крају. У Сарајеву остаде, поста трговац, па се и ожени лепом Анђелијом, чију лепоту народ опева у неколико својих песама.<sup>10)</sup> Мати Симица, Анђелија, родом је из Сарајева, а пореклом из села Срдевића у Херцеговини; ћерка је Јована Срдановића Бајова.

Сими не би суђено, да мирно проведе бар своје детињство. Чума завлада Сарајевом, те родитељи Симици са Симом, ком беше друга година, побегну у Швракино село. Ту не осташе. Турци — низамлије — једнога дана насрнуше на кућу, у којој су ови становали; ови срећно избегну и склоне се у Градчац под заштиту Осман-капетану.<sup>11)</sup> После шест година боравка на том месту, опет услед чуме и језивости с друге стране (рата између Аустрије и Турске), на позив рођака пређу с великом опасношћу за живот преко лукачкога шанца на чуну преко Саве у Брод, а одатле у Земун и Београд.<sup>12)</sup> Шафарик, једини од биографа Симицих (а по њем и Пыпин), по подацима, што му их је дао сам Сима, вели: да је нашега Симу као десетогодишњег дечака дао отац у Београд у школу, али да ју је само један дан посетио, јер га већ првога дана варварски ишиба учитељ „за брезпослицу“, те Сима ни за живе главе не хтеде тому учитељу у школу. Сродник његова оца, хотећи да га ишчупа из материних руку, јер се бојао, да га сувишна материна љубав не размази — наговори Симица оца, да га одведе у Сегедин у школу. Сима је провео у Сегедину две године код учитеља Дамјана Аларгића, а за тим још две у латинској школи. „Није било дана“, причао би Сима, „да ме није Аларгић, док сам био код њега на стану, частио поред хране и шибом.“ Тако за две године живахни Босанац изгуби знатан део свога здравља. Оваком начину васпитања не треба се чудити, јер батине беху тада васпитно средство. Још пре педесет година, вели Шафарик, био је, по казивању сведока, којима се мора веро-

<sup>10)</sup> О том ми јавља Камиковић. „Бос. Вила“ требало би да сачува те песме од заборавља.

<sup>11)</sup> Ово по Шафарик. Види и Летопис, књ. 30., стр. 143. Остали биографи и не помињу Швракино село, а вели, да је Сима био од неколико месеци, када је бежао с оцем због чуме из Сарајева.

<sup>12)</sup> У Lumig-у стр. 61. стоји, да су прешли у Земун 1800. године, а тако од прилике и излази. У Пыпина стр. 222. помиње се само, да су дошли у Београд.

вати, у српским школама у Угарској и Славонији у опште обичај, да се ученици за сваку „брезпослицу“ стављају у кладе (Block), и да се сиромашнијима оцепи по педесет, а богатијима по тридесет штапова. За веће преступе, вешали би децу за ноге, па по трбуху штапом били!

Из Сегедина Сима оде у Карловце, где је такођер пробавио неко време у школи — биће три године, до 1808.<sup>13)</sup> Живе нарави, а несташна духа брзо се спријатељи са својим новим друговима, а с једним — Симом Ненадовићем — и побратими. Крута дисциплина онога времена у школи није годила Симицину духу; он се огрешни о њу, учини грешку, ради које професори Григорије Гершић<sup>14)</sup> и Гаврило Хранислав, доцнији Ђорђе епископ пакрачки и бачки, потпомогнути патријархом Стратимировићем, навалише на доброга директора Андреју Волни-а, те истераше из класе појесије (пете класе) Симу с још неколико другова, међу којима беше и Димитрије Давидовић, доцнији први наш новинар.<sup>15)</sup> И ова је осуда била оштра, како вели Шафарик, а камо ли још што се та-

<sup>13)</sup> Неки од биографа узимају да се Сима учио прво у Земуну, па у Карловцима, и најзад у Сегедину. Ј. Игњатовић у „Три српска списатеља“, вели, да је после Карловаца „био у Сегедину и још у неким местима, те слушао философију“. Ни једно ни друго не ће бити тачно. Сима Ненадовић, син Алексин (погицу 1804. године), а побратим Симицин, био је у Карловцима до 1808. године, и тек по његову одласку Симу су истерали. Сем овога јакога доказа, да је Сима до 1808. био у Карловцима, говори и његова аутобиографија (да тако назовем оно о њему у Шафарика) као и жена његова у Lumig-у. Обоје у својем причању слаже се и у реду, којим је Сима учио; а на њихово се причање можемо понајвише ослаонити.

<sup>14)</sup> По мојој забелешци из једнога програма карловачке гимназије, а кога сада при руци немам, Григорије Гершић и Гаврило Хранислав били су професори на карловачкој гимназији од године 1798.; Волни пак још од 1794., а 1797. постао је директор, у ком је звању био до 1817. Ђорђе Рајковић у Бришлану 10. и 12. бр., а у чланку „Гаврило Хранислав, биографско-књижевна црта“ (1775.—1843.), вели, да је Хранислав наименован за професора „humaniorum“ на карловачкој гимназији, по смрти Јована Лазаревића, 19. јула 1804. Био је ту до краја 1812. И у Јавору од прошле године — 1891.—, а у бројевима 6., 11., 13. има помена о њем; ту се вели, да је био професор у гимназији од 1804.—1811., а од 1813.—1827. у Богословији.

<sup>15)</sup> О узроку његова изгнанства разни говоре његови биографи. Вуловић, Годишњица II. 233., вели: „кад би се кривица, због које је тако жестоко кажњен био, могла овде испричати, не би пала ни најмања сенка на њега; него би се у тачној сенци видео један — онда врло салан — ред друштвени и сурово доба ондашње“. Игњатовић, „Три српска спаситеља“, стр. 247., вели, да је то било због неке пасквиле, што ју је написао. У Lumig-у 1853., стр. 61 стоји: због читања забрањених књига и писања слободоумних песама. Шафарик вели: учини неколико грешака младићкога несташтва, те за то Никетић, Српски свет 151., у својој компилацији, прича: „кад га неко овде (у Карловцима) опадне, оде у Сегедин, где је слушао философију (?)“.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА



дашње моралисте не задовољише њоме само, већ га и из самога града прогнају, давши му место сведоџбе као напојницу десет штапова! И ако овако трагично заврши своје учење у Карловцима, ипак га се радо сећаше. У Дневнику његову, што је штампан у Летопису 108.—109., налазимо помена о два песмама, које се дотечу карловачкога доба. Једној је натпис *«Сиомен карловачких година»*; она нам се на жалост није сачувала, а из ње би се могло можда што шта и више дознати о његову ђаковању. Друга се сачувала и штампана је под натписом *«Основа карлов. школа»* (Летопис 108., стр. 45.); завршетак је њен:

«Сни занешен у ноћњиках стране,  
То сам чудо умом догледао,  
Нашему га ја свијету јављам,  
Нек у вјечност пресељење нађе,  
По јестеству мудрујући своме.»

Није било друге, Сима дође ка својим родитељима, који тада становаху у Земуну,<sup>16)</sup> па стаде учити новогрчки, ради трговине. Учитељ му је био славни философ Турундије, који му би и пријатељ и саветник. Али Симин дух није био створен за трговца, што је и сам опазио приликом једнога свога трговачкога предузећа. У пролеће 1809. године кренуо је био кукуруз до Пеште, али је баш у то доба био рат између Аустрије и Француске, и град Раб паде у руке Французима. Био је продао нешто мало кукуруза, па се јако забрину, шта да ради с осталим, ако непријатељ допре и до Пеште. У тој његовој невољи јави му се граничарски заповедник из Лике с питањем: би ли хтео и могао да превезе на својој лађи у Петроварадин оно ствари, што су граничари довукли од Раба, а за то ће му се, разуме се, платити. Ово би у добри час по Симу; те с драге воље на то пристане. У Петроварадин доведе и својих 4000 вагана кукуруза, па их прода. Одатле дође у Земун. Отац, видећи да му трговина овде не може напредовати, пређе са женом и сином у Београд. Српској управи, вели се, дадне лађу жита.<sup>17)</sup>

<sup>16)</sup> Када су у Земун из Београда прешли, не казује Шафарик.

<sup>17)</sup> Овај податак о Симиној трговини нашао сам само у причању његове жене у *Lumir*-у 1853., стр. 61—2., и у Ригерову Научном Словнику. Остали биографи и спомену и не спомену.

Од ове године, 1809., постаје живот Симин слободнији, јер још септембра те године поста свој госа, поста писар сенатски.<sup>18)</sup>

Ово му је звање без сумње донело доста користи за његов доцнији рад; оно је припомогло, да нам представи онако верно рад на ослобођењу српском и ускрснућу нове државе у делима својим, о којима ће на своме месту бити говора; јер је Сима положајем својим био у могућности, да дозна за сваку наредбу и да упозна све раднике тога времена на делу.

Младићка, а особито песничка душа, као што је била Симинова, брзо нађе себи драгу. Он се смртно заљуби у Фатиму Туркињу. То му доба беше најсрећније у животу: тада, не осећајући никакве боље на срцу, пливао је у милини гледајући отаџбину, донекле слободну, и драгу, како му се љубављу одазива. Овај заносни, срећни живот најприроднији је, да осећајима да више маха, те да песничка душа проговори. И Сима, ако пре није пропевао, тада је пропевао. — О првим почецима његова певања можемо нагађати, јер нису нам се сачували; али мени се чини, да не грешим, ако кажем: да је Сима у 17. години састављао песме, нарочито имајући на уму причање његове жене (*Lumir* 1853., стр. 61.), да је Сима изгнан из Карловаца и због састављања песама слободоумних. О његову рану певању имамо и даљих доказа:

<sup>18)</sup> О преласку Симиној у Београд, биографи се не слажу. Вуловић, *Годишњица II*. 284. вели: „У то бурне устанак у Србији. Родитељи Симиној пређу у Србију. С њима пређе и Сима. Одмах га сенат узме за свога писара“. На стр. 286. „Родитељи су Симиној прешли у Србију, по свој прилици, пошто паде Београд, 1807.... Сими онда беше шеснаест година“. Никетић прича по Вуловићу, стр. 281. Ж. Симић спојивши Вуловићеву прву и другу реченицу првога става, пао је у погрешку, тако се код њега чита: „Год. 1804. пређе заједно с родитељима у Србију, где касније постане писар у *Својету*.“ Шафарик, и ако је рекао, да је Сима 1805. отишао у Карловце и да је тамо пробавио једно три године, ипак му не смета да рекне: у то време Срби заузеше Београд (1806.) и Сима поста писар сенатски. Ровински, видећи грешку у Шафарикову причању, хтео је да исправи, али није му испало за руком: „но и тамъ (въ Сегединѣ) пробывъ не много и въ 1808. г., когда Сербія завладѣла Вѣлградомъ, перешелъ съ родитељима въ Сербію и 17-лѣтнимъ юношей сдѣлаалъ секретаремъ совѣта при Кара-Георгиѣ.“ (П. Петровић *Нѣгошъ*, стр. 14). Ненадовић у поменутом делу, стр. 9., вели, да су му родитељи прешли по освојењу Београда, а Сима 1808. Ст. Павловић, *Наше доба* 1891., бр. 82., прича: „Сима се учио у Београду у Великој Школи за времена Карађорђева, за тим у Карловцима и Сегедину. У Земуну је учио новогрчки језик па почео учити и трговину, која му се не свида, те је брзо остави. Г. 1806., када Срби узму Београд, буде писар у државној канцеларији.“ Ово је скроз погрешно, нарочито имајући на уму, сем онога што сам испричао, још и то, када је постада Велика Школа у Београду. — Причање о преласку Симиној, у тексту је по *Lumir*-у.



1. У Србијанци IV., стр. 124., песма је „Распјев славом отечества усхићена Српчића;“ на њој је означио, да је спевао на Видов дан 1811. године. У овој песми исказује своје радосно осећање, што види зрачак слободе домовине своје, речима :

»Небо шчедро, свесрдна ти чала,  
Са Срб-лица вјековјечно сјала!  
Видовдану освети се Српство,  
Већ одбаци тешко турско ропство;  
Та слободе осјет'ше се Срби,  
Пак свак саден умрет' вољео би,  
Нег' ли туђим више игда бити,  
Дичност сможја у јарам склонити.

2. У Вуковој песмарици од 1814. године штампан је «за купферштих» мото, који је саставио Сима 11. јануара 1814. године. Да Вуку није било познато из раније, да Сима саставља песме, не би извесно «предложио, или паче наложио као пријатељу, да му што сврху изресца књиге сочиним», вели Сима, «послужим, допадне му се, и приложи га.»<sup>19)</sup>

3. И сам даје доказа, да је певао, али да на јавност није излазио, у песмици „Опомен“, коју је писао пре 25. априла 1817. свом неком пријатељу М. Ј. У њој вели између осталог:

«Бог зна, кад сам намјерио гусле,  
Ал' сам скоро удесно струње,  
Гудим, кликћем, поднебје се хори,  
Те се чуде заглупени краји.  
Муком досад, од сада ћу јавом.  
Кад ми шкрипа гудала занеми,  
Света уши испунићу пјеснам'....»<sup>20)</sup>

4. Без сваке сумње певао је и о љубави, особито о оној првој песничкој љубави; али тих песама нема сачуваних. Остало је трага у понеким песмама, штампаним у Летопису 108. и 109., а и у једној у Србијанци, у којој пева о Фатими, првој љубави својој; ну о том по том. —

С првим почецима слободнога државнога живота стоји у вези и отворање школа у Београду и у другим местима. Први је Доситије отворио школу и то како прича Сима:<sup>21)</sup>

<sup>19)</sup> Неколике пјеснице старе, нове, преведене и сочинене С. М. Сарајлијом, стр. 24.

<sup>20)</sup> Летопис Матице Српске 109., стр. 93.

<sup>21)</sup> Србијанка III., стр. 102. У овој песми „Основаніе училишта“ спомиње и прве ученике те школе: Лазар Арсенијевић (баталака) „степенита слова и мишљења“, Радован Дољанчевић „дрски“ и Томо „млади звонкојевац“.

Свог' труда смогом  
Откупио у врховне власти  
Дом спахйски виш' Видин-капије  
У обзиду са пространим мјестом  
Рад' црквене школе и печатње,  
Ту да с' уче нови свештеници  
Бит' пастир'ма достојнијем жезла  
Над Душана Израиља српска,  
И да с' књиге штампају црквене,  
Док и разне приспију грађанске.“

После њега :

»Ракићу се осмијехну срећа,  
Те предузе неке богословју  
Обучават' и појати ђешто.“

И на послетку поста и Велика Школа, у коју су «примали само момчад, која су већ знала читати и по мало писати.» Први јој је учитељ био Југовић, па Миљко Радоњић, Рудничанин родом, Лазар Војиновић «чрезвичајни, што не читав туђ преводи језик», Глишо Живановић, «кротки» Јово Миоковић; Вук вели и Симо Милутиновић.<sup>22)</sup> Овај за себе не помиње, али се по његовим речма може домишљати. Тако он вели у Србијанци књ. III., стр. 104.:

»Живановић предавао Глишо,  
К'о и кротки Јово Миоковић  
Тко што послје знао и могао.“

Из ових, дакле, речи, у којима се огледа Симинова скромност и објективност, изводим и тврдим речи неких биографа, да је Сима, поред вршења писарске дужности у сенату, био и учитељ те «Велике Школе», или бар учитељев заступник.<sup>23)</sup> — Мишљење, до сада мени познато само из Суботићева «Цвѣтника» II. 564., (по њем ваља да и Ст. Павловић), да је Сима био ученик Доситијеве школе, пада под разлозима, које Вуловић изнесе у Годишњици II. 284. —

Година 1813. била је по Србију а и по Симу врло несрећна. Србији предстојаше поново ропство. Последња се напрезања учинише, и скоро сваки, што беше за пушку

<sup>22)</sup> Караџић „Живот и обичаји народа српскога“ стр. 300. П. Ровински, не разумејући ствар, могао је само рећи: „Былъ онъ и учителемъ какой-то школы, только отнюдь на „Великой Школы“, какъ говоритъ Караџичъ, потому что такой школы въ то время не существовало.“ — К. Ненадовић у својој напред поменутој књизи стр. 9. наводи речи Караџићеве, али уз то додаје: „Но то неће бити вероватно да је он тако млад од 16 — 17 год. могао учитељовати“, што не стоји.

<sup>23)</sup> Симинова жена, Lumir 1853., стр. 62., вели, да је пред пад српске државе био заступник професора у Великој Школи. Милићевић у Поменку вели, да је био учитељ у Великој Школи на шест месеца пре пада Србије.



дорастао, одјури у крвав бој, да у последњем часу спасе домовину од видљиве пропасти. У таквом времену ни Сима није могао да изостане; његова бујна нарав за час га је пренела међу добровољце Зеке капетана на Дрину, према својој милој Босни. Одатле га после налазимо као посланика Младена Миловановића, да иде у Темишвар с писмом командиру темишварском, да се од њега и још од пограничнога ђенерала извештава о турској војсци, и да долази на ушће Моравино, дајући о том извештаја и Карађорђу, који се био ту десио. Али и ако беше повољне гласе донео, ипак не дође до одлучна боја. Распрште се Младенова војска.<sup>24)</sup> И Сима долази у Београд, да сачува друго своје злато, своју Фатиму; али, „кад потера несрећа, не престаје.“ Фатиме не беше међу живима. Убили је „стрвни бећари“, како вели у Србијанци.<sup>25)</sup> Родитељи Симини пређу преко Дунава, а за њима тужан и претужан за најдражим губицима — домовином и драгом — и Сима пређе у Земун 22. септембра 1813. године. Из Земуна оде у Панчево, јер је чуо да су му родитељи тамо. Не нађе их, те оде у Арад, у који је стигло било неколико војвода, које су одмах затворили. Помоћу Саве Текелије Сима се с њима састане. По дужем разговору реши да оде у Беч, да моли цара да их ослободи тамнице и тешких окова. Успео је толико, да им окове скидоше. Из Беча се Сима преко Хрватске кренуо у Далмацију, па немајући ни мангуре, задржи се у селу Стрмици да учи три српска детета. Одатле је преко Грахова и Купреса дошао у Сарајево своме куму Стојану Деспотовићу.<sup>26)</sup>

<sup>24)</sup> Милутиновић Сима „Историја Србије од 1813. — 1815. год.“ стр. 20—23. другога издања.

<sup>25)</sup> Србијанка, књ. II. 126. Њена га је смрт јако потресао. Он овако о том вели:

„О...прости ми преблагости кћеро,  
Што се десих тад на војсци худној,  
А не б' тебе растргнули звјери,  
Узбјеснивште бећарине стрвне,  
При преврату стрмоглав Србије...  
Све би за те, и сам себе дао!  
Прђе б' умр'о, нег' те упустио,  
Да се скончаш на мрачну ми тугу.“

<sup>26)</sup> На поменутом месту у Lushig-у. И сам помиње у својој Историји, стр. 24., да је био у Араду. Шафарик у својој Литератури помиње, да је ишао у Беч, али не казује за што; по њем је испричано Симино бављење у Далмацији и Босни. Вуловић, Годишњица II., 287. наводи по Герхарду, да „те зиме, да би се разгалио, пропутује кроз Беч, Трст, Ријеку; па се преко Далмације и Босне врати опет у Србију, где стигне на други устанак“, па додаје: „То је историја живота Симина од 1813. до 1815.; и ништа више. Где се

Све то путовање десило се до почетка друге године, 1814.; јер у пролеће (21. априла) налазимо га у манастиру Благовештењу као писара владике Дионисија, — коме га је препоручио „добри Бугарин поп Радован из Софије“, — да пише молбу — арзеол — један султану, а други руском цару. Тада је у Благовештење дошао на договор — ради тог арзеола — и Авакум боговађски, који је увиђао, да од таквих писања нема користи, с тога се није ни потписао на њ; Авакум је слутио, да ће о првом пролећу, које дође, доћи до рата, с тога је као аманет Божји ставио Сими на срце, „како своме пријатељу и снароднику“, да се спрема за рат. Он га и наговори, да изиђе од доброга Дионисија, рекавши му: „Па ти мој Симо гледај одавде како год узможеш сада ил' зимус у вилајет изађи, те управо к мени у манастир ходи, пак се ништа не бој, сву зиму ћемо ловити по шуми лисице, а по глога и дријена цвијетну, опета Турке, ако Бог да срећу и здравље, како смо до јуче; него знаш и сам, да нам ваља и перо, к'о и пушка.“ „Ев',“ вели даље, „ово је повод и узрок, те Симо доброга Дионисија оставио, и удесивши згодну и заштитну прилику, отиде у Халаука (Данила Фанариота, тадашњег владике ваљевскога), гди му је, осим личне безбедности, к'о у бератли владике, ово још највећа и утјеха и надежда била, што је све оружје потпуно и слободно свагда носио, којено и сами владика волијаше, те још два оружана Срба хајдучића, што их је у Београду од везира испод сабље одмолио, узео бијаше к себи.“ Али није, како се мисли. Букну и други устанак, а Данило Фанариот владика оде у Турке и силом поведе и своје слуге, међу којима и Симу, па се затвори у ваљевски шанец. Одатле је после прешао у Зворник, камо га испрати Сима, који том приликом доби

за то време највише бавио, шта је радио, од куд му трошак за путовање — не зна се. Другога устанка био је час међу добровољцима, час писар код владике и код брата кнез Милошева, Јована.\* Овде је, као што се види, неке догађаје из 1814. пренео у 1815. Моји су подаци о његовом боравку 1814. године црпиени већином из саме његове „Историје“; с тога држим, да је погрешно, када К. Ненадовић, стр. 9., а и Ровински, веле, да је по паду Србије остао у манастиру Благовештењу као саветник и писар владике Дионисија. По Вуловићеву причању писац ових редака у Требевићу, као и Ж. Симић у својој књизи, написа, да је дошао по ново у Србију 1815. — Не могу а да не поменем, да је преводилац чланка из Lushig-а у Седмици пометњом ставио место „Беч“: „Видна“.

<sup>27)</sup> По Шафарику.



«своју четворомјесечну плату, по 50 гр. на мјесец, као писар и грчки тумач владин, али не и оно, што је био владици позајмљивао, када је овај из Цариграда дошао, без пребијене паре.<sup>28)</sup> Сима се врати, и близу манастира Радовашнице, у осоју планине Цера, удружи се с четом голаћа, како их он сам зове. Тако је Сима и мачем огледао да користи своме роду. Ту је био и писар у Марка Штитарца, «чудесно-речива и остроумно мислећага.»<sup>29)</sup> Из његова тадашњег ратовања оставио нам је у својој Историји два три трага. Са својом дружином једном приликом наиђе на траг младога Турета код села Влашића, па га хтеде ухватити; али оно измаче. Трагали су, претивши да ће га убити, док на један мах Туре не повиче с дрвета: «Аман, немојте ме убити, ево покрстићу се! На силу сам у војску поћеран;» те га одведу у логор црниљевски и предаду Сими Ненадовићу. А пред бојем на Дубљу, у очи Петрова дана, Сима је био у мачванском Липолисту, у ком су били преговори с Мачванима, да и они ступе у борбу против Турака. Занимљива је анегдота, коју нам прича, како су Мачвани том приликом пристали на устанак.<sup>30)</sup> —

После боја на Дубљу (13. јула), Симу узе брат кнеза Милоша, Јован, за писара «уђенувши му међу пиштоље и дивит.»<sup>31)</sup> Али Сима оболи; беше се просуо, вели Милићевић, тако, да је до смрти морао носити потеге од јеленске коже; врати се у Београд, пошто се углави мир с Марашли-па-

<sup>28)</sup> Ово по Историји Симиној, стр. 126., 218. и даље, 232. (Другога издања). Карактеристика тога збогласнога владике, кога Турци зваху „Дели Папаз“, може се читати на стр. 218. и даље. Сем тога и у Вуковој Даници за 1827. годину, а по нешто и у Шафарика Литератури, одакле је узео и Пшпин у своју Литературу слов. 1. 223. — У *Lumir*-у прича се, да је Сима почетком 1815. ступио у тајне договоре, да се дигне устанак на Турке, чим гора зазелени. Ради тога је ишао и у Босну по Авакумову наређењу, да поради на устанку у Босни и да с четом дође у Србију. У Босни се састао с Тешаном Подруговићем, чувеним хајдуком. Када је букнуо устанак, прешао је у Поперину, где је пером и мачем био у помоћи. — У Седмици 1858., у додатку к преводу вели се по чувењу, да је Сима био и код београдскога митрополита писар. Биће само основано на чувењу. — Павловић, Наше Доба 1891., бр. 82., вели, да је био у јесен 1814. са Србима у некој завери против Турака, да се опет датио писарског пера код Данила, да би се „захрањив“, и најзад, што је и погрешно: кад су Турци ушли у Босну, онда је Сима, вели, пошло за руком да побегне, па је до краја војевања пробавио у хајдучкој чети, одакле је дошао у Београд и постао писар код тадашњих власти!

<sup>29)</sup> Историја Срб. Милаутиновића, стр. 266. (прво издање).

<sup>30)</sup> *Ibidem*, стр. 270. и 347. и даље.

<sup>31)</sup> У посвети Јовану Обреновићу, у истој Историји, страна 1.

шом, где поста писар «народне канцеларије.» Али и ту не оста дуго.

Видећи у неколико опет ослобођену Србију, зажели се својих родитеља, који су по паду Србије отишли из ње, као што сам поменуо, а и да задовољи своју песничку душу, навикнуту од детињства на сељакање — остави службу и крене се на пут, да их тражи. Веле неки, да је прави узрок његове оставке у том, што се наљутио, што су насилном смрћу скончали капетан Радич Петровић и Петар Молер. О том своме путу оставио нам је сам Сима забелешку, с тога пуштам њега да говори:

„У првој мирној новог ослобођења Србије години, т. ј. 1816.-ој, јунија мјесеца, оставим народње канцеларије писарску службу, на вријеме, и узем пасош за Влашку, да идем наћи моје родитеље, и вратит и(х) у отечество, за које сам чуо био да су тамо у Краљеву, и то се не учини мени далеко. Пођем ја на лађи низ Дунав, и у Поречје дошавши на конак једно вече, чујем ту од знацаца, да ми је то јутро исти мој отац отишао на особитом канку, мене тражити у Београд, а да је из Краљева дош'о; евово мени буде таман по мојој мисли и жељи, те ја хајде напријед у Краљево; ал' ми ту не бјеше отац кућом него чак у Русије Бесарабији, куда ми се учини преко бијела свијета ићи, те останем ту чекати оца. Али ми се отац у Србији позадржи, а ја помислим, да није пош'о низ Дунаво, те отидем у Видин, да га тамо срећем и дочекам, кад ја онди, а то ми опета каже један лађар поречки, да је на његовој ми лађи отац сишао до Кладова, и отале пошао у Чернец, и с поштом даље, и говорио му да хити веома, и да се до Јаша уставити не ће моћи. Овди се ја тада сметем, не смјевши се у Турску даље низ Дунаво пустити, а не могавши већ ни у Влашку, куд ваљаше доста трошка, а у мене га близу дотрајало. У то се познам с којекиме ту, и најмим се чувати башчу, па и бостан послите у некога старог турчина Мехмед-барјактара, те могу рећи, да сам у врло добра човека био, и у правога господичића, јер ме је пазиво и упућивао како својега сина, те ми је и пуно оружје своје носити дао собом, рекав ми: «Удри хајдука и Турчина у мој одговор!» кад ме је поставио, да му тамо далеко (у брду) од вароши бостан чу-



вам. Ту сам ја на бостану око два мјесеца пробавивши самосам понајвише, проживио у свом елементу, како птица у гори, тако и ја у брду и по честакју; али сам ту и духом се пренуо, и овоме истоме Тројесестарству план основ'о и учинио, па како сам на зиму ту за учитеља стануо, тако сам и ово којекако нацртао, и више којешта, те све последије у Србију, кад изиђем, изнесем.»<sup>32)</sup>

У пролеће 1817. године дођоше у Видин два туђинца из Влашке, који улагивањем око Симе, хтедоше да га придобију за заверу — познату под именом хетерије — и да тако створе од њега оруђе, преко кога би задобили Милоша за ту ствар; али он, видевши, да они «хоће туђим челом зид да ломе, и да не ће себе, већ пријатеље да баце у чељуст крокодилу», не пристане на њихове предлоге, и извести само о том кнеза Милоша преко сенатскога секретара Миоковића. Милош му захвали на држању, и позва да с места дође. Спремајући се тако за полазак, задочни, и када ухватише ону двојцу туђинаца, месеца септембра те године стрпаше и Симу у затвор. Мучен би јако, да мораде и признати, у чем је ствар била; али не могаде показати писма Милошева, јер га беше бадио. Турци још више посумњају у њ, те га ставе у гривне и кладе, претећи му, да ће га о ноге обесити и испод њега ватру наложити и тако спалити. После четири часа нађоше у сметлишту згужвано писмо. Тада везир увиде, да је Сима истину говорио, те га позва к себи и рече му: «Симо, ти си мој мусафир! Заборави, шта претрпе за истину. Гле, везир сам тридесет година, а нисам видео поштенијега, бољег и ваљанијег од тебе.» па га и обдари добро. На захтев бега из Румуније пошаље га везир, те га и овај недељу дана у гвожђу подржа, испита и када увиде, да је невин, пошаље натраг у Видин, давши му 15 ду-

ката. Сима је још неко време пробавио код везира, који га за све то време одушевљаваше да учи турски, а када он оде у Малу Азију, пређе у Србију 1818. године и поста писар у кнез Милошева брата, Јеврема.<sup>33)</sup>

У његовим песмама врта овде онде по који оштрији израз против Грка; то показује, да их се, ради претрпљених грозних мука, често сећао. У њихову раду опажао је и претворност и лукавство. «Грка с' чувај и када ти говори», вели у првој књизи своје Србијанке, стр. 27. Шафарик, причајући о Симиној тој невољи, додаје у напомени: «Милутиновићево оштро око прогледало је у план који нам открише Bloquier и други, да су Грци Србе пред устанак потурили и хтели на готово доћи; док су они 1804.—1813. под са свим другим приликама мирно гледали.» — Ка овом бављењу Симиноу у Видину односи се и анегдота Ђ. Рајковића у Бршљану 1885., бр. 2., стр. 16., у којој вели: да је Лукијан Мушички, кад је чуо, да се Сима бави у Бугарској, и да је научио бугарски језик, желео, да Сима преведе на бугарски шаљиву игру «Зао отац и неваљао син», и то са срискога, као што ју је Манојло Јанковић прерадио по Голдонију. Колико знам, ово је остало само жеља.

Вративши се у Србију, пробави у њој годину дана, па се 1819. године поново пусти низ тихо Дунаво на своме чуну пут Галца, да потражи своје родитеље у Бесарабији, да би их повратио у Србију.<sup>34)</sup> Родитеље нађе у Кишињеву; они га већ беху и оплакали, јер су без сумње чули, да је допао затвора у Видину. Пре тога времена

<sup>32)</sup> Испричано је по Шафарику. У Lumig-у такођер се о том прича. Вуловић и К. Ненадовић наводе речи Ј. Игњатовића («Три српска списатеља»), који вели, да је био Сима затворен у Видину из неке политичке сумње по дуже те се мучио у гривни и владама. «У једном писму Вукову, писану из Беча Мушичкому 9. јулија, вели, да за Симу није Бог зна откад чуо, па тек ономадне рече му маги Давидовићева, да је сада у Београду и да хоће да пређе на ову страну. (Гласник 75., стр. 281.). Јулија је месеца без сумње отишао Јеврему у Шабац, јер 1. августа нише из Шапца Вуку писмо, које на крају ове радње саопштавам.

<sup>34)</sup> И ово по Шафарику. У Lumig-у стоји: да је био писар Јевремов у Шапцу, па онда Марка Штигарца у Поцерини, од кога је једва жив утекао кнезу Милошу; да му је Јеврем за пут дао 250 гроша и да се врену у лето 1820. године. — Вуловић, Годишњица II. 294., вели, да је тајна: како је нашао трошка за пут и колико је био тада у Србији и шта је радио. Додаје, да је био онет писар код Јована. — К. Ненадовић помиње годину 1818., када је дошао у Србију, али се у њој ни мало није задржао. — Милићевић и не помиње Симино повратка у Србију, већ вели, да је из Видина отишао право у Бесарабију.

<sup>32)</sup> Троесестарство, стр. 54.—55. Вуловић, Годишњица II. 288., прича по Сими, као и К. Ненадовић, стр. 11. Шафарик, Südslavische Litteratur, као и Пунктаторка, у Lumig-у, причају у изводу оно, што и Сима. — Милићевићево се причање од Симино разликује: Путовао је, вели се, на Васиљевићевој лончарици. Том је приликом путовао и неки Грк. Када су стигли под Видин, тада Турци ухвате Симу и онога Грка, па их окују, и баце у тамницу. Сима је тамновао 15 месеца. После тога био је «бостаницја», а по том учитељ. — Павловић, Наше Доба, 1891., бр. 82.: «За тим оде у Влашку, да потражи свог оца, па га и нађе у Видину. Ту буде у таквој оскудици, да мораде као баштован (вртлар) стати у службу код неког Пазваноглије, такођер баштована (бостаницје). Видински Хришћани, чувши за то, узму га за учитеља у основној школи. Тако проведе до зиме год. 1816. И ово је погрешно.



дописивао се с њима, што и сведочи нежна песмица његова, коју ти је као утеху послао на дар уз писмо.<sup>35)</sup> — На скоро по његову доласку умре му мати,<sup>36)</sup> а он, не могавши се с оцем вратити због влашко-грчких немира, остане у Русији све до 1825. године.

У Русији имао је, као и сви остали Срби, помоћ од Александра I, цара рускога — врст пензије. Не бринући се за кору хлеба, могао је да своје смерове, раније састављене, приводи крају; могао је да изврши оно, што одлучише он и Вук, док беху у Србији, т. ј. да један напише историју српског устанка у проси, а други у стиху. Дакле материјалне прилике, а уз то дружење с готово свима радницима у устанку, помогоше, да Сима састави спев о устанку. Он о том вели: „Ја сам се само распевав низ рудину спустио у млоготравну луку, ће сам неколико прошетав се по неки са дворношћу лепши и мирисом љупчији цвијетак ускинуо и у киту га ставио... кад све нагиздане у коло, нек и Српка чиме год.“<sup>37)</sup> Кад је са спевом био готов, даде га на прочитање и оцену Стевану Живковићу, преводиоцу Телемака, и Платону Симоновићу, професору у Одеси. Обојца су се похвално изразила, а Живковић, давши му добру сентенцију, ћа га назва и „српским некаким Осијаном“. Сада већ друге није било, него „за иставит' на свиет Србијаду“ (тако је спеву у почетку био натпис), која је у рукопису износила 120 табака, а њу је мислио да украси с десет лепих слика „изрезаца“ и да изда у једној књизи, а у октаву. — Доби нешто новаца, па се крену у Лајпциг друге половине 1825. године, хотећи да је

<sup>35)</sup> Летопис 109., стр. 96. „Утјежа мојим родитељима“.

<sup>36)</sup> Тако Шафарик, а тако и у Lumir-у. Вуловићево се причање с тим такође слаже. Милићевић и овде ће грешити, када вели: да је нашао само оца, јер је мајка раније била умрла. Ј. Игњатовић, Дјела његова I. 247., вели: „за рана бјеше изгубио родитеље, па је доспио у Аустрију.“ Ово не стоји никако.

<sup>37)</sup> Податак овај, као и још даљи неки, узет је из преписе Симине с Вуком, за коју имам да захвалим штованој госпођи Мини Вукомановићки, која је била толико добра, да ми је уступила да употребим. Та преписка, која се сачува до сада, у неколико само писама, већим делом тиче се боравка Симина у Лајпцигу, те тим и драгоценија; јер нас упознаје с патњама Симиним око штампања најпознатијега му дела, као и плановима његовим пре штампања. Симина су писма: од 12. новембра 1825., од почетка фебруара 1826., од нове католичке године 1827. (19--12--1826.) — из Лајпцига; од 13. марта 1829. с Цетиња, и од 22. децембра 1831. и 11. марта 1842. из Београда. Међу тим писмима налази се и Вуково писмо Сими, од 20. фебруара 1826. Неће бити на одмет, што на крају ове своје радње додајем у верном препису писма, која су знатнија.

штампа онако како је замислио, а не да годи овом или оном. Када је стигао у Лајпциг, потрошио је био већ доста од онога што је приватно био добио за штампање, остало му, како вели, само „за време бављења трошак“; с тога пише Вуку: аман кардаш, научи ме и напиши ми, како ћу, кад ни публичну прошњу не умијем отпочети.<sup>38)</sup> Вук му је на то писмо одговорио другога децембра исте године, али како — остало је за мене тајна, јер на моју велику жалост тога писма не имадох, нити знам у кога је. Толико само знам, да је писмо Сима добио тек првога фебруара; на то је одговорио без сумње одмах, и послао „Објавленије,“<sup>39)</sup> штампано под 1. децембра 1825. Оно гласи:

*Објавленије печатат' се намѣреннога Сербскога сочиненија, Сербјаде*

Сви Народи, ко' и частни люди, теже и паште се к' болѣму, и совершеннијему, к' својему од' предвѣчна опредѣленію, кад' им е својственаа челоѣчност отказала у Рау остати. Ова е наслѣдност и Сербину судбом, на то има и свога сушествованія прѣво. С' вишеданним вкусом к' изишчному, племенитом страсти благоразумнога челоѣко — и Народолубія, и дубоким чувством дужности возможнога содѣйствія у общежитію кроза жизань узбуђен, усуђујем се и я на видику Сербске још стѣснѣнне књижевности појавит'. Мое сочиненије, овди печатат' намѣренно обнима јединственно понаиновія, и понајпаметодостойнія у Нашему Народу ослонљиво-вѣрна проишествовія, коя Сербину заслуженну приносе чест и уздижу общу<sup>40)</sup> челоѣчества важност; на томе, противна, необходима, музе нежност'ю и поштедом мимогредно навлачи се занавѣса. Историје све-обозревајуће око дужно је по свему своме, гробова, развањинаа, ужаснотіи, и даже гнуснотіи, великопространноме кладбишчу пропутовати; а Епопеа само себи соотвѣтну дивноме, у случаю милостиво снисходећи челоѣчности, разшируе руке, да разговори, да весели, тѣши, разблажава и

<sup>38)</sup> Писмо Симино Вуку, од 12. новембра 1825.

<sup>39)</sup> И за ово, што могу у целини саопштити, захвалим сам само г-ђи Мини.

<sup>40)</sup> Од „общежитію“ па до „общу“ Вук је обележио првенем писаљком; сем тога сва слова овде штампана курсивом; у овом примерку објавленија Вук је подвукао такођер црвеном писаљком.



без' тога горчій него дужій смертнога на свіету пробав.

Назвао сам сочиненіе Сербіаџом несудећи по своим' способност'ма, и као по некоме ново-хомерическом Духу Поезие, него по содержанію и одмашању истога. Ели тога и колико е у самоме дѣлу, благоразумним' читателма оставља се опредѣлит', а мени признати је недостатке, кои, надам се, ипак ревност и труд небуду приумалит'.

Књига ће ова имати од' прилике нешто преко тридест мочала' печатаннога, и бит' ће у едном' Екземплару. Надобност' могућниџа представленія, и яснїе точности прилаже јој десет' још изрезаца (картин') кое относећих се, (алигорич) кое дѣствителни сраженія, происходивших међу Сербам' и Турцима; к' томеће бит' на лѣпшой артии, улюдние свезана, и на откаву, да је спретниа.

Любитель'ма Литературе, цѣнител'ма произведениа ума, и призиратель'ма Народа Славенске отрасли чест има обратит' се сочинитель, и препоручит' к' благоугодному вспоможению; Екземплара цѣна бити ниже неможе од' дуката. Књига ће се тада започет' печатати, кад' я скупим Пренумерацию и готове новце; јербо се печатател' иначе неприфата, разве половину му при одпочетку дѣла давши, и за другу полу такођер да је одма обеспечен. Я се ниесам с' дѣлом овим упустио на позориште учевнога свіета, док се нисам далеко вѣштїима, извѣстнученнима Сербима<sup>41)</sup> предувѣрио, да је исто сочиненіе достойно барем Сербске Публике; отуда нећу ни да посумням о радој помоћи благохотние, снародникá, и завичајаца; него чим' радие, тим' скорие пособит', пак се може до манѣ времена и читат' имати.

Мой е Адрес овако:

*H. Simeon Milutinovitch,*

bei Herrn Kaufmann Theochar et Sohn.

Сочинитель.

у Лайпцигу

1-га декем. 1825. г.

Из овога се већ види, како је Сима био замислио да изда своје дело; али сваки онај, који га је имао у рукама, зна, да тако

<sup>41)</sup> Напред поменух, да су то Стеван Живковић и Пл. Симоновић из Фрушке Каменице (како га он обично помиње међу претплатницима).

није изишло. Сликá није ставио, јер је у пола јевтиније без њих. а и послушао Вука, који га световаше, да «фигуре изостави све, јер се *орифинално* (управо народно) ту ништа не може начинити, и стало би још један пут (а што *лијепо* и *два пут*) толико.»<sup>42)</sup>

У недосташици новца обрати се многима, па и Ризнићу и Лучићу посла «објавленије», и ако је од свакога од њих добио по триста рубаља при поласку.<sup>43)</sup> Не заборави да пошаље ни Текелији, Стратимировићу, Фрушићу, ни у Петроград — једном речи на свачја врата закуца, али ни од куда помоћи. Обрати се и кнезу Милошу и затражи допуштење, да му посвети дело, али ни од њега никака гласа. У том очају долазаше на мисао да потражи какога «бухендлера» или да замоли «каквог' Англеза», да му штампа; али га од тога одвраћаше помисао, да је «на срамоту роду», ако тако учини. На свашта је долазио, вио се, што веле, као гуја у процену. И Вуку се изјада, па и од њега затражи да настане, да што год добије. И Вук, добри познавалац српскога народа, одговори му: «Стратимировић ти јамачно одговорити неће, а Бог зна хоће ли и Текелија (мислим да ће до неколико дана он овђе доћи, и ја ћу му споменути за тебе); Милош би ти јамачно одговорио, и послао би ти *најмање* 100 дуката, него ће га, може бити, одвратити његови чанколизи, који се највише боје и труде, да се такав поштен човек њему препоручи и неприкучи. Ја онамо немам коме писати, јер онђе немам другога пријатеља осим Милоша, а он не зна читати... Цинцо не вјерујем да би ти што могао послати, а Добрић је, може бити, најбогатији човек у народу српскоме, и поштен је човек, него му пиши и поглади га мало; али ваља да знаш, да свак новце тешко даје.»

(Наставиће се)

<sup>42)</sup> Види Вуково писмо Сими, писано 20. фебруара 1826., као и Симино Вуку од фебруара 1826.

<sup>43)</sup> Вудовић, *Годишњица* II. 307., а по њем К. Ненадовић, Милићевић и други, прича по казивању Саве Сретеновића, да му је Ризнић дао триста талира за годину за живљење, а хиљаду за штампање. Ово се потврђује писмом Симиним, у ком би он без сумње о том поменуо; сем тога онолика оскудица Симица, крај све његове лаке руке, не говори, да је добио и хиљаду талира од Ризнића.



## ФРАНЦУСКА И ЕНГЛЕСКА РЕВОЛУЦИЈА

КУЛТУРНО-ИСТОРИСКА ПАРАМЕЛА

од  
Драг. М. Павловића.

(НАСТАВАК)

И сам дух скепсе, који се почео нагло развијати код романских народа<sup>1)</sup>, није ишао у прилог реформацији у Француској. Нантски указ, вели Бекл, први је акт толеранције од како је Француска постала земља хришћанска. Нантски указ је резултат једног ширег покрета, у коме је учествовао цео народ, а праћен је толеранцијом. У XVI в., пошто се Француска после ратова: Луја XII, Карла VIII и Франсо-а I у Италији упознала са сувременом талијанском културом, најразвијенијом у тадање доба, када се у Италији коментарисао Платон и Аристотело, и стојећи у опште под утицајем духа времена, после проналаска Америке и других проналазака под утицајем борбе за религиозну слободу, која је прокламовала индивидуалну мисао место ауторитета, — није чудо што се у философији јавља скепса, нарочито у Француској. Скепса је буђење духа људског, који је толико дуго спавао под заклоном ауторитета. Видећи, како је она истина, у коју се тако дуго и искрено веровало, пала, разуверивши се и чудећи се како се могло тако слепо веровати, а немајући још израђених принципа, који би заменили преживелу систему, природно је да дух почиње сада сумњичити у истиност свега онога, што се до сада знало. *Монтгањ* је први од тих скептика. Али он је апсолутни скептик, он сумња у све — у разум, у друштво, у морал и т. д. Он не верује да је човек природом својом упућен на друштво, он не верује у могућност социјалног живота — нек живи сваки за себе, како ко може. Шта ми знамо о Богу, о пространству света? Зар непостојанство мишљења једнога и истога човека не доказује ништавило рачуна? Па ипак, поред свега скептицизма, он шгује смирену веру и тражи у њој уточишта од толиких људских мњења.

<sup>1)</sup> Дрепер и Хелвад тврде, да је један од узрока, што реформација није добила маха у Италији, и тај, што је талијанска интелигенција далеко измакла изнад стадијума побожности, била је заражена атеизмом, и питања религије за њу су била беспослица. Хелвад ово проширује — на романске народе.

Он је скептик али и пантеиста. Други велики скептик био је *Шарон*. Својим делом «*De la Sagesse*», први је у јевропској литератури, који је покушао, да постави систему етике без религије. Он одбацује сваку теологију и вели својим земљацима, да би били онако исто добри мухамеданци, да су се нешто у Арабији родили, као што су сада добри хришћани. Он вели да свака религија потиче из претходне — мухамеданство из хришћанства, хришћанство пак из јеврејске. Трећи велики скептик, кога смо поменули, био је *Декарт*. Ова скептичка литература била је одјек расположења духа. Скептицизам је овладао целим француским друштвом. Папа је тражио од Хенрика IV, да гони јеретике, а он напротив не само што их није гонио, но их је новчано помагао да дижу школе и цркве. Па ни лукава, ни католички васпитана Талијанка Катарина Медичи није гонила протестанте, но први њезин корак, као регенткиње, беше да утврди нантски указ. Када је 1614. дошао на престо Луј XIII., она га натера те прво потврди тај указ. За Ришеље-а вели Бекл да је у неку руку већи од Наполеона I. Овај — Наполеон — бори се противу духа времена и не разуме га, а Ришеље га је потпуно схватио. Теологија и религија, које су биле тако моћне до доба Ришеље-а, господариле су и у политици. Већини ратова био је мотив религиозни. Кардинал Ришеље изменио је овај религиозни карактер политике и дао јој светски карактер. И ако је никао из духовног реда, ипак се на њ није обазирао, већ му увек беху пред очима велики интереси његове отаџбине, пред којима бледе сићушни разлози тесногрудог свештенства. Ришеље је један од радника на подизању апсолутне моћи владоца. Он је највише допринео те је феудална држава прешла у апсолутну. Он је расковао ланце феудализма и хијерархије, и трећи сталез, који је био апсолутизму тако потребан, извео на историску позорницу<sup>1)</sup>. Кслико је дух новог времена утицао на своје сувременике, најбоље казује његов рад. У Манту позове сабор духовништва и принуди их да даду држави 6,000.000 динара, а кад се неки томе успротивише, он посла у затвор 4 епископа, 2 архиепископа (сенског и тулуског). Противу њега писане су пасквиле, да је анти-

<sup>1)</sup> Honegger, стр., 20.



христ, хугенот и т. д.; дизане су буне, и у последњој буни изјавише побуњеници да се боре противу Ришеље-а, а за аукторитет свештенства. Ришеље је први пример католичког државника, да је систематски заставио интересе цркве интересима државе. Спољна политика његова то најбоље казује. И ако је по старим традицијама као католик требало да стоји уз Шпанце, као католик он је помагао холандске устанике и протестанте у тридесетогодишњој војни. Ришељеова политика имала је успеха у вестфалском миру. Од тога доба уступају религиозни интереси пред интересима политичким и економним. Тридесетогодишњи рат је последњи религиозни рат у Европи<sup>1)</sup>. Толеранцију своју Ришеље најбоље је показао према протестантима. Он је мирно гледао како најодличнија места у војсци заузимају протестанти.

Толеранција много је помогла зближењу двеју противничких странака — католика и протестаната, те и оне посташе сада толерантне. Католици, вођени јеретцима, вели Бекл, имали су прилике да се увере да су им јеретици браћа, да и они имају опште човечанске врлине, и живећи једно поред другог пала је она деоба, која је поникла између њих од теологије. Али баш у то доба, када католици постају толерантни, протестанти постају нетолерантни. Бекл је најбоље изнео узроке овом чудноватом појаву<sup>2)</sup>. Он је најбоље показао везу, коју има свештенство с празноверицама и религијом. Што је утицај свештенства јачи био, то је и маса биготнија, и обратно. Док су на челу протестанске странке стајали људи светског положаја, дотле је свештенство мање утицало на ту масу. Зна се да је нижи сталез у Шкотској много нетолерантнији но нижи сталез у Француској, и ако су тамо протестанти а овде католици. Либерализам секта не долази од суштине догмата, већ од прилика, у којима живи, и моћи свештенства. Докле је у Француској влада била нетолерантна, дотле протестанске вође беху принуђени да се зближе с масом, да у њезиној судби потраже и своју; а када им француска влада отвори путове, који им дотле беху забрањени, када они у своја

убеђења унесе више светског елемента, религиозне везе олабавише, и било је немогућно спојити та два тако супротна правца — светски и религиозни. Развитком цивилизације умни хоризонт постаје шири, предмети његове тежње постају многобројнији, и што је шире поље његовог рада то се с мање упорства држи старих предрасуда. До нантског указа број протестаната био је већи, а од тада почиње да опада. Прво је почело с вођама протестантским. Многи су се у доба Луја XIII. почели мање интересовати за своју религију. Изгубивши тако своје вође сада је почео јачати аукторитет свештенства. Теолошки дух француских католика почео је опадати, и они имађаху ваздан светских вођа, а протестанти напротив. Маса напуштена од светских вођа зближи се свештенству. Тако протестантима постану вође, који су јерес сматрали за највећу кривицу. Они су сада хтели да сузе католицима слободу вероисповести. У Ла Рошелу забранише католицима цркве; тако исто и брак између протестаната и католика. У Греноблу тражили су да се тридентински сабор не призна. У Ниму и Греноблу тражише да се Лују XIII. не допусти женидба са шпанском принцезом. У Сомиру тражише да се Сили-у врате одузета права. 1620 г. скупише се у Ла Рошелу. Од светских вођа беху само још Роган и Морне, остало духовници. Ту решише да се Француска подели у 8 области, у свакој генерал, под њиме суд духовни, и да се католичка имања конфискују. Од нантског указа па до овог скупа држава није дирала у њихова права. Да је протестантизам овладао, онда би овладала и реакција и нетолеранција. Борба између протестаната и католика, била је борба између људи, чије је убеђење засновано на широким светским основицама и људи који су били убијени религијом. Разуме се да се таква секта није могла трпети, секта која хоће да укочи и државни апарат. После протестанског устанка дошао је Ришеље. Он им је и опет потврдио нантски указ, и после 3. године да се бори у Ла Рошелу, и ипак је дао амнестију Рогану. И после ових устанака протестантизам је живео све до трајања нантског указа. Изгледало је да ће Француска поћи путем постузнога развића, путем прогреса и толеранције. Али деспо-

<sup>1)</sup> Бекл, га. VIII.; II. Band, 2. Abth.

<sup>2)</sup> Бекл књига II. Глава XIII. — Ово излагање неуспеха реформације узето је из Бекла.



тизму Луја XIV. морала је и религија да гове. После успешних радова Луја IX., XI., XII., Филипа II. и IV., Франсо-а I., Ришеље-а, Мазарена — после безуспешног племићског устанка у Фронди, када је моћ и блесак племства сатрвен, апсолутизам је славио своју победу. Апсолутизам је хтео свој принцип да наметне свима областима живота. У политици је триумфовао већ, а за тим и у религији, укинувши нантски указ — *un roi, une loi, une foi!*. Тако је свршен покушај реформације у Француској. Реформација је пропала, али нови дух времена, дух скепсе, живео је. Он је створио силу, пред којом је морао пасти апсолутизам. Слободоумна француска литература XVIII. века дело је његово.

Изгледало је, да је апсолутизам победио у свима гранама живота, да ће умним животом овладати застој, да ће укочити точак прогреса, да је пробуђени дух опет спутан, само сада ланцима апсолутизма. Међу тим није тако било. Груба сила апсолутизма само је моментано овладала и оним гранама живота, где је прогрес задобио маха. Пробуђени дух свргао је несносни терет, чим му се дала прилика.

Тешко је било угушити полет новог духа, и ако је то на први мах изгледало као могућно и као свршен факат. Оно „*l'État c'est moi*“ пренето је и у литературу. „Оно ужасно „*l'État c'est moi*“ у политици постало је још ужасније; „*«краљ и његов двор, то је човечанство»*“. „*Étudiez la cour, connaissez la ville*“, тако узвикује Боало, законодавац Парнаса, који је у ствари само незнатан „церемони — мајстер“. Француска трагика то је дворска вештина (*Hofkunst*). Слава и величина нису предмет поезије, већ спољни сјај, благородност, или како би Шилер у песми казао: *des falschen Anstandes prunkende Gebärde* — вели Хетнер<sup>1)</sup>. Не налазећи материјала у савременом животу, она иде у далеку прошлост у доба Грка и Римљана. Поезија је изгубила своју једрину и чистоту, стил је био реторичан и стереотипан, етикеција није допуштала машти слободе, извештаченост је заменила природност.

Смрћу Луја XIV. све се изменило. Сав

<sup>1)</sup> Хетнер, стр., 12.

сјај и блесак апсолутизма стао је као варак. Дуги и неуспешни ратови потпуно су финансиски исцрпи земљу. Апсолутизам је својим рођеним делима убио себе самог. Настала је реакција. То је била струја новог времена, струја слободоумних идеја.

Живећи у блиском суседству с Енглеском, француски књижевници упознаше се са слободоумним идејама политичког и умног живота енглеског, и пренеше их у Француску. Изван сваке сумње је, да је француска литература XVIII. в. добила импулса из Енглеске, и да је већину идеја позајмила из енглеске литературе. У списима Волтера, Русо-а и др. јасно се опажа утицај енглеске литературе. Али се ипак зато не може узети да је енглеска литература била једини покретач француског духа у XVIII. в., и да без ње не би било отпора апсолутизму. Дух опозиције можда не би био тако јак и у такој размери, а са тако израђеним идејама, али би га ипак било.

Фонтенел, који је одрастао у другим приликама, као стогодишњи старац вели, да га највећма ужасава она сигурност, којом сваки тврди своје мишљење и уверење<sup>1)</sup>. Тиме је најбоље исказана супротност духа времена Луја XIV. и Луја XV. У сјају Луја XIV. сва литература потпуно је била сагласна са стањем у религији и политици, и прослављала је срећу тадашњег стања. Сада је напротив све критичар, све напада и одриче. Поезија уступа места новоме освајачу — науци, или стаје у њезину службу. Наука пак тежи да на своме учењу и мишљењу заснује цркву, државу и друштво, да њезини принципи буду принципи стварног живота<sup>2)</sup>.

Слободоумна литература XVIII. в., која је имала утицаја не само на француско друштво, но и на целу Јевропу, која је највише допринела развићу свести француског друштва, и која је имала утицаја више но и која литература, могла би се поделити у три периода, или у три групе, по трима њезиним представницима, — Волтер-у, Дидро-у и Русо-у. Прва периода — група — којој је представник Волтер, то је периода деизма, који је дошао из Енглеске.

<sup>1)</sup> Хетнер, 125. —

<sup>2)</sup> Све о литератури фр. XVIII. в. — овде — рађено је по Хетнеровом делу.



У овој групи напада се откровење, али се чврсто држи вере у личност Бога и у бесмртност душе. Друга група — којој је представник Дидро и енциклопедисте, атеистичка је, не верује у личност Бога, теологија и метафизика постају овде природна наука. Свет физичких и психичких појава сматра се као разни облици кретања материје.

Нико не ће одрећи важност француској литератури XVIII. в. Она је покренула јевропско друштво из летаргије, и савремено стање има у многеме да захвали њој. Корнељ и Расин су за нас историске појаве, Волтер и Русо још утичу на данашње доба. Ми их мрзимо или поштујемо, какво нам је кад гледиште према религији и друштву — вели Хетнер. Али се исто тако, као што исти литерарни историк вели, мора признати, да је чисто научна добит француске литературе XVIII. в. малена, већина књижевних радова нису ориџинални, и да су мисли и уверења, као што то неки и сами признају, примили из Енглеске. Бекл је лепо указао на ову везу слободоумне литературе француске XVIII. в. и енглеске. Крајем XVII. в. — вели он — једва ако је било 5 француских књижевника, који су били познати с енглеском литературом. Али када се уверише да деспотизам није најзгоднији облик владе, обратили се енглеској литератури, и за две генерације после Луја XIV. једва ако је било два — три чувена аутора, који не би били познати с енглеском литературом и језиком. Волтер је упознао своје земљаке с Њутном, који је сада заменио Декарта. Он је Французима препоручио Лока, који је дао материјал Кондијаку за његову метафизику, а Русо-у за теорију васпитања. Волтер је први упознао Французе са Шекспиром. Бифон је преводио Хутна, Хелвецијус многе мисли позајмио од Мандевиља. Па не само што су многи књижевници били познати с енглеском литературом, но и многи вођи револуције. *Кара, Ланген, Димурије, К. Демулен, Лафајет* били су познати с енглеском литературом. *Мара* је путовао по Енглеској и на енглеском језику написао: „цене ропства“. *Брило* и *Кондорсе* изучавали су кривично право енглеско и препоручивали га својим земљацима. *М-те Роланд* и *Л. Орлеанац* занимали се енглеском литературом. *Мирабо* је превео историју Филипа II. од Ватсона, и неке пасусе из Милтона. А

када је у Законодавној Скупштини била реч о штампи, он је за најпаветније нашао, да преведе и прочита познату Милтонову одбрану слободе штампе. За Русо-а вели Л. Блан да је он преврнуо Хобесову политичку теорију, место апсолутизма владаоачевог узео је суверенитет народа.

Не само што је енглеска литература имала утицаја на француске књижевнике, но су они уједно тиме и асимиловали и мисли те литературе. Онај слободоумни дух, који је владао енглеском литературом, овладао је и Француском. Енглеска је већ имала једнога Чилингворта, Мандевиља, Лок-а, Шефтсберија, Њутна, Хјума и т. д. У енгл. литератури беше ухватио маха слободоумни правац у религији. Деисте енглеске устајале су противу религије откровења, и прокламовали идеју безличнога Бога, Бога разума, коме не треба службе ни церемоније. Француски књижевници имали су прилике да виде, како се енглески књижевници лађају решавања и таквих питања, за која се у Француској иде у Бастиљу, имали су прилике да виде како се с мало обзирности и великом смелошћу решавају најважнија религиозна и политичка питања, имали су прилике да виде како се мало цене догме религиозне, како је слаба краљева репутација. Међу тим све је то у њиховој отаџбини обратно. Док су се тамо без икаквих опасности могли решавати политички и религиозни проблеми, докле се у Француској за то иде на заточење. То је морало утицати и на француске књижевнике — да размисле о разлици стања тих двеју суседних земаља, да увиде, да развитак Енглеске стоји у тесној вези са слободом, и да је она потекла отуда, што је у Енглеској била слабија система туторства. Природно је, да су они сада тај преко нужни услов тражили и у својој земљи, да су тежили да систему туторства ослабе и униште, а својој земљи стеку политичке и религиозне слободе.

Противу слободоумног духа у литератури устао је апсолутизам. Он је осећао моћ слободоумног духа и слутио је онај огромни утицај француске литературе. Отуда је настало оно кињење и гоњење виђенијих француских књижевника.

Међу тим, као што рекосмо, не треба узети овај утицај енглеске литературе као једини импулс францускоме духу, као је-



дини извор слободоумних идеја. Клица за овај покрет било је већ у самој Француској. Французи су, после оних покора, раскрстили били с апсолутизмом, они су тежили сада таквом политичком облику државе, где би могли имати слободу кретања и мисли. С тога Бекл згодно вели: кад су се уверили да је апсолутизам незгодан облик владе, они су се обратили енглеској литератури. Земљиште је већ било спремно, искуству животном тражила се и потврда у теорији, и они су је нашли у енглеској литератури. Литература која не би била одјек друштвенога стања, која не би била огледало расположења народног духа, не би ни имала земљишта чврстог, ограничила би се само на своју генерацију, а за потоње имала би толико дражи, колико сваки историски појав. Француска литература била је одјек стања у коме је поникла, а идеје и принципи позајмљени из енглеске револуције потпуно су одговарали друштвеним потребама. Само се тако може објаснити онај огромни утицај литературе, какав није имала ни једна светска литература.

У слободоумној литератури француској XVIII. в. јасно се опажају две струје, два периода — доба, када је религија била искључна тачка напада, када се све окомило на њу, и доба, када је овај напад прешао и на материјалне односе друштва, када се с оним истим жаром и слободоумљем почела претресати политичка питања, када се дигла умна буна и противу ауторитета у политици — противу апсолутизма. Највиднији представник првога доба, када се једино религија нападала, био је Волтер, а друго доба, када се нападало на апсолутизам био је Русо. Пропратићемо обе ове струје напада, јер су веома значајне за узроке и развој француске револуције.

Да почнемо с првом струјом напада на религију. Слободоумни дух француске литературе није се заустављао сада само на критици установа католичке цркве и у колико се она удаљила од првих основица хришћанства, но је почео претресати суштину и вредност хришћанства, као и религије у опште. Сада се није питало више да ли католичка црква има свој *raison d'être*, већ да ли га има у опште и хришћанство, — да ли га религија има

у опште — апстрахујући је од њезиних разних облика — хришћанства, мухамеданства и т. д. У доба умног напада на ауторитет у религији две су струје: једна, која се заустављала до религије — то је деизам; и друга, која је одбацивала сваку религију — атеизам. Првој је представник Волтер, другој Дидро. Али и једни и други, и деисте и атеисте, критикујући суштину религије, не само што су прешли преко католицизма, не налазећи у њему ничега здравога ни паметнога, но и преко хришћанства. Нападајући на католицизам и његове установе, нападали су уједно и на хришћанство. А то је — како вели Бекл — природни резултат развића њихова века. Нападаче — философе — који су нападали на злоупотребе и деморализацију у цркви, уверавали су да је то нераздвојно везано с хришћанством, њих су уверавали да су интереси католицизма у тесној вези с хришћанством и религијом у опште. Отуда се нису могли одвојити религија и хришћанство од католицизма. Попови су се увек крили иза хришћанства и религије, идентификујући се с њима, и сваки ударац наперен на њих, они су тврдили да је и противу хришћанства и религије. Влада, давши свештенству огромне привилегије, односећи се према њему као према својима, казнећи тако напад на њих као јерес, укоренило је појмове о нераскидљивој вези између интереса духовништва и интереса религије. Рушење хришћанства у Француској било је резултат учења, које је везивало судбу националног духовништва с националном религијом. То је најбољи доказ социјалног закона, вели Бекл, да религиозни скептицизам, када га и држава штити, доноси огромне резултате и ускорава развитак цивилизације; ну ако се хоће моћном руком да угуши, он без сумње може бити неко време и угушен, али за тим се из нова диже, и то с таквом силом, која прети да сруши основице друштва. У Енглеској је изабран онај први пут, а у Француској други. Кад се у Енглеској смањило лаковерје, дошла је толеранција. Да се Луј XIV. није мешао у ток развића ствари, можда би и Француска пошла овим путем.

Волтер је први смели бунтовник. Хришћанство и католицизам за њега су само извор лаковерја и фанатизма. *Écrasez l'in-*



fame! То је обичан завршетак његових писама својим пријатељима. У Енглеској се упознао с деизмом. Волтерова је философија — осећање, религија његова је — деизам, а морал — толеранција. Волтер верује у бога, али та његова вера не потиче из осећања, него из разума — она је резултат мишљења. Није могао да замисли природу без творца и одржатеља, нити морал и образовање човеково без највишег судије врлини и пороку. Али он само остаје на томе, у уверењу да постоји највише биће, али се и не упушта у особине и суштину бога. Своме богу не даје никакав облик; ми можемо, вели он, изнети ваздан дефиниција — да је он свуда и на сваком месту, да нема почетка ни краја и т. д. — али то у ствари није никакво објашњење, никакав појам. Ми осећамо, да стојимо под заштитом неког невидљивог бића, али то је све, преко ове границе не можемо; лудост је хтети дознати какво је то створење, да ли је на једном месту и како ради. Како је различан бог Волтеров од бога католичког! Он му не даје никакве особине, никаква облика, не замишља га онако ситничарског духа, који за сваку јеретичку мисао баца у пакао! Једина особина Волтеровог бога то је правичност. Бога поштује као творца васељене. Нема природе, вели он, све је дело вештачко-уметничко. Љубав наша према богу слична је љубави, коју осећамо према уметнику, чији нас рад одушевљава и потреса. Био је најпре оптимиста — «све је добро», а за тим је нагињао песимзму. У психологији је био сензуалиста и држао се Лок-овог учења. Он је држао да појави духа стоје у тесној вези с физичким функцијама органским. Душа дакле није нешто спиритуелно, нематеријално, већ по престанку функција тела, по престанку живота, престаје и живот душе, душа није бесмртна. Истина то његово уверење није било најчвршће, јер се није могло сложити с појмом о правичности божјој — где ће он да награди, ваљда не на овом свету? У теорији о сазнању он се држао Лока. Он устаје противу урођених идеја — у које је веровао Декарт, и које су биле основа његове философије. У теорији о слободној вољи, он је најпре стајао на страни оних, који вероваху у слободну вољу, а доцније се све већма приближује и на послетку стаде на страну

оних, који не вероваху у слободу воље. О моралу се не слаже са својим учитељем Локом. Овај, војујући противу урођених идеја, устаје и противу урођенога морала, и доказује да разни народи имају разне погледе на морал, да један народ у разним временима има и разне појмове о моралу. Волтер, не верујући у урођеност идеја, ипак не мисли тако о моралу, но верује у апсолутност и непроменљивост мералних идеја, што опет потиче из идентичности људске природе<sup>1)</sup>. Волтер се мање бавио политичким питањима, још не беше дошло доба, да ум људски подвргне критици и ауторитет у политици. Он устаје противу црквене, али не и противу политичке власти — вели Л. Блан. Зато га и кори као аристократу. Али се ипак мимогред освртао на политичка питања. Своје политичке мисли он је такође поцрпао из Енглеске. И он је, као и Монтескије, обожавалац енглеске уставности. И он жели слободу, али законску слободу. Његова слобода је владавина закона. «Слободан бити значи бити зависан од закона — la liberté consiste à ne dépendre que des lois.» У Енглеској, Шведској, Швајцарској, Холандији и Хамбургу сваки је слободан, али има још великих краљевина хришћанских, где је већина роб. Да је пак био уверен у значај народа, и да ће он некада бити важнија чињеница, показује његово дело «Essais sur les moeurs et l'esprit des nations», за које Бекл вели да је и сада најбоље у својој струци. Остављајући на страну духовитост дела и лепоту стила, важније је ради карактеристике времена и самога Волтера, да оно нема оне наклоности описивању живота краљева и ситница из живота «великих» људи, већ како он сам каже, пише историју ума човечјег, а не описује ситничарске догађаје. Он је први подигао глас за слободну трговину, и устао противу обожавања средњег века.

Сумирамо ли све оно што смо о Волтеру рекли, излази онда ово: 1.) Волтер не верује у урођеност идеја; 2.) не верује у душу као оделиту супстанцу, као нешто спиритуелно, но мисли да је у тесној зависности од функција тела; 3.) кад је душа резултат функција тела, онда по престанку

<sup>1)</sup> Хетнер, 210.



живота тела престаје и душа да живи, — дакле не верује у бесмртност душе; 4.) не верује у слободу воље, но мисли да је у тесној зависности од околине и телесних функција; 5.) као деиста он верује само у једно највише биће, које је створило овај свет, али му не даје никакве атрибуте, сем једног — правичности. Какво је то највише биће он вели да је апсурдно о томе и мислити. С друге пак стране, кад узмемо учења католичке цркве о овим питањима, највидније нам излази супротност њихова с Волтеровим. Католицизам верује; 1.) у урођеност моралних и религиозних идеја; 2.) верује и у душу, као засебну супстанцу независну од тела; 3.) верује у бесмртност душе; 4.) верује у слободу воље, те сваки грешни што хоће, а не што мора; и 5.) католицизам даје своме богу облик личности и атрибуте највише моћи. Чиста философија Волтерова, као што видимо, није се могла никако сложити с хришћанском и католичком теософијом. А како ли су се тек морали косити с философским погледом Волтеровим остали ситничарски погледи католичког духовништва на религију, како ли пак blasfemiја и деморализација свештеника, који се заклањаху иза свога бога?!.. Волтер је овде представник једне умне струје, која се дигла противу злоупотреба религије. Иза Волтера треба замислити читаве легионе присталица, који су заједно с њим активно или пасивно такође били противу злоупотреба религије и деморализације свештеништва. Говорећи о Волтеру, ми смо уједно говорили и о принципима и о уверењу великога броја чланова францускога друштва, и из излагања Волтерових мисли видимо у исти мах и расположење већине. Да је пак тако, да је уза њ била огромна већина, видећемо ниже, говорећи о утицају фр. литературе на француско и јевропско друштво XVIII. века.

У списима Волтеровим огледа се расположење духа времена. Целим француским друштвима овладао је дух опозиције. Слободоумна литература XVIII. в., као одјек расположења духа времена, примљена је од већине друштва. Мисли и тежње своје нашли су у њој. Као знак просвете и отмености (Vornehmheit) сматрало се бити атеиста и слободњак. Племство је сада декламовало противу апсолутизма, а абати

противу фанатизма<sup>1)</sup>. Слободоумље и атеизам увукли се и у двореове племића. И сам строги немачки историк, Шлосер, вели Хетнер, био је принуђен да у својој историји XVIII. века посвети опширно прсматрање о салонима париским. Ко ишта зна из историје XVIII. в., њему морају бити познати салони. Обично шефови тих салона беху госпође. Највиђенији од тих салона беху: салон госпође Geofrin (1699 — 1777.). Затим M-me du Deffand и клуб барона Холбаха, где долажаху Русо, Дидро, Хелвецијус и т. д.

Од деизма Волтеровог прешло се атеизму енциклопедиста и материјалиста. Како нам је циљ да се слободоумне литературе XVIII. в. дотакнемо само толико, колико је потребно да објаснимо од куда потече онај најзнаменитији догађај у историји човечанства — француска револуција, то прелазимо преко анализе Дидро-а да бисмо исте његове принципе видели много смелије и консеквентније браћене.

„*Système de la Nature*“ је кодекс материјализма. Смело и дрско руше се све предрасуде. Локов сенсуализам овде је постао прави материјализам. Између материјалног и психичког света нема никакве разлике. Психички појави само су особита врста кретања материје. Незнање човека створило је појам о богу. Природа је далеко и од добра и од зла, она за њих не зна, она ради по неумитним законима, стварајући и рушећи животе, чинећи и зла и добра. Природа је безграничан и непрекидан ланац од узрока и дејства. Разнолико и разноврсно комбиноване материје добивају и дају разне покрете. Из ових разноликих покрета и веза потичу и разнолике особине и облици ствари. Оно што људи зову „бог“ није ништа друго до материја и њезин непрекидни покрет и рад. Покрет и рад, то је битни карактер природе. Све је у непрестаној промени, ништа не мирује, и ако, кад се упореди с јачим покретима других ствари, изгледа да мирује. Отуда вечита промена у природи, непрестано мењање материје, кружење свију делова. Делови (молекули) одвајају се и стварају нова тела; једно тело рани се другим; позајмљена материја опет се враћа у ону општу масу; сума материје остаје иста. Видљива намера свију покрета

<sup>1)</sup> Хетнер, 289.



тела је одржање облика своје егзистенције, т. ј. привлачење кориснога и одбијање непријатељског. Сви су ови покрети тела потребни, јер они леже у самој егзистенцији; свако створење мора радити онако као што ради. Свест о овим потребним — неминовним и правилним покретима у природи створила је појам о хармонији у свету; оно што се противи овој хармонији, то је неред, дисхармонија. У ствари у природи нити има хармоније, нити дисхармоније, ни правилности ни неправилности, јер све бива по потреби, по морању и по вечитим законима. Ови појмови (о правилности и т. д.) су самовољни, који не одговарају стварности. Смрт на пр. изгледала би као највећи од свију нереди, па ипак је то само измена наших саставних делова, прелаз у какав други облик. Живот човечји није ништа друго до непрекидан ланац потребних и непрестаних покрета, који потичу из делова материје тела, из крви, нерава, мишића, костију, или из спољних узрока, као што је ваздух и храна. Човек није ништа друго до материјални створ, организован за мишљење. Душа је само једна особина материје. Објашњујући овако свет психичких и физичких појава као развој стање материје, материјалисте су и моралу дали природну основу. Главни је покретач човечје радње егоизам и брига о својој рођеној срећи. Али права срећа је и блаженство у врлини. Врлина не искључује егоизам, она трпи егоизам, колико се он слаже с целокупном срећом људи. Ближњи моји помажу моју срећу само ако моја срећа не уди њиховој.

Кондиљак, Хелвецијус, Кабанис, Ламетри, Сен-Ламбер и други, извели су до краја поједине принципе материјалистичког учења.

Као што је *Systeme de la Nature* кодекс материјализма, тако је и Хелвецијусов *«Sur l'Esprit»* кодекс индивидуализма, теорија Ја. Сваки по себи је центар и основа свега. Лични интерес је основа моралу. Хелвецијус тврди, да закон личнога интереса деспотски управља свима органским створовима, почев од човека па до најниже животиње<sup>1)</sup>. Он је изгнао из света принцип апсолутнога. Истина, врлина, хероизам, геније, све је то релативно. И како сваки суди све по себи

и само по себи, то је природно да се друштво мора распасти. И Хелвецијус је ово увидео, па је помирио друштво с егоизмом. Врлина је по њему хармонија личнога интереса с општим интересима.

Материјалисте и енциклопедисте проповедају дакле теорију индивидуализма, теорију, која се коси с принципом ауторитета. Међу тим њихов индивидуализам није онако екстреман, да се коси и с установом самога људског друштва, већ напротив они траже да човек остане у њему, али да је независан. А како би се могла обезбедити она независност и срушити стара традиција, ако се не говори у име разума и не проповеда култус разума, вели Л. Блан.

Како су велики контрасти између реалности и принципа материјализма! Материјализам не задовољава се само критиком злоупотреба религије, него одбацује са свим и саму религију, и место ње поставља философију материје! Материјализам прешао је и преко деизма и постао атеизам.

Прелазимо сада на други период слободоумне француске литературе XVIII. в., на трећу групу, којој је представник Ж. Ж. Русо.

У овој другој периоди литературе XVIII. в. књижевници се не задовољавају само нападом на религију, већ прелазе на реалније земљиште — на политику и материјалне односе друштвене. Она литература, која је онако смело претресла све установе религије, одбацила хришћанство и место њега објавила деизам и атеизам, природно је, да није могла немо ћутати код онако страшних злоупотреба апсолутизма, код онако жалосних резултата његове владавине. Она литература, која је срушила ропство и ауторитет у религији, прокламовала толеранцију и ослободила дух људски од традиција и догми, није могла мирно трпети и гледати како апсолутизам дави политичку слободу, како финансиски цеди народе, како не штеди толике животе ради својих ђефова; није могла трпети ропство, нетолеранцију, с којима је она једном већ (у религији) раскрстила. Задобивши победу на религиозном пољу, она је сада прешла и на политичко. Све што је званично било, и ако је помагало у борби противу религије, одвоји се сада од литературе и отуђи. Тако су једна противу друге стале две силе; једна која

<sup>1)</sup> Луј Блан, стр. 326. и 327.



господари, и друга која мисли. Међу тим познат је факат, да онај побеђује који више зна, културнији побеђује. Сила је морала да подлегне у борби с идејом. Бекл, дајући велики значај француској литератури XVIII. в. као најважнијем узроку и покретачу француске револуције, верује да би се револуција могла до половине владе Луја XV. и отклонити: коренитим и строго изведеним реформама. Али од друге половине владе Луја XV., то је била немогућност. Дух францускога народа је постао тако демократски, да је немогућно било одложити, а камо ли отклонити револуцију. Кад је настао овај обрт у мишљењу, када се почело нападати на политику, не може се тачно одредити моменат. Бекл мисли да је то могло бити око 1750. г. Од тога доба Французи се највише баве природним наукама и економијом. Покрет је био тако брз, да су већ 1755. економисте створили провалу између државе и народа. 1755. г. Волтер се жали, како се заборавља на све лепоте белетристике због нове струје, која износи на дневни ред политичка питања. Кад је Некер штампао своје извештаје о француским финансијама, одушевљење којим су их дочекали, било је тако велико, да је 6000 примерака истога дана распродато, а две штампарије радиле су сваки дан да подмире потребе читалачке публике<sup>1)</sup>.

Највиднији представник нове струје, када се прешло на критику политике и материјалних односа, био је Ж. Ж. Русо. То је човек, кроз чија је уста говорило гњевно столеће, које је тражило слободу, а не тиранију.

Прво је његово дело „Discours sur les sciences et les arts” — дело којим је одговорио на питање дижонске академије: *si retablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs?* На ово питање одговорио је Русо негативно. Науке и уметности угушиле су осећање слободе и погоршале су карактер човечји. „Стара скаска каже, да је науку пронашао Бог, који је мрзео човека. Шта би било од уметности, да није луксуза, који их помаже. Чему би нам служила правна наука, да није неправде људске? Шта би била историја без тирана, без ратова и завера? Зар би се одавали

досадним философским проматрањима, када би сваки мислио на дужност?”<sup>1)</sup> Тако се пита Русо. Ова чудна питања и чудни одговори Русовљеви потичу из превелике осетљивости његове и мржње на тадашњу деморализацију друштвену. Овде је говорило раздражено осећање помогнуто фактима из савременог живота. У своме „Discours sur l'origine et le fondement de l'inégalité и т. д.” он напада на основе модерног друштва. Он хоће да докаже, како је то друштво неправедно и насилно створено. По Русо-у човек у природном стању био је сретан, и није било неправде. Први онај, који је заграбио парче земље и усудио се да каже: „ово је моје”, а нашло се људи који су му поверовали, био је оснивач грађанског друштва, а и неједнакости друштвене. Неједнакост у друштву настала је онда, када је човек први пут осетио потребу помоћи другог, када је он научио да је за једнога корисно, ако има хране за двојицу. Најважније дело Русо-а, кодекс демократије, то је „Contrat social.” Сваки ред одјекује оним познатим рефреном: *liberté, égalité!* Из целог *Contrat social* по најважнија је друга књига, која говори о суверенитету народном. Суверенитет као вршење опште воље неотуђив је. Сила се може на некога пренети, али не и воља; па и овај пренос силе, власти, само је привремен и увек се може опозвати. Народ, који има господара, није суверен. Суверенитет је недељив. Воља је или општа — целога народа, или дела народа. Али само целокупна воља, воља свих (*Gesamtwille*) је акт суверенитета. Он вели да је апсурдно што политичари, признајући суверенитет у принципу као недељив, у ствари га деле у вољу и силу, у власт законодавну и извршну, у право унутарње управе, ударање намета и порезе, правосуђа, објављивања рата и преговора с другим државама. То значи суверена начинити неким фантастичким створењем, човеком с више глава, од којих нека има руке, нека очи, нека ноге. Суверена народна воља има увек право и тежи општој користи, али тиме није казано да су и одлуке народне потпуно правилне, јер увек појединци теже својим личним користима. Али једна лична воља потиरे другу, и резултат опет остаје — општа воља. Циљ свакога законодавца мора

<sup>1)</sup> Бекл, Глава XIV.

<sup>1)</sup> Хетнер.



бити слобода и једнакост; слобода, јер кад је појединац зависан, његове су снаге одузете целини — друштву; једнакост, јер без ње друштво не може постојати. Извршна власт — *puissance executive* — је посредник између народа као суверена, и народа као поданика. И ово посредовање, то је улога владе, премда се влада невешто меша с појмом суверенитета. Најбољи је облик владе — демократија. Кад би био народ од богова, живео би у демократији. Али та најсавршенија форма није за људе. Најподеснија је изборна аристократија, не по богатству, већ по карактеру и способностима; монархија истина има једну једину главу, али је опет зло што владалац има више на уму своју личну корист, него корист целог народа. У осталом питање о облику владе излишно је, јер она зависи од духа времена и народа. Влада не долази по уговору између ње и народа, већ она врши налоге које добива од народа. Људи извршне власти нису господари народа, већ његови чиновници. Народ преноси власт на владу дотле, докле му се не свиди да друкчије уради.

Из ово неколико Русовљевих мисли о народном суверенитету види се јасно демократски дух његов и време у коме је живео. Онако исто као год што се у религији прешло од хришћанства на деизам, или чак и атеизам, тако се исто и у политици прешло преко монархије и тражи се други згоднији облик за народне слободе. У каквом односу према религији и хришћанству беху деизам и атеизам, Волтер и енциклопедисте с материјалистима, у таквом, може се рећи, беху Монтескије и Русо према политици. Монтескије у политици одговарао би Волтеру у религији, а Русо Холбаху. С почетка (у «Париским писмима») беше ватрен републиканац, доцније пак обожавалац енглеске уставности. Његов «*Esprit des lois*» имао је огроман утицај на његове земљаке. Ко је од Француза прочитао његова дела, морало је њиме овладати мучно осећање, кад упореди установе апсолутизма у својој земљи са слободама и правима енглескога устава. А у својим париским писмима он је шибао деморализацију француског друштва.

Не можемо да завршимо овај преглед франц. литературе XVIII. в., а да не кажемо коју реч о физиократима. Физиократизам је протест противу савременог стања, противу

екстремне централизације, противу апсолутизма. Он устаје противу мешања државе у приватне ствари, место туторства државе у области рада, он тражи индивидуалну слободу — *laissez faire, laissez passer!* У њему се огледа и Русовљев утицај — она одвратност према свему конвенционалном и тежња ка природи. Физиократизам устаје противу меркантилизма, и по њему је једина класа производна — земљорадничка; а сви остали: трговци, уметници, научници, лекари, занатлије и т. д., непродуктивни су, јер они не производе нове ствари, већ им само дају нове облике. *Pauvres paysans, pauvre royaume; pauvre royaume, pauvre roi!* Утицај Русо-а јасно се огледа у овом потцењивању друштвених редова и љубави према људима, који век свој проведу у природи.

Код оваких смелих мисли, код овако оштре критике ауторитета у политици и религији, да ли се могао целцат одржати самовољни апсолутизам, да ли није литература помогла да се сурва у пропаст, коју је сам себи својим рођеним делима спремио? Литература и њезина оштра критика апсолутизма поред злоупотреба његових највише је допринела паду његовом.

Французи зову XVIII. в. философским веком, и имају право, не ради дубине те философије, већ ради моћног утицаја њезиног на друштво — вели Хетнер. Историски је значај француске литературе не у великим и самосталним проналасцима и испитивањима, већ у смелости — енергији — и њезином великом утицају. Ни једна литература светска не може се похвалити да је имала толики и такав утицај на друштво, као што је имала француска литература XVIII. века. Била је мода ћаскати о слободи, толеранцији, атеизму и т. д. Њезином утицају подлегли су и владоци. Какав је пак утицај франц. литература XVIII. в. имала на друштво, најбоље се види из факта, да су они који су на првом месту позвани били да гоне нови правац, нову струју, или су то врло лабаво чинили, или су је чак и помагали и штитили. Сем краља и најближе му околине, нико не вероваше у могућност опстанка стања, које је постојало. Академија је постала слободоумна, она награђује сада и такве списе, за које се пређе гонило огњем и мачем. *Malesherbes* био је од 1750. — 1768.



directeur de la librairie, т. ј. шеф целокупне штампе, један од највиших државних чиновника. Постоји најжешћа цензура, коју врше цензори постављени од државе, или изабрани од Сорбоне. Али поред свију превентивних мера литература је ипак сретно пролазила. Исти Melesherbes пише Дидро-у, да ће сутра издати наредбу да се све хартије Дидро-ве претресу. «Немогућно је, вели Дидро, како ћу их осигурати, како ћу их сакрити и то све за 24 сахата!» «Пошљите их мени, ја ћу их све чувати под печатом». И тако их склања сам цензор. Кад је изашао «Емил», изађе наредба да се Русо притвори. Русо хтеде с почетка да предстане суду, али на наваљивање његових пријатеља, херцега и херцегинје од Луксенбурга, он се реши на бегство. Сам херцег поможе Русо-у да уреди своје хартије, а најопасније сагореше. Требало је да га затворе око подне, а Русо је тек око 4 сах. по подне напустио Montmorency. Између Ла Бара и Montmorency среташе га пандури, и они га, смејући се, поздравише. Француска литература XVIII. в., може се рећи, имала је утицаја на све јевропско друштво, — она је била одјек душевног расположења његовог. Мисли и проблеми, које је изнела на решавање француска литература — били су на дневном реду у јевропском друштву. Маса је инстинктивно осећала а интелигенција била је свесно уверена, да је француска литература изнела на дневни ред „горећа“ питања. И маса и интелигенција и владоци, сви су увиђали и осећали, да се овако не може остати, сви су тражили измену стања. *Владоци траже да окрену друштво на боље — реформама, а демократија — револуцијом.* Али и у једном и у другом покушају јасно се огледа утицај француске литературе. Велике промене у цркви и држави, које карактеришу другу половину XVIII. столећа као најзначајније доба у историји светској, могу се поделити у две групе — строго одељне једна од друге временом и битним карактером својим. Прва епоха то су промене и поправке, које су владе вршиле «одозго», а друга «одоздо» па иде «горе», није монархична, већ демократска, није реформа, него револуција, обе пак стоје у врло тесној вези с покретом и циљем француске литературе XVIII. в., само је друга самосталнија и дубље задире но прва.

Дух времена захватио је и престоле, и они су почели симпатисати па и штитити француску литературу. За њу се подједнако интересовао и обичан грађанин и крунисана глава. На двору Фридриха II. живљаше неко време Волтер, а на двору Екатарине II. Дидро. Ретко који владалац или министар да није био заражен идејама француске литературе: Фридрих II., Јосиф II., Леополд од Тоскане, Катарина II., Густав III., Танучи, Сквилачи, Каричиоли у Напуљу, Помбал у Португалији, Аранда у Шпанији, Шоазел, Тирго, Малерб у Француској, Струенсе у Данској. На свима дворовима кокетовало се са слободоумним идејама, и из целе те кокетерије било је нешто и збиљских дела. Прва епоха утицаја француске литературе крсти се именом *просвећени деспотизам*, то су реформе владалаца; друга епоха — то је *револуција*. Просвећени деспотизам је претходио револуцији, с тога ћемо о њему рећи неколико речи.

Узмите XVIII. столећу Волтера, вели Л. Блан<sup>1)</sup>, то би била сумњива победа филозофске армије. Благодарени генију Волтерову, енциклопедисте имађаху на својој страни краљеве у борби противу цркве. Министар спољних послова философије — како га Блан зове — умео је да стече пријатеље новим идејама међу краљевима и разним религијама. У Фонтенеблу дански краљ, Христијан VII., хвалио се како се код Волтера научио мислити. Густав III., шведски краљ, у нади да ће задивити философе, свечано се одрекао апсолутне власти. Зар се у речима Јосифа II. да народ не припада владоцу него владалац народу, не види учење Русо-а о народном суверенитету? Фридрих II., као краљ, говорио је: да је одржање закона био људима једини мотив да себи поставе старије — краљеве, и да из тог узрока потиче и суверенитет, да суверен није ништа друго до први слуга државе; дужан је да ради справедљиво, мудро и несебично.

Владе су притекле у помоћ филозофима у борби противу цркве. Шоазел је успео те је протерао језуите из Француске, Помбал из Португалије, Аранда из Шпаније, а на скоро за тим изађе була Клемента XIV. — *dominus ac redemptor noster*, којом

<sup>1)</sup> Л. Блан, I. 336., 337.



се укида језуитски ред, који је онолике користи и штете донео католицизму. Тако су прво пали језуити, ти најупорнији браниоци ауторитета у религији, под утицајем духа времена, који се огледао у Француској литератури XVIII. в. Оно језуитско „циљ оправдава средство“, окренуло се сада противу њих. Владаоци и њихови министри нађоше ма какав узрок, само да их отерају. Али било да је државни разлог захтевао да се укине такав један ред и ослабе претензије цркви, ипак, вели Хетнер, d'Alembert има право кад тврди, да су овде владоци говорили у име философа, који су језуите најпре у науци победили а после их јавном мњењу омрзнули.

Али просвећени деспотизам није могао бити прави носилац мисли француске литературе, нити их консеквентно изводити. И ако просвећени деспоти беху одушевљени слободоумним мислима, стојећи под утицајем духа времена, ипак они су се тргли, видећи да се принципи слободе косе с њиховим положајем. Они су хтели *alles für das Volk, nichts durch das Volk*. И ако су кокетовали са слободом, ипак не хтедоше да признају суверенитет народа. Свуда само лепе речи, свуда само почеци, али нигде потпуно извођење мисли. На неким местима наиђоше на отпор племства и духовништва, али нигде, где је баш било места за извођење, не хтедоше се одрећи својих прерогатива. Отуда су скоро све владалачке реформе никако испале. Деспотизам је остао деспотизам, и ако се звао просвећени. Међу тим, и ако су реформе просвећеног деспотизма рђаво испале, не може се рећи да од њих није било никаквих користи. Закони посташе блажи, управа земље боље уређена, настава унапређена, сви сталежи подједнако сносише државне терете (?), земљорадња, трговина и индустрија ослобођени су од оних досадних ограничења. И ако није корених измена било, ипак је просвећени деспотизам допринео рушењу трошне зграде старог феудализма, који, и ако је био политички побеђен, ипак беше чињеница у друштву. Маса друштва могла се још више уверити у неоправданост тираније, коју је подносила, када и сами владоци с престола хоће да помогну реформама.

После ове прве епохе — просвећеног деспотизма, настаје друга далеко важнија

— епоха револуције. То је покушај, да се до крајњих консеквенца остваре идеје француске литературе XVIII. в. Ова друга епоха је доба, када су се оружјем и жртвама људских живота у живот уводили принципи слободоумне литературе XVIII. в.: суверенитет народа, контрола над владоцима, слобода мишљења и вере и т. д. „За онога“, вели познати литерарни историк XIX. в., Брандес, „који историске појаве гледа с гледишта литерарног, нема ништа занимљивије у француској револуцији од факта, да све знамените личности свој рад заснивају на литератури XVIII. в., тако да би се могло мислити, да они нису другу славу стекли до ту, што су готове теорије уводили у праксу. На гробу Мирабоа речено је у славу његову, да је он рекао о философима: „они су створили светлост, а ја ћу покрет“, и нема ни једнога места у *Contrat social*, које не би за време револуције ушло или у какав закон, или у какву парламентарну беседу<sup>1)</sup> и т. д. „И заиста кроз целу француску револуцију налазимо ваздан доказа, да су виђени радници у њој припадали овој или оној литерарној школи XVIII. в., да разлика у мишљењу и програму странака потичу из разлике гледишта на француску литературу XVIII. в. Мисли Русо-а, Волтера, Монтескија, Дидро-а, Холбаха и др. увођене су у праксу. Они су владали духовима француске револуције. Волтер, видећи огроман утицај литературе, живо учешће у расправљању религиозних и политичких питања и жалосне последице апсолутне владавине, као да је предвиђао буру, рекавши: млађи свет учиниће чуда, све ово сеје револуцију!

Француска је револуција догађај који је, како је згодно рекао Пит, апстрактне идеје преокренуо у оружане (*abstracte Meinungen in bewaffnete*). Жирондисти и јакобинци (Робеспјеровци, Дантонисти, Хебертисти) сви су стајали под утицајем духа француске литературе XVIII. в. Најважнији принципи из Русовљевог *Contrat social*-а ушли су у „декларацију човечанских права“. Лафајет их је предложио, а народна уставотворна скупштина их је усвојила. „Људи се рађају слободни и подједнако правни, и остају то. Разлике у друштву могу потицати опет само из општег добра“. Тако гласи члан декларације људ-

<sup>1)</sup> Brandes, III. стр., 22.



ских права. Зар се у овоме не види мисао Русовљева о уређеној слободи и првобитној једнакости? У VI. тачци декларација стоји: „Закон је израз опште воље. Сви су грађани у праву да сами лично или преко посланика утичу на грађење закона”. У XV.: „Друштво има право од сваког јавног радника да тражи рачуна о његову раду”. У IX.: „Пошто се сваки може сматрати као невин док се његова кривица не докаже, то ако се већ мора затворити, законом се забрањују све строге мере, које нису потребне.”

Зар се из ових тачака «декларација човечанских права» не огледа јасно, да је писац њихов стајао под утицајем чувеног «Contrat social-a». Зар се у одредби закона, као продукту опште воље, у суверенитету народа, у уверењу да су људи по природи добри, но их сигурно друштво доцније квари, да се људи рађају као подједнако правне и слободне личности, не огледа учење Русо-а о суверенитету народа, о штетном утицају друштва на човека? итд. Устав пак од 1793. г. није ништа друго до Contrat social у облику закона. «Француски народ, уверен будући да несреће света долазе отуда, што су људи злоупотребили и заборавили на природна права човекова, решио» је итд., тако почиње чувени јакобински устав од 1793. г. Дакле иста мисао Русо-а, да је природа човекова добра, али је друштво квари. Чл. 25. у «декларацији права грађанина и човека» истога устава гласи: «Суверенитет народа постоји у самом народу. Суверенитет је недељив, неотуђив и незастарив». Чл. 26. «Ни један део народа не може вршити власт целог народа, али сваки део сувереног скупа има права с пуно слободе да искаже своју жељу». Чл. 27. «Свака личност, која узурпира суверенитет, може бити убијена од свакога». Ова и друга наређења устава од 1793. јасно показују, да је вођама јакобинским био идеал Contrat social. Устави од 1791. и 1795. грађени су по принципима Монтескијевим. Толико о утицају француске литературе XVIII. в. на револуцију. На ово ћемо се још једном вратити у последњем одељку.

И ако је утицај литературе XVIII. в. био огроман, ипак је велико питање, да ли би тај умни покрет био једино довољан

мотив онако епохалном догађају, да нису притекле и друге прилике? И ако су мисли француске литературе захватиле све слојеве јевропскога друштва, и ако је маса друштва гледала велики умни покрет, и ако је она инстинктивно опажала буну ума противу ауторитета, ипак би се можда револуција мало дуже одгодила, када би литература била једини њезин узрок. Истина је, да је напад прешао с области религије на политику; истина је, да је и на овом земљишту својом дубоком анализом указала на ништавилост и штетност установа ауторитета; истина је, да је помогла буђењу свести; ипак је невероватно да би тај покрет тако брзо у дело прешао, да није било других прилика, које су помогле умној револуцији. И поред свих убедљивих теорија, ипак би маса још много деценијума мирно сносила терете апсолутизма, да их он сам није сувише отежао, те их већ ослабела плећа масе не могаху више носити. Ми мислимо овде на злоупотребе апсолутизма.

Умни покрет XVIII. в. припремио је духове, а катастрофу изазвао је сам апсолутизам. Умна револуција претходила је социјално-политичкој револуцији. Умни покрет XVIII. в. и слободоумна литература јесу посредни, а злоупотребе апсолутизма непосредни узрок француској револуцији.

Кад маса не могла већ да одржи огромне терете апсолутизма, када злоупотребе његове пређаху већ и опстанку саме целине, тада је маса, инстинктивно осећајући то, устала, предвођена интелегенцијом, која се васпитала под утицајем идеја француске литературе XVIII. в. Апсолутизам, као и све човечанске установе, носио је у себи све клице за полет и пад. Као год оно што Шекспирови јунаци носе у себи трагични моменат, тако је било и с апсолутизмом. Власт иде руку под руку са злоупотребом, то је стара истина, онолико стара колико и сама власт. Узурпирајући сва политичка права, налазећи се на висини своје моћи, која заноси и опија, живећи у блеску, сјају, слави и раскошу, апсолутизам је постао мора, која је тешко притискивала на груди народа. Индивидуа и њезина права губили су се пред самовољом апсолутизма. Он не допушта индивидуалну слободу ни конкуренцију подобности: «Despotismus ist immer tötend, sein Glanz entzündet sich an



Leichenfackeln» — вели Хонегер<sup>1)</sup>. У једној личности, у једној вољи била је оличена цела држава. Место воље закона, воље целога друштва, дошао је ђеф појединаца — «*car tel est notre bon plaisir*» вели Франсо-а I. Најпре је апсолутизам штитио од обести самовољних васала, а после је сам постао тај насилник. Он је наследио мисли феудалне. У свима областима живота он је хтео неограничено да господари. И он је успео донекле. Али резултати његове владе били су саме рушевине.

Никада апсолутизам није био моћнији, него што је био за владе Луја XIV. *L'état c'est moi* — потпуно је одговарало истини. Француски двор је био центар, из кога се ширио утицај на све јевропске дворе. И као што је Париз и данас центар моде, тако је некада био двор Луја XIV. Имајући среће у избору својих саветника, он се окружи људима, који су заиста могли импонирати својим талентом и енергијом. Око њега беху Колбер, Вобан, Луве, Тирен, Конде и др. Његови даровити саветници умели су да за неко време продуже живот морално трулом апсолутизму, да иза оног лажног блеска и сјаја каквим фактом придобију масу. Сви јевропски двореви угледаху се на двор Луја XIV., а француски језик постаде језик кавалера и племића. Племство је бацило своје шлемове и оклопе да зарђају, па је чечило пред вратима Луја XIV. Како су се сада измениле улоге! Некада бесни и моћни феудали, који се до Бога никога другога не бојаху, сада су тражили милости у владара, да који зрчак њиховога сјаја падне и на њихове захрђале емблеме!

Да би његов сјај био што потпунији, Луј XIV. тражио је и ратне славе — да прошири границе своје територије. Отуда наста читав низ ратова, у које се умеша скоро цела Јевропа.

Број становника по свршетку грађанских ратова износио је преко 10,000.000, по смрти Хенрика IV. око 13,000.000, а за доба Луја XIV. око 18,000.000. Колберова заштитна царина и помагање индустрије имали су добре резултате. Француска индустрија добила је јак полет. Фабрике свиле и ћилимова у Паризу претекоше у изради ломбардијске фабрике, а стакло француско поста боље од венецијанског. До Колбера

<sup>1)</sup> Honegger, стр., 282.

беше тек 30 војних лађа, а од његовог доба 276. Луве је уредио војску, давши јој основу, какву и данас има. У време рата за наслеђе шпанског престола Француска је имала 360 000 војника; а цела Јевропа 1718. имала је на ратној нози тек 1,000.000 војника<sup>1)</sup>. Ваuban је увео обавезну војну службу. За његово време прокопан је лангедочки канал. Луј XIV. беше на врхунцу своје славе. За његово име чуло се чак и по Африци и Азији. 1684. г. долазило је посланство из Гвинеје и од краља сијамског, да траже пријатељство Луја XIV. Исте године радило је, по Данжо-у, дворском историографу, на грађевинама версаљским око 22.000 радника, а доцније и до 30.000 и по 6000 коња. 1685. краљ је потрошио 90,000.000 динара за грађевине, а 12,000.000 за куповину дијаманата. Па ипак зато Луј XIV. имао је образа да својим министрима препоручи штедњу, говорећи: «Баш ми је тешко кад погледам на оволике издатке, али су сви потребни!» И тај исти раскошни краљ раскошно је и пировао. 1665. г. дворске свечаности коштале су до 2,000.000 динара. Балети, гозбе, свечаности, позоришне представе и пољске свечаности низале су се једна за другом. При једној таквој свечаности упаљено је 24.000 свећа у парку! Његови свечани ручкови коштаху по 50.000 ливара (300.000 динара). На њега се угледаху и племићи. Свечаност, коју је Condé приредио у част монарха, коштала је око 180.000 ливара = 1,020.000 дин.! Али тај исти Condé имао је за то само 8,000.000 ливара дуга, а само своме кројачу дуговао је 300.000 лив. (1,800.000 дин.)! Расипало се и трошило на све стране. По смрти Колбера дошао је Le Pelletier место њега. — 1675. буџет је износио 98,000.000 ливара — (око 580,000.000 дин.), пред смрт Колберову било је око 110—112,000.000 ливр. (= 660 мил. дин.); али се може узети да су порезници и арендатори узимали још једну такву порезу, те је близу истине, да је износила око 1250 милиона дин. *Кад се узме вредност новца онога времена, ондашње богатство, и да је све то сносио народ, јер племство и свештенство беше слободно од терета, онда је сума баснословна, а терети су ужасни!*<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> Honegger, 60., 102.

<sup>2)</sup> Das Zeitalter Ludwigs des Vierzehnten von Dr. M. Philippson., S. 204.



Сви ти државни приходи трошени су већином на приватне потребе владоца — на метресе и раскош. Маркиза Помпадур имала је 700.000 ливара (4,200.000 дин.) дуга, и то је све плаћено из државне касе 1748. Њезино имање рачунало се на 20,000.000 ливара. А од кога је наследила? Рачуна се, вели Хонегер<sup>1)</sup>, да је инфамија *parcs aux cerfs* стала француски народ за 10 година само једну милијарду динара! Године 1781. плаћено је из државне касе за грофа од Артоа, 1,500.000 ливара, 1782. год. 4,000.000 лив., а од 1781. до 1789. г. узели су Артоа и гроф од Прованса из државне касе 28,000.000 ливара. Артоа и гроф од Прованса имали су годишње пензије 8,240.000 ливара. Херцег Субиз имао је годишње пензије 1,500.000 ливара. На пензије се трошило годишње 28 мулијуна ливара. Једне вечери, када је у двору певала глумица Raucoux, добила је 50.000 ливара, а краљица — Марија Антоанета — платила јој је дуг од 200.000 ливара. Песник Bouffler, што је написао једну песму, која се допала Антоанети, добио је пензије годишње 10.000 ливара, а на школе се трошило свега 600.000 ливара! Двор се састојао из неких 1500 лица (за време Луја XVI.) — и свако је, разуме се, добро био плаћен. Гувернанта краљеве деце имала је 150.000. дин. годишње, а када се Лују XVI. његов државни секретар пожали да му је мало 180.000 дин. годишње, он му повиси са још 40.000. Генерални гувернер финансије Terrai имао је годишње 1,200.000 ливара! Из државне касе — буџета — плаћене су метресе. Херцог Praslin, за време Луја XV., плаћао је својој метреси Dangeville 200.000 ливара из буџета министарства морине! Рачуна се да је маркиза Помпадур потрошила за све време ни више ни мање од 100,000.000 динара! А грофица Дибари за пет година стала је државу 180,000.000 дин.! Madame Degrémentil, метреса једнога министра, имала је пензију од 20.000 ливара<sup>2)</sup>!

(Свршиће се)

<sup>1)</sup> Honegger, стр. 253.

<sup>2)</sup> Philippson, 199.

## ИСТОРИЈСКИ РАЗВИТАК

### И ЗНАЧАЈ ЗАКОНА ГРАВИТАЦИЈЕ

ПРИСТУПНО ПРЕДАВАЊЕ ИЗ ФИЗИКЕ

држао 6. фебруара 1892. године у Великој Школи

АКАДЕМ. ДОЦЕНАТ

**Ђорђе П. Рокнић**

професор III. београдске гимназије

Господо,

Леп је обичај, што на великим школама нови професор или доцент употребн своје право предавања на то, да изнесе историјски развитак своје науке и да искаже своје гледиште, или пак да саопшти резултат о каквом своме самосталном раду. Тим је већ обележен његов двоструки задатак, што га има као учитељ и као истраживач. У светској литератури имамо врло много таквих предавања, од којих су многа постала драгоцени извор за саму науку.

У први мах осећао сам и сâм дужност, да вас на овом првом нашем састанку изближе упознам са архитектонским развитаком физичких наука.<sup>1)</sup> Ну пошто сам се ограничио на извесну групу ових наука, којима је заједнички супстрат — подлога — дејствовање у раздањину, то сам се морао задовољити мањом темом. Ну ипак сам изабрао за потку данашњег предавања такав предмет, који ће најбоље моћи да послужи као пример за позитивни правац научнога истраживања. Ја мислим, господо, да вас овом приликом упознам са историјским развитаком и значајем закона гравитације или општега привлачења.<sup>2)</sup>

Господо,

Највећа сметња при сваком напретку јесте удобност, да не речем леност човечјег духа, с којом се човек навикава на одношаје, који су га од младости окружавали и које нехотично сматра као једино могућно. Истом потреба га нагони, да се брине о њиховој промени, да пита, да ли се могу променити, уклонити, да пита за њихове погодбе.

<sup>1)</sup> Кратки надрт овакве расправе изложен је у моме предавању, државном на II. скупу Професорскога Друштва, а штампаном у Просветном Гласнику за год. 1890.

<sup>2)</sup> При изради служио сам се овим делима:  
Dr. A. Seydler *Dějiny všeobecnej gravitace, Časopis pro pěstování Matematiky a Fysiky*, год. IX. бр. 1.—4.  
Dr. F. Rosenberg: *Die Geschichte der Physik*, III. Th. II. Abt. Braunschweig, 1890.

Isenkrahe: *Das Räthsel der Schwerkraft*, 1879.

Dellingshausen: *Grundzüge einer Vibrationstheorie der Natur* (1872) и: *Das Räthsel der Gravitation*, 1880.

Zöllner: *Ueber die Natur der Cometen*, 1872, и: *Principien einer electrodynamischen Theorie der Materie*, Leipzig 1876.



У кратко: место тупога, пасивнога појимања приступа он истраживању оних одношаја. Тако се пробуђује варница човечјега ума — а чим се једном пробуди, она почне буктети даље све већом светлости. И онда, кад потребе нестане, остане радозналост, с почетка наивна, детињска, која се обраћа само на појаве који падају у очи, којој импонује више гром и муња, одуја и неродица, страховита дејства, епидемије, него слободан ток реке и падање листића с дрвета, зимњи сан покрајине, мирни развитак живота и изненадни развитак народâ... У колико је ову наивну, необјективну радозналост заменила озбиљна објективна жеља за науком, која све појаве истражује са једнаком збиљом, без обзира на упечаток, који на нас чини, то можемо донекде сматрати као мерило постигнуте образованости.

Кад је наивно, непосредно појимање природе — какво нам се само намеће, слично као и свима животињама или бар свима њиховим више организованим врстама — било уступило места разборитом размишљању о њеним појавима, тада није могло одмах нестати оно, без сваке предрасуде мирно, истраживање, које карактеризује модерну науку. Човечји дух био је препуњен појмовима, који су постали у њему без његова знања, предањем, можда и органским наслеђем — ко би могао потанко разложити постанак свију тих појмова?! Но толико је извесно, да је прва тежња пробуђена промишљања била та, да се спољашњи свет факата доведе у везу са унутрашњим светом појмова, тако да су се факата потчињавала појмовима. Тим је постало метафизичко појимање света, метафизички правац истраживања.

Полагано се сазнавало, да ће се морати обрнуто појмови удешавати према фактима, поступно се развијао нови поглед на свет, у ком су се појмови потчињавали фактима. Постао је позитивни правац истраживања, постала је позитивна наука.<sup>1)</sup>

Што смо овде о развиту наших сазнања само у кратко могли казати, о томе ћемо се потпуно уверити, ако прочитамо ма који део из историје науке. Врло је поучна у том погледу наука о гравитацији. Овде имамо посла с појавима тако општим

<sup>1)</sup> Заслуга, што је одређено истакнуто ове две фазе у развиту човечјега духа: фазу метафизичку и фазу позитивну, припада Comte-у. У својој позитивној филозофији разликује Comte наравно још и трећу фазу, *теолошку*, коју — у временом развиту — ставља пред обе друге. Држим да је то погрешно, и да би на томе месту требало завести фазу наивну, доба наивног погледа на свет. Питања теолошка теку паралелно с наивним, метафизичким и позитивним појимањем. И позитивизам мора према теолошким питањима заузети одређено гледиште, као што то Comte-ов доцнији мистицизам доказује уза све фантазовање, о коме није овде место изближе говорити.

и тако распрострањеним, с појавима, на које смо се тако навикли, да ако не обратимо на њих особиту пажњу, нећемо у њима видети никакав проблем: „Камен, кад испустимо из руке пада“. Колико има до данас људи, који ће нас зачуђено погледати, ако их упитамо, за што камен пада? „Па шта би друго могло и бити, кад није више подупрт“, одговориће они зачуђено. Ну кад се при посматрању ослободимо ове теже душевне сачиности, онда тек видимо, како је тајанствена, како је огромна она сила, која нас безобзирно везује са земљом, која сачињава нераздвојну везу, која спаја све појаве на површини овога тела! Велики мислилац Fechner брани у многим својим списима мишљење, да је земља оживљена. И збиља, кад се као главни услов оживљавања узме егзистенција индивидуалнога организма, који се непрестано претвара, ну који је снабдевен за борбу против спољних напада, онда се не може порећи, да земља испуњава овај услов потпуније него ма који организам њезине површине. Она нам се јавља као величанствена целина пуна најбујнијега живота на својој површини, живота узвишенијега, који обухвата наш индивидуални живот, у ком су развитаке старе Грчке и светска власт Рима само просте епизоде, као хиљадугодишњи сан прашума бразилијских. Немојмо само гледати на земљу као на прост глоб окружен подневеницима и упоредницима. Ну било како му драго — нека је ова узвишена целина само целина за нас, или такође за себе — шта омогућава њезин склад, шта је одржава у њеним сопственим основама? Пре свега тежа, ова огромна сила, без које би у један мах све било бачено у хаос!

Судбина репате звезде, ове луталица, служи нам као пример за то.

На који је начин почео човечји дух да промишља о овој чудноватој сили?

Имамо овде занимљив пример за прелаз од метафизичкога правца ка правцу позитивном: „Камен пада на земљу, перце из руке пуштено носи ветрић“ — зашто? „Камен је тежак, перце је лако.“ Овде је обухваћен основни тип васколике метафизике.

Из ове метафизике не би се никада родило сазнање, да се по једним те истим законима управљају падање камена земљи, огромно витлање морских таласа о приливу и одливу, слободно окретање месеца око земље, тренутни сјај метеора и страховита брзина, с којом се крећу звезде репатце — сав овај сложени, али ипак хармонички, вртлог механике небесне. И кад бејаше откривен општи закон гравитације, кад се сазнало, да су појави теже само посебни случај тога закона, онда



бејаше метафизика немоћна спрема факата, и вратила се опет на појмове: «Гравитација — дејство у раз- даљину, каква је то бесмислица; како се може замислити да тело дејствује тамо, где га нема. То треба објаснити, како постаје представа о гра- витацији.» И збиља јављаху се безбројни покушаји, да би се објаснила гравитација — да би се од појмова конструовао појав...

С каквим успехом?

Одговор на ово питање даје нам најбољу поуку о томе, шта значи за истински наш научни напредак истраживање позитивно, а шта пак значи мишљење метафизичко. Астроном, придржавајући се правца позитивнога, могао је с пером у руци, за писаћим столом, одредити своје другу нову, од никога до тада невиђену планету. Метафизичар — тако се зове наравно сваки, који мисли онако, како се та реч разуме, био он математичар, физичар или шта друго — стоји и дан дањи немоћан пред питањем, шта је гравитација? У том смислу на име, у којем он ово питање разуме.

Циљ је овом предавању, да вам изнесем успехе једнога, а узалудне тежње другога правца у проблемима гравитације, јер ово и онако спада међу најзанимљивије теме у историји људскога сазнања....

Тачне појмове о тежи и слободном падању тела на земљу изнео је тек Галилео Галилеји, (1564.—1642.), творац модерне механике. Пре њега владаху, без обзира на искуство, метафизички по- гледи Аристотелови. Извесна, тачна и позитивна поука о тежи изложена је, истина, у Архимедовим расправама о равнотежи на озибу, о тежишту и тражењу његова положаја. Али ово чисто ста- тичко својство теже није имало никаквога знатнога односа према много важнијим проблемима кинема- тичким, на којима се тек природа теже могла об- јаснити.

Галилеји је сумњао, већ као 18-годишњи ђак на пизанском универзитету, у тачност перипате- тичких назора. Он је посматрао у пизанској цркви лампе разне величине, које беху обешене на лан- цима једнаке дужине. Оне су потребовале исто време за своја клаћења, а ово време није зависило од величине амплитуде или досега. Колико је људи пре њега имало прилике за слично посматрање, па ипак нису опазили ову тако незнатну ствар! Он је пре свега закључио са свим умесно, да тела разне тежине падају с једнаком брзином, дакле да тежина тела нема утицаја на брзину његова па- дања. Тим се прекинуло са свим са представама

Аристотеловим. Даље је пак Галилео открио iso- хронизам осциловања, т. ј. закон, на ком се је први пут могло засновати тачно мерење мањих делова времена.

Сад је почело Галилеју свитати и у другим правцима. Тела, које падају озго на ниже, добивају убрзање, т. ј. крећу се с брзином, која непрестано расте. Према дотадашњим назорима била је „тежа“ тела већ само потребна за једнако кретање, а за убрзање морао се тражити други узрок. Као такав сматран је притисак ваздуха: иза тела које пада, остане празан простор, у који ваздух брзо ула- зи и својим притиском тера тело да брже пада. Ово олабо објашњење Галилеји је напустио, а усвојио је мишљење, да је тежа сама узрок убрзању, т. ј. да је тежа то, што телу све већу брзину даје. Ова мисао повукла је за собом, наравно, другу, још важнију: за само одржавање првобитне брзине није потребан никакав нарочит узрок. Другим ре- чима: тело остаје при брзини, коју је једном при- мило, кад се креће у свом правцу напред, ако ту нема никаква услова за промену брзине — било то с обзиром на правац или на величину, т. ј. ако тело не добије од неке силе потребно убрзање. Принцип инерције, овај темељ модерне теоријске механике, би откривен, ова наука би основана.

Код теже остало је, да се пронађе убрзање, које она производи. Галилеји је тачно закључивао и разним је огледима доказао, да је ово убрзање стално, т. ј. да не зависи од тежине и каквоће тела. Као што је познато, оно износи готово  $9,8 \frac{m}{sec}$  т. ј. за толико порасте брзина слободна тела, кад пада за један секунад. Сад је било могућно истра- живати потанко законе слободнога падања, верти- калнога и косога хитца, кретање клатна и т. д. — пространо поље разних појава постаје приступно заједничкој дедукцији. Док спекулација о „тешком и лако“ није кадра дотичне проблеме формуло- вати и исказати, а камо ли да мисли на њихов склад, дотле је позитивна наука славила победу.

За упознавање теже била је може бити од највеће важности релација између дужине клатна секунднога и убрзања теже  $g$ , релација, која се лако могла извести из принципа механичких, које је Галилеји исказао. Ова је релација омогућила тачну одредбу константе  $g$  за разна места земљине по- вршине, те се нашло, да она зависи од географске ширине. Тако се појави нови проблем; али пре тога да видимо, у ком се правцу развијала наука о гра- витацији.

Језгра васколике астрономије било је од вај- када тумачење кретања планета. Амо долази на-



равно и сунце и месец. Не би умесно било, да овом приликом излажем, како је вештачки стари век, а нарочито Птолемејева система, хтела по што по то да одржи земљи централни положај у васелени. Највеће предрасуде, с којима се је морало тада борити, уништио је Никола Коперник (1473.—1543.), кад је смело изрекао мњење, да је сунце средиште наше системе. Да тиме није мислио само средиште у смислу чисто кинетичком, него и главни механички услов свију кретања у нашој системи, то се види из ових његових речи, које показују, како је он слутно прави значај гравитације. Он вели: „Претпостављам, да тежа најје ништа друго, него извесна природна тежња, коју је у делиће сместно божији промисао, да би се у једној целини сјединила у облик лопте. И збиља је вероватно, да се ова тежња и у сунцу и у месецу и у другим планетама налази, тако да ове својим деловањем остају у том лоптастом облику, у ком нам се јављају. При том врше оне на разне начине своје обилажење.“

Али ни Коперник није се могао ослободити старинских предрасуда; и он је сматрао још кружна кретања као савршена, код небесних тела једино могућна. Он је оперисао као и Птолемије са разним епиклима, које нису могле, наравно, да задовоље истину. С гледишта специфично астрономскога није била његова система ни мало савршенија од системе Птолемејева. Одступања рачуна, на тој системи заснованих, била су у ствари тако знатна, да се нису могла, нарочито по темељитим опажањима Тихоновим, сматрати као случајна.

Истом Ј. Кеплеру (1571.—1630.) пошло је за руком да нађе основне законе кретања у нашој сунчаној системи. Сви огледи његови, да објасни кретање планете *Марса* на темељу дотадашњих система, били су узалудни. Између рачуна и опажања јављаху се непрестано неподударности. С обзиром на то, морао се напустити други главни закључак назора старог века, т. ј. вера у савршеност, па, дакле, и нужност кружног кретања. Метафизика, која је сматрала кружна кретања као истинска, морала је према позитивном сазнању уступити. А заслуга Кеплерова тим је већа, што је при свој својој необичној сили уображења умео да се савлада, и што је разне огледе вршио, чим је сазнао, да се један од њих не слаже са стварности. Ово ће бити за све векове сјајан пример правога испитивача!

Године 1609. изашло је његово дело: *Astronomia nova*, штампано у Прагу. Овде су потанко изложени сви огледи што их је он извршио, да би открио тајну кретања оне планете. Чудновато

се осећа модерни астроном, кад проучава његове рачуне и конструкције. Ако се модерни начин астрономских рачуна упореди са брзом жељезницом, која брзо води циљу, онда нас Кеплерови рачуни подсећају на споро напредовање пионира, који крче пут кроз врлетну стену. На овом трудном путу не оставља Кеплера хумор, те тако при даљем напредовању пружа и читаоцима а и себи уживање шаљивим примедбама, којима поједине одељке почиње или завршује. Најпоследње победа се приближује све више своје крају, ратоборни је Марс савладао и упућен на ред.

*Планете се крећу у елипсама, а у једној жижи налази се сунце.*

*Површине, које права, повучена од сунца до планете, у једнаким временима описује, једнаке су.*

Ово су оба основна закона планетарног кретања, ка којима је, 10 година доцније, додао још и трећи закон у Линцу, 1619. године, који гласи:

*Квадрати времена обилажења појединих планета имају се као трећи степени дотичних средњих одстојања од сунца.*

Какав однос постоји између ова три закона и теже? Има ли ту у опште какве везе? Кеплер је био потпуно уверен, да мора постојати неки однос, нека веза, ма да му није пошло за руком, да ту везу нађе. О тежи је имао јасне погледе. Знао је, да као што земља привлачи камен, да и камен привлачи земљу, и то у односу маса. Знао је, да ово привлачење допире и до месеца. Био је уверен да значај његових закона није само кинематички, т. ј. да се ту не пита само за геометријске односе кретања планета, него да су њима обухваћени и механички услови кретања; поглавито да сунце та кретања својом егзистенцијом условљава. Овде је дошао на странпутицу, тражећи у сунцу силу магнетну. Требало је, наравно, оставити нешто посла и последницима.

Земљиште је, као што видимо, било већ прилично утврено. Није се више сумњало да имамо: *прво* привлачење земље на камен, *друго* привлачење земље на месец, и *треће* привлачење сунца на земљу и друге планете. У ком су односу била ова поједина привлачења? Да ли су то појави једне исте силе, која се влада по једном заједничком закону? Постављена питања, која су у оно доба у ваздуху лебдела, нису била никаква нарочита заслуга, али свакако њихово решење, које је пошло за руком Исаку Њутну (1643.—1727.).

Опште се признаје, да се проналаском овога закона Њутн винуо до оне висине, на коју се нико пре њега није попео.



Лагранж са уздахом, који другоме не бисмо о-простили, али овом великану морамо, вели: „Њутн је био врло срећан, што је имао да објасни један систем света; на несрећу, постоји само једно небо“.

Не могу се упуштати у потанко издагање, како је Њутн дошао до овога закона, а радо ћу изложити тачније, но што се то обично чини, значај општега закона гравитације.

Месец се окреће око земље у елиптичкој путањи, приближно можемо узети у кругу. Кад не би утицала на њ никаква сила, он би се кретао услед инерције у правој линији тако, да би се, кад подазимо од оне тачке путање, која је земљи најближа, очигледно удаљавао од земље. Да би се к земљи опет у првобитну раздаљину приближио, мора се његова путања искривити, брзина се месеца мора, бар с обзиром на правац, променити. Сваку пак промену брзине зовемо *убрзање*.

За убрзање је потребна сила, т. ј. скуп спољних прилика, од којих зависи ова промена брзине. На месец дејствује, дакле, сила, чији правац иде према средишту земље. Овај став, ако га ослободимо метафизичке природе, значи прост факат убрзања у кретању месеца у правцу према средишту земље. И на камен дејствује сила, чији правац иде према средишту земље. Да ли су обе силе истоветне? Ово је питање опет метафизичке природе; његово позитивно значење јесте: да ли се обе силе управљају по општем закону?

Ово је питање имао Њутн да реши. Да убрзање месеца није толико као и убрзање камена на површини земље, то беше очигледно, и није изгледало ни мало вероватно, да би могло дејство земље у свима раздаљинама бити једнако. Требало је пронаћи закон, по коме се дејство земље са раздаљином умањава. Геометријски закључци препоручиваху а priori закон обрнутога квадратнога одстојања. Одстојање камена од средишта земље износи један полупречник земљин. Просечно одстојање месеца износи 60 земљиних полупречника. По горњем закону требало би убрзање месеца при његовом кретању да буде  $60 \times 60 = 3600$  пута мање од убрзања камена. Ну, како је познато, пут што га тело при датом убрзању описује, раван је производу из половине убрзања и квадрата времена. За један секунад опише месец мањи пут него камен. За један минут увећаће се његова путања 3600 пута, т. ј. постаће исто толика, као и путања камена за један секунад.

На овај је начин израчунао Њутн 1666. године, да се месец приближује земљи у једном минути за  $13\frac{1}{2}$  стопе. Камен се пак приближује у једном секунду за  $15\frac{1}{2}$  стопе. Обе количине нису једнаке.

Многи би се истраживачи задовољили овом приближном подударности, али Њутн је задао себи строже услове, и зато је одложио своја истраживања.

Тек године 1682. враћао се понова на ова рачунања. На основу мерења Picard—ових (1679.), која даваху прве поуздане податке о дименцијама наше земље, сазнао је Њутн, да је он у својим пређашњим рачунима узео ове димензије сувише мале. А тим је, наравно, и она количина, која је била значајна за његову теорију, испала сувише мала. Он је рачунао с новим подацима: и гле, нашао је потпуну истоветност!

Месец пада к земљи као и камен, са убрзањем које је у обрнутој размери квадрата раздаљине од земље.

Међу тим, Њутн је и у другом правцу испитао један део гравитационога закона. Закон обрнуте квадратне размере одстојања постао је омиљена тема тадашњим физичарима: Нооке, Wren, Halley, и други бавили су се том мисли. Али има разлике између простогa исказивања и тачнога доказивања. Њутн је једини показао — и само је он то и могао показати, кад је пре тога открио инфинитезимални рачун, — да је онај закон водио до Кеплерових закона, т. ј. да се планете крећу у елипсама. Обрнуто пак, из истинскога кретања планета могао се извести доказ за привлачну силу, која се умањава с квадратом одстојања. Ну ова сила могла је бити за сваку планету *специфична*, т. ј. у једнаком одстојању од сунца не би морале две планете имати једнако убрзање. Али трећи закон Кеплеров потврђује ову једнакост, а тим је доказано, да једнако убрзање, које зависи само од масе сунца и квадрата одстојања од сунца, сналази сваку планету у сваком положају. Ова сила управља, дакле, целом нашем сунчаном системом.

Али у каквом је односу ова сила према земљиној тежи? Да ли ове две силе нису специфично различите? Овде је Њутн напустило искуство, и он се морао машити принципа, или боље да речемо, постулата науке. Један од основних принципа Њутнове механике беше *једнакост акције и реакције*, т. ј. узајамно деловање два тела вазда је једнако, али супротно. Овај би принцип радије звао последипом. А priori немамо право прописивати двома масама да једнако делују једна на другу. Искуство такође не доказује непосредно, да је овај услов вазда испуњен. На основу сложених истинских догађаја не можемо доћи до тако простогa и основнога односа тела. Али посредно се уверавамо о истинитости принципа или последице, што даље то темељније, зато, што не би било могућно по-



стројити научну теорију ма каквих механичких појава, кад не би ово претпостављали.

Сунце утиче на земљу. По наведеном принципу утиче и земља на сунце. И тако имамо: 1. дејство земље на камен, који се налази на њеној површини; 2. дејство земље на месец; 3. дејство земље на сунце. Прве две силе су истоветне, т. ј. оне се по истом закону управљају; а трећа сила? И она се управља по истом закону, те је с њима истоветна.

Закон опште гравитације почео се јављати Њутну у својим величанственим потезима; остало је још само једно питање: да ли није ова сила особина само огромних небесних тела, сунца, земље, планета? Ово је питање опет решио принцип једнакости између акције и реакције. Земља привлачи камен, камен, дакле, тако исто привлачи земљу. Кад камен размрвимо, онда делује једнако сваки његов делић. Дакле, није гравитација специфична особина небесних тела, него је опште својство свију тела. То се својство може исказати овим речима:

*Сва тела у васелени привлаче се силама, које имају, за ма какве две масе, правац праве линије која тела спаја. Величина ове силе равна је количнику из производа маса подељеном с квадратом раздаљине.*

### III.

Законом опште гравитације достигао је индуктивни метод свој врхунац. Огромни круг најразличнијих кретања обухваћен је уједно, као неопходна доследност једног јединог закона. Ну тим не бејаше свршен задатак позитивнога, научнога истраживања. На против, са оне висине могла су се тек сада прегледати она пространа поља, што их је наука освојила, и која су се имала помоћу дедукције потпуно савладати и учинити приступачним нашем сазнању.

Њутн је сам већ обележио у своме бесамртном делу „Принципијама“ план величанствене механике небесне. И на самој површини земљиној биваху појави гравитације сложенији, него што се из просте теорије Галилејеве могло закључити. Дедукција се одуживала за труд око проналаска њених основних ставова новим проналасцима, што их је и само искуство потврдило.

До сад се вазда говорило о средишту земље, према коме се тежа управља. Да је земља потпуно сферна лопта, једнако густа, и да се обрће око своје осовине, могли би смо тако и даље говорити. Њутн је показао, да сферна тела, која су потпуно густа или бар таква, да њихова густина зависи само од одстојања од средишта, делују тако, као

да је у средишту усредсређена њихова маса, па зато је и деловање у свима тачкама њихове површине једнако! Ну земља нема облик потпуно сферни, она није једнако густа, па већ из тих разлога њена је привлачна сила у разним тачкама њене површине неједнака, и њени се правци не секу у истој тачки, у средишту земље. Амо долази и деловање ротације, тако звана средобежна сила. Т. ј. да би делићи на површини земљиној описивали кружне линије по закону ротације, потребна је извесна сила, која је управљена према средишту те кружне линије. Ова нам се сила јавља у главном као гравитационо деловање, а само остатак јавља се као права тежа.

Све ове околности компликују иначе просте односе теже на земљиној површини у толикој мери, да њихово тачно истраживање, т. ј. одредба убрзања при слободном падању на земљиној површини, даље одредба облика земље, спада међу најтеже научне проблеме.

Исто је тако и код другог појава; његову је теорију, која је проста и за прво оријентовање довољна, сам Њутн извео: Овде мислимо на прилив и одлив мора. Површина и средиште земље неједнако су од месеца удаљење. Зато на њих делује неједнака сила. Ако мислимо само чврсте делове земље, онда тим постаје напон, само што ми не можемо да сазнамо његов скривени утицај, који је можда за космички живот земље од велике важности. Међу тим слободно покретљиви делићи мора изложени су резултантној разлици сила и скупљају се према месецу тако, да два голема таласа обилазе непрестано око земље, и, ударајући на разне начине о обале, дају својим различним обликом повод сложеним појавима.

Али ови и слични проблеми математичкога и физичнога земљописа, ма да су важни и занимљиви, губе свој значај према великим задацима праве механике небесне. Планете обилазе око сунца по законима Кеплеровим, али ови су закони последица закона опште гравитације. По овом закону привлаче планете једна другу. Да ли могу, дакле, и даље да вреде закони Кеплерови, а ту нема спора, кад је баш из тих сумњивих закона изведен закон гравитације? Ну ова се спорна ствар решава, кад помислимо, да Кеплерови закони вреде само као прва приближност за истинитост. Узрок је тога огромна маса сунца, којој дејство има такву превагу, да се узајамно деловање планета једне на другу јавља према њему, врло незнатним одступањима од елиптичнога пута. Ово одступање, тако звана пертурбација, јесте нов и врло јак доказ опште вредности закона гравитације.



Астрономија новијега доба прати са све савршенијим средствима кретања небесних тела. Одступања ових кретања од чисто елиптичнога кретања беху врло рано откривена — и одмах за тим бејаху објашњена теоријом, која је основана на темељу закона гравитације. Даљим усавршавањем посматрања показала су се нова одступања. Пажљивијом израдом теорије уклоњена су ова одступања, и т. д. Можемо рећи, да је теорија већином претекла посматрање, т. ј. да је у напред означавала, шта ће се добити, кад се посматрање на згодан начин изврши. Тако је Лаплас одредио помоћу згодне дискусије окретања месеца спљоштеност земље, т. ј. он је за својим писаћим столом, не вршећи никакву геодетску операцију, могао на основу извесних особина у положајима месеца на хоризонту тврдити, да се меридијански пречник земље према екваторијалном има као 305 : 306! Зато, што се теорија планетарнога кретања постепено развила, и што до сад остаје доста посла на том пољу, не могу се у томе налазити приговори против закона гравитације. Тешкоћа теорије лежи у недостатку досадашњих математичких средстава. На основу ових средстава није до сад пошло за руком да се опште одреди кретање трију тела, која узајамно гравитују једно другом. Овај *славни проблем трију тела* до сад није потпуно решен. С тога су математичари астрономи приморани, да се приближавају решењу апроксимацијама, које воде све опширнијим резултатима, што тачније хоћемо да се теоријом приближимо истинитости. До сад се теорија са изузетком неких тајанствених појава није дала претећи опажањем, т. ј. посматрања кретања могу се савладати једним законом гравитације, и нема никаквога доказа, да ће икад бити друкчије. По неки радо наводе оне тајанствене појаве на штету закона гравитације и као доказ, да тај закон није стваран. Но ми не смемо заборавити, да се они појави јављају (и то у врло знатном броју) на самим границама науке, тамо куда само мало стручњака допире, да се они јављају као резултат, или, боље рећи, резидуум опширних радова, које мало ко може контроловати. По некад се дешава, да се ипак нађе право објашњење. Тако је Лапласу пошло за руком, да објасни потпуно, на основу прости гравитације, извесне неправилности у кретању Јупитера и Сатурна, што је било дотле загонетно. Дакле је врло вероватно да ће поћи за руком објаснити на пр. и кретање перихелија Меркурове путање, које се до сад с теоријом не подудара. Највише ће можда бити потребно у неким случајевима узети у помоћ деловање других сила, на пр. одбојних, можда и елек-

тричних, при кретању делића репа звезда репатица, или отпорне средине, као на прим. при Енкеовој комети.

Ну врло је сумњиво, да ћемо икад морати заменити закон гравитације неким другим, сложенијим, а да би први био апроксимација с обзиром на други. Опрезни истраживач може, истина, допустити могућност тога, али ипак ће захтевати тачне доказе, пре но што ће примити просту вероватност. Гравитација је издржала и сувише сјајне испите, а да бисмо је могли збацити с престола ваљда само зато, што наш интелекат није био до сада довољан, да потпуно развије све последице, које излазе из њенога закона и из недовољно познате нам конфигурације материје наше супчане системе.

Хоћу бар на једном примеру да покажем, каквим се успесима може теорија гравитације похвалити, и да ли имамо право, кад сумњамо у чврстину њених основа. Узећу пример, како су Adams и Leverrier одредили Нептуна.

Елиптична путања планета — ако се при том не обазиремо на пертурбације, које зависе од њихових узајамних деловања — одређене су са шест количина. Кад су нам познате ове количине, тако звану елементи пута, које наравно општи закон гравитације не одређује — јер су они, поред материје, нарочите количине за сваку планету, коју карактеришу — онда можемо, ако се не обазиремо на пертурбације, у свако доба одредити, т. ј. израчунати положај планете у простору. Обрнути је задатак, из посматраних положаја ново откривене планете, каквих се до сада сваке године неколико проналазило, израчунати елементе њенога пута, т. ј. постројити овим положајима тачну слицу. Овај је задатак већ тежи, па за то се приписује Гаусу велика заслуга, што је он у свом делу „*Theoria motus*“ изнео прости метод за решење тога задатка. При том смо непрестано анстраховали од пертурбација, које су друге планете произведе. Узмимо их сад у обзир. Положаји планета, који су одређени по тачним законима Кеплеровим, дају прву *приближност*. На основу овако, наравно само приближно, одређених положаја израчуна се уништавајуће дејство једне планете на другу, и тим скретање од приближнога положаја — дакле, друга приближност. Нико, ко није сам такве рачуне изводио, не може довољно да оцени радну силу и истрајност, с којом астроном мора задатке овакве врсте решавати. Али у овом случају, ма да је пут теобан, ми га ипак видимо разговетно пред собом. Ако пак узмемо сад овај случај. Једна позната планета — рецимо Уран — креће се по законима Кеплеровим, у неколико промењеним због утицаја





свију осталих планета. Овај је утисај узет пажљиво у обзир, и рачун је извршен врло тачно, али још остају разлике између истинскога израчунавања и посматрања — ове су разлике незнатне, јер су се почеле јављати тек год. 1821. и достигле су год. 1832. поново  $\frac{1}{2}$  минута, а год. 1840. цео минут. Ове разлике, које не би био могао приметити Тихо де Брахе, бејаху астрономима довољне за тврдо уверење, да ту нека непозната, од нас још невиђена планета делује на Урана. Ово уверење бејаше после 1840. год. опште. Ну такође се много веровало у то, да ће се морати Уран опајати у више његових кретања, која трају 84 године, док ће се моћи у оним разликама наћи законитост и одредити према њему положај непознате планете. С овим се нису слагали Adams и Leverrier. Оба почеше тражити такав пут и такву планету, која би објаснила остале пертурбације планете Урана. Обојица су постигла сличне резултате — али Leverrier бејаше срећнији у томе, што је после извештаја, који је он био послао 23. септембра 1846. године, открио Гале у Берлину још тога истог дана нову планету — Нептуну — која беше само непотпуни степен удаљена од места, што га је рачун пре одредио!

Такав је ето тај закон гравитације.

У неизмерним крајевима васелене креће се планета, коју слободно око тешко може спазити; на ипак допушта закон гравитације да тачно пратимо њено кретање, и то тако тачно, да разлика не износи ни толико, колико би покрио дебљином косе држане у таквој раздаљини, да се готово и невиди. Ко би опазио такву незнатну разлику? Нико, осим „затуцаних Лапласоваца.“ Они траже објашњење — омет само помоћу тога закона! Па шта им закон открива? У одстојању готово двоструком, тамо негде у пустом простору, креће се друга планета, невиђена, коју до сада нико није спазиио; памет говори чулу: Тамо је тражи, видећеш је на оном месту — а чуло, послушно разуму, потврђује његову претпоставку..... Позитивна је наука проговорила; нека нам сада метафизика каже, шта она зна.

#### IV.

Сазнали смо како су просто и уједно величанствено објашњењем разни појави небесне механике. Наравно, они су „објашњењем“ само у том једином смислу, који се може тачно одредити за ту реч с гледишта ограничених наших способности за сазнавање. Сазнали смо, да једини закон управља кретањем кацлице, која пада с лишћа на земљу, и кретањем комете у огромним одстојањима од сунца.

Сазнали смо, да једна заједничка веза везује разне делове васелене. Каква је то сметња за све погледе монадологијске, који свет мрве у „облак прашине“, каква је та помоћ за назоре, који иду у правцу синехнологијском, назоре, којима све обазирање на индивидуализам не одузима смисао за „једно је за све“. Али у једно и какав је то повод за промишљање о овоме загонетном општем својству материје, која вечито траје на исти начин а не зна границе простора, но с непојмљивим свезнањем зна све релације простора тачно, по њима се управља и никад не грешити! Тај мртви делић материје, с каквим инфалибилитетом уме он да измери своје одстојање од другог делића, и како управља он своје дејство према том одстојању. Не збуњује се при томе релацијама према осталим делићима васелене!

Наполеон је био обојаван зато, што је у исто време могао диктовати неколико извештаја и издавати разне наредбе. Сваки делић материје у исто време тачно оцењује своја одстојања од безбројних других делића, и без икаквога поговора удешава према томе своје кретање, при том задаје свима својим друговима исте погодбе, које сваки верно испуњава. Величанствени психички апарат, с којим ради човечји ум, био би за извршење таквога задатка очигледно са свим недовољан. Овде мора други апарат да врши своје послове — али какав? То је баш питање, које узнемирује мисли истраживача, од како је гравитација откривена. То је питање појмљиво, оправдано, питање, које се сваком нехотично намеће, на које би сваки хтео радо одговорити — али ко нам је до сада одговорио на то питање?

Наше знање, то је чедо искуства. По што нисмо творци света, ми морамо стрпељиво чекати, док нам се каже, како је свет уређен. У овом простом факту имамо по мом мишљењу кључ за то, зашто наше природно сазнавање вазда оставља резидуум, неразумљивост. Основна факта, која морамо признати, ну која не можемо више појмити. Наравно има и ствари потпуно појмљивих, то су релације формалне у својој законитости, које су нам са овим јасне. Ну ова потпуна провидност добивена је апстраховањем од стварности, тиме, што оперишемо са апстрактним појмовима (броја, тачака, површина, и т. д.), којих у ствари нема. Нека се тачка тако креће, да је њено убрзање у обрнутој размери с квадратом раздаљине од друге тачке. Математичар види са свим јасно, да таква тачка описује око друге тачке, као жице, конусну — чувасту — линију по извесним законима. Облик пута и комплекс ових закона, то су потребан, ма-



тематичару са свим провидан, корелат датого убрзања—и једно и друго исказивање само је различно описивање истога кретања. Али ова потпуна појмљивост има за последицу неколико супозиција, које се у истини саме по себи не разумеју; дакле, или захтевају објашњење, или остају нејасне. У истини не постоји апстрактна тачка нашега идеалнога простора, већ истински делић материје. Одакле је овај делић, како да баш он егзистује — то је одмах први повод распри. Други повод распри јесте: шта нагони овај делић на то, да промени своју брзину по закону обрнуте размере квадрата раздаљине?

Ова разматрања и ови примери послужиће нам да разумемо нека питања, која овамо спадају. Пре свега јасно је, какав се захтев садржи у два случаја: да ли се односи онај захтев на наша формална знања, или пак на реална. Математичар тврди, да је површина полулопте два пута толика колика је површина круга, који јој је основица. Ми у ово сумњамо. Математичар сад низом дедукција доказује, да је збиља тако. Тим нам објашњава оно питање потпуно, све је ту разумљиво, не остаје ништа загонетно.

Ово потпуно објашњење, које не оставља ни трупца нејасноће, те тако спречава свако даље питање: за што је ово баш тако? — није могуће с обзиром на наше реално знање. Ту остаје вазда језгра недостижна, загонетка која се више не може решити. Ну ипак зато није искључено свако објашњење. Само морамо овој речи дати згодно значење. С правом смемо казати, да гравитација објашњава разна кретања небесних и земних тела. Ово пак значи, да у овим многобројним неразумљивим појмовима влада један закон, *једна неразумљивост*. Ако се с њоме измиримо, онда је све остало потпуно разумљиво, т. ј. из оне једне једине неразумљивости може се све остало дедуктовати низом закључака, којима се не може порећи тачност. *Дакле је редуковање специјалних, сложених неразумевања на једну или мањи број општих, простих неразумевања, задатак објашњавања на пољу реалних, на име природних наука.*

Тим су признате границе човечјега знања, али није речено, где се налазе те границе. И збиља их напредак науке помиче све даље. То што је на једном ступњу научнога развитка основна загонетка, јесте на вишем ступњу већ објашњено — редуковано на вишу, општу загонетку. Ако упоредимо у том погледу електрину, магнетизам и галванизам у почетку нашега века с данашњом израдом и систематским усавршавањем свију ових делова електрологије—онда излази, да можда није

далеко време, кад ће се и појави оптички објашњавати по овој јединој великој загонетци, загонетци електричнога стања материје.

Кад ми, дакле, с овога гледишта приступимо питању о објашњавању гравитације, онда морамо пре свега потпуно признати оправданост тежњи за оваквим објашњењем. Донста бејаху времена, кад је владала тежња, да се васколикој егзистенцији пропишу закони за њено управљање према извесним појмовима, што их је мислилац створио. Такве се тежње морају са свим осудити, не само зато, што оне верују у могућност онога потпунога објашњења које не оставља трагове нејасноћи, него и зато, што оне траже објашњење загонетака егзистенције путем конструкција а priori. Не осврћу се, дакле, на основе искуства.

Овим тежњама сличне су оне, које истина не иду путем а — приорских конструкција појама, но које упрошћавају овај задатак тиме, што се задовољавају простом променом „номенклатуре“. „Гравитација, то је нешто загонетно, овај појам сам без основа не смемо усвојити; него треба да кажемо електрина, електродинамично дејство, па је све одмах јасно.“ Да, све, само не ова два питања: прво, да ли је ова редуција могућна; и друго, шта је супстрат електричних појава.

На овом примеру опажамо оне огромне тешкоће, с којим је везано објашњење гравитације. Ово објашњење у смислу, у ком га ми узимамо, захтева редуковање гравитације на простији закон, на општу неразумљивост. Овде су, дакле, два захтева: конструкција гравитације, т. ј. свију односа, који се ту налазе од нових елемената, и већа упрошћеност и општост ових конструктивних елемената.

У принципу смо признали оправданост тежњи, да се објасни гравитација. У ствари, сад нам је јасно, како је мало вероватно да ће такво објашњење икада поћи за руком. Закон гравитације тако је прост и општи, да га је тешко разложити у елементе, који би били још простији, или да би се могао свести на закон, који би био још општији. Зато ми с неповерењем гледамо на оне многобројне покушаје, којима се од Њутнова времена хтеда објаснити гравитација. Кад их пажљивије посматрамо, онда видимо, да и најозбиљнији између тих стоје у супротности с напред истакнутим захтевима, нарочито пак с другим захтевом.

У свима тим покушајима јавља се једно велико неспоразумење. Готово сваки, који хоће да објасни гравитацају, мисли да је гравитација апсурд, да је треба заменити неким механизмом, који би вршио то исто, а не би био апсурдан. Питање је, зашто да не би био, кад садржи у себи опет не-



разумљиве елементе? Одговора на ово питање нећемо добити, али ми га можемо сами извести из њихових тумачења: Они, који објашњавају гравитацију, навикли су се на оне неразумљивости заведенога механизма, а на неразумљивост гравитације не могу се навикнути. У томе ето лежи сва разлика!

Ово неспоразумљење долази отуда, што се таква неразумљивост, на коју се због реткога искуства нисмо још навикли, сматра као бесмислица, која се противи разуму. Неразумљивости пак, на које смо давно свикли, више нас не узнемиравају. Ну не може се порећи, да се гравитација уживела као велика неразумљивост. Тадашња механика, понајвише још само статика, познавала је силе, које делују као тегови на полугама, на ужецима. Познавала је терете, њихов непосредни притисак или потег. Ником није ни на крај памети било питање: како при додиру једна материја зна за другу, како јој може прописати њено владање... Ту од једном појави се у свету сила, која везује све делиће материје узајамно — и у тај исти мах подиже се и општи протест противу такве немогућности. Како може, без вида, једно тело да опази друго у раздаљини и да делује непосредно на њега. Наравно, исто тело без питања примећује друго тело, које се уз њега притискује и које му изазива отпор — то је очигледно; али оно друго је бесмислица. — При том се изгубила из вида ова околност: кад би материја — као просторни облици геометрији, или као духови магловитих слика — без повреде једна кроз другу пролазиле, ми бисмо то сазнање без поговора морали примити из руку искуства — јер нема никаквих логичних доказа, према којима бисмо могли извесну врсту акције и реакције материје а priori одбацити, а другу не.

Тим је на један пут осуђена врло распрострањена метафизика многих физичара, по којој се *све дејство* мора посредовати неком средином, према којој је непосредно дејство у раздаљину, *actio in distans* немогућно, и захтева нарочито објашњење.

Ну за Њутново време бејаше ово деловање нешто тако ново и изненадно, да и бистре главе, као *Уигенс*, нису признавале науку о гравитацији. Тек су доцније математичари, као *Ајлер*, прибавили победу Њутновим назорима.

Према необоривим фактима умукли су празни говори о апсурдности гравитације, а отпор противу ње променио се у тежњу, да се гравитација објасни, да се на име ослободи гравитација, помоћу некога механизма, од омрзнутога *actio in distans*.

Занимљиво је, да је већ и сам Њутн покушао да на тај начин објасни гравитацију.

Што се тиче покушаја, који су у најновије доба чињени, да се објасни гравитација, то се ови покушаји деле на две врсте, од којих једни предпостављају извесну еластичну материју, извештан етар, те га појимају атомистички, тако да ту поједини атоми овога етра непрестано бомбардују поједине делиће материје, дакле да делују *сударом*. Код друге врсте ових покушаја претпоставља се хипотетичка средина, која непрекидно испуњава простор, и која по аналогiji хидромеханичких појава делује *притиском*. Представник прве групе јесте теорија, коју је изнео *Isenkrahe* у делу: *Das Raethsel der Schwerkraft* (1879.) — загонетка теже.

По овој теорији молекула материје изложена је непрестаном нападу етрових атома, који са свију страна на њу нападају. Он приписује овим атомима и молекулама само просторност и непробојност. Све су остале силе искључене, а поглавито еластичност. Какав имају облик? Па наравно, сферички, барем тако вели г. *Isenkrahe*, а ми му морамо веровати, јер бисмо се иначе морали упуштати у рачунања, те не бисмо могли никако објаснити гравитацију. Делићи етра ударају у осамљене молекуле материје са свију страна једнако — резултат је мировање. Ну кад су у простору две молекуле материје, онда једна другу заштићује од тих стрела, које на њих ударају у правцу праве линије, која везује њихова средишта, и услед тога добивају превагу они ударци, који производе кретање делића материје у правцу према другом делићу. Оба делића се, дакле, привидно привлаче, и кад добро рачунамо, онда је ово привидно деловање у обрнутој размери квадрата раздаљине. Бар је тако при већим одстојањима; за мања одстојања морао би се рачун прегледати. Ну то ништа не чини, јер у малим одстојањима је и по нашем разумевању закон гравитације модификован молекуларним силама. Озбиљнија је ова напомена: Одбрана, коју пружају два молекула један другоме, зависи од величине њихове површине, гравитационо деловање од *величине материје*, дакле од *запремине*. За поједину молекулу ова напомена не вреди, јер ми знамо величину њене површине и њене запремине, али за скуп молекула, за цела тела, постаје тим огромна тешкоћа. Узалуд претпоставља *Isenkrahe*, да су молекуле материје са свим одвојене једна од друге, тако да удари етрових атома могу да допру дубоко у тела. Он најпосле сам прибегава очајничкој хипотези, да код великих материја, на пр. код већих планета, није привлачна сила потпуно сразмерна њиховој материји, јер унутрашњи делови немају толикога учешћа при деловању.



Али ни то није све. Да би Isenkrahe објаснио гравитацију, или боље речено, да би место простога закона гравитације конструовао из механизма који он појима, неки закон привлачења, он жртвује без размишљања основни принцип физике, принцип о одржању енергије! Гравитација се мора објаснити, дакле, молекуле не смеју бити еластичне. Али нееластичне молекуле губе при судару неки део своје кинетичке енергије, а ова се не надокнађује! Ову грешку Isenkrahe сам признаје!

Isenkrahe, да би само објаснио гравитацију, направио је од света једну гомилу песка и прашине, против које су Демокритови и Леукипови атоми још величанствен систем. Сад нека се побрине и зато, да у овом своме свету објасни појаве топлоте, светлости, електрине, појаве хемијске, и сву игру молекуларних одношаја..... Пре но што он то сврши, позабави ћемо се с његовим противником Dellingshausen-ом.

Dellingshausen претпоставља простор, који је непрекидно испуњен са материјом. У своме великом делу: „Grundzüge einer Vibrationstheorie der Natur (1872.) — основе вибрационе теорије природе — развија он оштроумно мњење о конституцији материје. Материја, која нема по себи никаквих својстава, испуњава простор непрекидно, и потресена је вибрационим кретањем. Интерференцијама таквих вибрација постају просторни делићи, који одговарају чворовитој површини — површина без вибрације. — То је основна хипотеза, о којој нећемо даље дуљити.

Ну вибрације треба да се као кинематички појави управљају по законима механике, треба да вреде и закони механике. Иначе губимо сву могућност дедукције. Али ми нећемо овде више да се задржавамо вибрационом теоријом Dellingshausen-овом, него ћемо прећи на његово тумачење гравитације, које је изнео у другом свом делу: Das Raethsel der Gravitation (1880) — загонетка гравитације. Dellingshausen-ово објашњење гравитације није јасно. Праматерија проткана је стојећим вибрацијама. Ми их можемо сматрати као резултат интерференције двеју прогресивних вибрација, које су противнога правца. Материјално тело задржава и троши за се вибрацију, која му се приближи, тако да вибрација из њега не може изићи. Остаје, дакле, само вибрација, која иде к телу, услед чега материјални делић постаје средиште таласа, који са свију страна на њега нападају, и који друге материјалне делиће задржавају, те производе привидно привлачење.

После тако смелога излагања извођење обрнутога размера квадрата раздаљине није ништа тешко.

Али каква је то незналачка аргументација! С много већим правом могао је Dellingshausen рећи, да је сваки материјални делић као вибрациони атом, т. ј. као облик, који садржи стојећу вибрацију у средишту таласа, који се на све стране од овога средишта разилазе. Кад би ови таласи, који се шире на све стране у простор, имали неки утицај на друге материјалне делиће, онда би се овај утицај јављао извесно као привидно њихово одбијање. Збиља, где год се у истинитости јављају материјални облици као носиоци стојећих вибрација, тамо постају такви облици средишта таласања, која од њих све даље у простор иду, а никако понори, што непрестано гутају таласање, које са свију страна простора наваљује на њих. Што се тиче онога одбијања, и нехотице нам падају на памет радиометријски покушаји Crookes-ови.

Дакле творцу вибрационе теорије пошло је за руком да објасни привлачење гравитације својим нарочитим механизмом таласања. То му је пошло за руком тиме, што је пре тога жртвовао све познате принципе кинетичке и механичке, а заменио их је произвољном манипулацијом, вибрацијама. Мислим да би излишно било говорити о важности коју има овакво његово објашњење гравитације.

У опште је главна мана свију објашњења гравитације та, да се гравитација објашњава или непотпуно, или врло вештачки, да се у место простога закона употребљава сложени механизам, који већином није довољан, и друго, што се узима у обзир само објашњавање гравитације без обзира на то, да ли се тим механизмом заводе немогући услови у другим гранама природних појава.

Највећу пажњу заслужује мњење, које је у том погледу изнео чувени енглески физичар Clerk-Maxwell, коме се, као првом посленику Фарадијевих тачних назора о електрини, не може пребацити, да је био пристрастан у погледу непосреднога деловања у раздаљину. Он вели: „Кад видимо, да једино тело делује у раздаљини на друго, онда испитујемо обично, пре но што претпостављамо непосредно деловање, да ли нема између оба тела неке материјалне везе, и кад не нађемо уже, мотку или ма шта друго, што може да посредује дејство између оба тела, онда дајемо првенство излагању тога дејства помоћу посредујућих материја пред непосредним деловањем у раздаљину.“

Кад су на пр. два материјална делића у вези један с другим, помоћу праве или криве мотке, онда делују они вазда у правој линији један на други. Но ми објашњавамо то дејство силама, које имају своје средиште у материји мотке. Егзистенција ових сила изводи се само из деловања спољ-



них сила, а унутрашње су силе, по опште усвојеном мњењу, резултанте сила, које делују између делића мотке. Тако и у овом случају посматрамо дејство између два удаљена делића, које је постало непосредним деловањем у раздаљину. Оно се може објаснити помоћу великога броја сила, које делују између делића у врло малим одстојањима. Ну ми исто тако нисмо кадри да објаснимо ове силе као и ма које друге силе, које делују из ма како велике раздаљине.

А ипак такво појимање и објашњавање појава наводи нас на то, да истражујемо особине мотке и да створимо материју еластичности, коју бисмо били прегледали, да смо се задовољили са објашњењем непосреднога деловања у удаљеност.

Последњим ставом уводи Maxwell нов, врло важан моменат. Ми видимо, да објашњење извеснога деловања сложеним механизмом има само тада вредност, кад нас доводи до других још појава, које ми иначе не бисмо опазили, те пружа могућност, да и те појаве објаснимо. Иначе се узима само једна неразумљивост место друге, као што то Maxwell у претходном ставу наглашава.

Најпосле треба да обратимо још пажњу на другу врсту покушаја за објашњење, и то на оне, где треба закон гравитације подвести под други општији закон. Изгледа да такви покушаји много обећавају. Закони магнетизма и електричне беху израђени по аналогiji закона гравитације, и многи се надају, да ће доћи време, кад ће ови делови физике исплатити науци о гравитацији своје дугове. Да је деловање сунца на земљу магнетно, то је већ Кеплер мислио. Сад се не рачуна више на магнетизам, али за то је електрина постала врло омиљена.

Духовити Zöllner израдио је врло смишљену електродинамичну систему материје, по којој се последњи делићи материје састоје из елементарних струја, т. ј. из два електрична делића, положенога и одречнога, који непрестано у наоколо ковитљају. Он објашњава тиме јасно разне појаве и особине материје. Али је излагање гравитације најлошије у целој његовој теорији. Електричне честице, положне и одречне, наравно да су једнаке. Њихово електростатичко дејство на друга два таква делића требало би по томе да буде равно нули. Zöllner просто претпоставља, да привлачно дејство разноимених делића има малу превагу над одбојним деловањем истоимених делића — тим је гравитација готова!

Однос ове сувише привлачне силе према електричној сили јесте по Zöllner-у тако незнатан, да се не може електростатичким констатовати. Чудно-

вато је, да се Zöllner радује овој околности, која експериментално истраживање његове хипотезе чини немогућним!

У другим покушајима прибегавају електродинамичким силама, и појаве гравитације хтели би да објасне као последице таквих сила. Закони електродинамичкога деловања много су сложенији и много су мање испитани нарочито у дедуктивном погледу. Електричне су струје покретљиве, јављају се и нестаје их, док се међу тим материјални делићи брину непрестано за свој опстанак — све саме прилике, које чине ове покушаје врло проблематичким. озбиљније моћи ће се оне тек тада узети у обзир, кад буду изложена деловања електродинамичких струја на површини — или можда и у унутрашњости — индукованих небесних тела са истом тачношћу, каква се данас може постићи простим законом гравитације.

Крајњи резултат објашњења гравитације врло је неповољан, у том на име смислу, ако нам је до тога стало, да гравитацију објаснимо. У својој импозантној простоти противи се ова сила свима досадашњим покушајима, и велика је вероватноћа, да нам неће никада поћи за руком да објаснимо гравитацију. Збиља изгледа, да је човечји дух доспео до крајних граница свога сазнања, или да бисмо употребили zgodnu слику — да смо се овде попели на врх једне од највећих висина човечјега знања, одакле нам се јавља на све стране величанствен изглед, али да се више попети не можемо баш за то, што је то највиши врхунац.

Казао сам, да је то највероватније; позитивна наука истина не допушта да се ово тврди као поуздана истина. Свакако је могуће, да ће поћи за руком, да се закон гравитације у неколико допуни, и тим ће се можда приближити другим законима, те најпосле ће се можда пронаћи заједничка подлога, заједнички супстрат за све законе. Опрезни истраживач неће такве покушаје без поговора одбацити, али ће ипак бити врло смотрен и захтева, ће тачне доказе.

Под заставом закона гравитације извојевала је наука толико сјајних победа, освојила је толико неприступних крајева, да би заиста била срамна издаја, кад би истраживач лакомислено при најмањој сумњи изневерио ову величанствену заставу. Под овом заставом ћемо ми, господо, изучавати појаве електричне и магнетизма, а с тим у вези и примену ових физичких дисциплина у најновијој науци: у електротехници.



ПРОТОПАЗМА И НАДРАЖЉИВОСТ<sup>1)</sup>

од

Едуарда Штразбургера

ПРЕВЕО

М. Симић.

Једна од највећих добити, којом се последњих деценија имамо да похвалимо на пољу физиологије, јесте то, што смо сазнали, да је жиловотечни садржај органских ћелица, који протоплазмом зовемо, носилац свију животних процеса. Тиме је много добивено. Од једаред смо сазнали, камо треба да се управи наш рад, те да се реши проблем живота. Истина, ово сазнање имало је и своју негативну страну. Изгледало је, да сада нема више места простом објашњавању појединих животних процеса; при сваком задатку имало се рачунати са грађом и функцијама једне супстанце, која је сама по себи била загопетна, била као неко  $x$ , које се морало унети у сваку животну једначину.

Пошто се сазнао значај протоплазме, имали су испитивачи да што боље проуче њену грађу. Како сам и ја, колико сам могао, радио на том пољу, држим да сам у праву да са овога места, при ступању у дужност ректора, дам преглед онога што знамо о грађи и својствима протоплазме.

У опште није прошло много времена, од како знамо, да ова супстанца постоји. Истина, дуго пре тога се сазнало, да су биљке и животиње састављене од нарочитих елемената, које називамо ћелицама; али се тек у току овог века почело озбиљније проучавати садржај ових ћелица. Ћелици садржај заслужује назив „ћеличног тела.“ Али назив „ћелица“ није за њега створен. Овај назив постао је 1667. године. Увео га је енглески научењак Robert Hooske, који је сложени микроскоп толико поправио, да су се добивале јасне слике увеличаних предмета. У осталом он није био биолог по струци, већ физичар, и при описивању посматраних предмета стало му је било пре свега до тога, да покаже радну подобност свога микроскопа. Он је између осталих предмета испитао и један комад обичног плута, и нашао је да у њему има шупљина, које су танким зидовима преграђене једна од друге. Један нарочити одељак свога дела посветио је грађи плута. Шупљине, које је у плуту открио, упоредио је с ћелицама у саћу, и назвао их истим именом. Овај назив задржан је и доцније. Обично плуто, на коме је Robert Hooske учинио свој проналасак, јесте мртво ткиво. Од тренутка,

<sup>1)</sup> Говор, који је <sup>6</sup>/<sub>18</sub> октобра 1891. год. држао Едуард Штразбургер, приликом ступања у дужност ректора на рајнском Фридрих-Вилеомовом универзитету.

кад се на растовом стаблу потпуно развије, састоји се оно само из празних ћеличних простора, који су ваздухом испуњени. Дакле плутани комадићи, које је Robert Hooske испитивао, нису имали правог ћеличног тела; он је пред собом имао само ћеличине опне. И прави оснивачи биљне анатомије: Nehemias Grew и Марцело Малпигије, чија су важна дела изашла нешто мало доцније од R. Hooske-ове микрографије, обратили су своју пажњу, при проучавању биљних ткива, пре свега на ћеличне зидове. Они су испитивали готово искључно потпуно развијене биљне делове, у којима је права ћеличина супстанца потиснута уза сами ћеличин зид, и овде гради тако талак слој, да се ондашњим оптичким средствима није ни могла открити. У осталом су оба ова оснивача биљне анатомије задивљеним савременицима показали импозантне радове. Унутрашња грађа биљака, о којој се дотле тек по нешто нагађало, била је од једаред пред њиховим очима обелодањена, и рад је био тако потпун, да је морало проћи више од читавог века, пре него што је бољим замењен. Ако се траже узроци, који су изазвали ове радове, и који су учинили, те су Grew-ово и Малпигијево дело изашла у исто доба, то се они налазе у нарочитим погодбама тадашњег времена. То не умањава заслуге Grew-а и Малпигија, који су обојица били даровити људи. Ну при највећем дару урадили би они мало на пољу биљне анатомије, да им у исто време усавршеност ставља за увеличавање није дала могућности, да дубље продру у унутрашњу грађу биљака. Оба, подједнако даровита, испитивача постигли су оно, што се при ондашњем стању науке с ондашњим средствима могло постићи, и тиме су, још пре два века, показали, да је на извесним пољима испитивања природе горња граница рада одређена радном подобношћу помоћних средстава. Један је општији узрок, што су Grew и Малпигије у исто време ставили себи у задатак, да испитају унутрашњу грађу биљака, док се вековима задовољавало прописима и коментарисањем Аристотела и Теофраста. Овај је узрок лежао у утицају нове философије, која је потекла од Декарта и Бакона и почела ослобађати духове од средњевековне схоластике. Побуђен овом струјом мисли, основао је Карло II. 1660. год. Краљевско Учено Друштво у Лондону, са изречним задатком, да обогаћава науку непосредним експериментима и да шири чисто знање о природи. Овоме друштву поднели су Grew и Малпигије исте године своја испитивања. Краљевско Учено Друштво дошло је ускоро до необично великог угледа; оно је управо увело у моду експерименталне науке. По лепом описивању Mascalay-а:



крвоток, атмосферски притисак, стврдњавање живе, zauzeli су сад у духу дублике оно место, које су пре тога заузимала дневна политичка питања. Снови о потпуном облику владавине уступили су место сновима о крилима којима би се могло летети од Тауера до вестминстерског манастира, и сновима о лађама с два кљуна, које не би биле разбијене ни за време најстрашније буре. Чезња за науком овладала је свима стадежима. Изгледало је, као да наука треба да савлада све препреке, које стоје на путу сазнању. Сам Карло II. имао је у Whithall-у један лабораторијум, и тамо је, како вели Mascaulay, био далеко пажљивији и далеко више радио но у државном савету. Да би ко могао да важи као џенглмен, морао је знати да разговара о ваздушном шмрку и телескопу; отмене даме долазиле су у екстазу, кад је магнет иглу привлачио, или кад је комарац под микроскопом изгледао велики као врабац. Истина је научнички дух морао бити у толико површнији, у колико је био ствар моде. Ипак је у овом очигледном учењу дежала спасоносна реакција против раније вере у ауторитете. Том времену имамо да заблагодаримо за многе велике мисли и открића.

Као што је оснивање биљне анатомије зависило од оптичних помоћних средстава онога времена, тако је и у нашем веку дубље продирање у биће ћеличног садржаја зависило од усавршености микроскопа. Њих је нарочито усавршио даровити оптичар и астроном Ђовани Батиста Амичије из Модене. Он је 1827. год. донео у Париз један микроскоп с ахроматичним двогубим сочивом и окуларима, који су већ већим делом одстрањивали и сферну аберацију. П. Хартинг у Утрехту, најбољи познавалац таквих инструмената у половини нашег века, казао је, да је један Амичијев микроскоп из 1835. год. изврстан. Овај инструмент имао је 10 ахроматичних двогубих сочива и 5 окулара; најбоље је радио при 374-тогубом увеличавању, али се чак и при 1120-тогубом увеличавању могао да употреби. У трећем деценијуму овог века растао је брзо број оптичких завода, који су градили добре инструменте, а у исто време била им је и цена мања. — У Мајеновој фитотомпји од 1830. год. говорило се већ у нарочитом одељку о ћеличном садржају; ипак се тамо не налази податак, који би се односно на живи ћелични садржај. Тамо се вели, да су ћелице, док је биљка млада, испуњене једном воденобистром, провидном, безбојном или обојеном течношћу. У ћелицама Spirogyra-е, једне копчастије алге, која се често налази у слаткој води и која се лако познаје по зеленим пантљикама у њеном садржају, описано је већ ћелично једро, али је

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК 1892.

узето, да је то животињца, која живи у ћеличном соку. Тамо се вели: „На Spirogyra princeps види се понекад у јесен, да у средини ћелице висп једна спљоштена округласта ћелица, која је на унутрашњој страни ћеличне опне утврђена веома танким разгранатим бочићима. Она има дугуљасто-узани облик, готово је провидна и небојена, и утврђена је у средини изванредно танким концима, који су притврђени на унутрашњој страни мехурића, те изгледа као оно паук у својој мрежи. Околност, да се доста у ћелицама Spirogyra-е налазе животињски паразити, навела је Мајена, те је овај део држао за нарочиту животињцу, која у ћелици живи. Такве је паразите Мајен доста у другим случајевима и видео, и само је погрешно, што их је довео у везу с овим деловима, који се нормално налазе у ћелицама.

Циркулација „сока“ у ћелицама Characaceae-а, коју је још 1772 год. открио Бонавентура Кортије, навела је испитиваче на овом пољу на мисао, да у ћеличном соку траже седиште нарочитих животних процеса. Кортије је видео, да се ћелични садржај у ових као и у неких сувоземних биљака налази у непрекидном кретању; и како је он испитивао биљке из врло различитих група, то је било близу памети, да се запита, да ли ово није једна општа појава. Али његова проматрања била су сувише мало у вези с осталим знањем оног времена на пољу биологије, те се нису могле како ваља ни да оцене. Кортијеви врло тачни подаци нису били ни узети у обзир, и били су скоро тако потпуно заборављени, да је Лудолф Христијан Тревиранус, један од мојих претходника овде у Бону (који је ту и умрло 1864. год. у својој 85-ој години) године 1807. морао по други пут да открије кретање сока у Characaceae-а. Ово кретање сока било је виђено и у многих других биљака. Мајен сам посматрао га је и у многих водених биљака; али се при свем том није увидело, да је то једна појава од општег значаја. Па ипак закључује Мајен већ правилно, да је кретање сока изазвано снагом, која се налази у самом „ћеличном соку“. Јер, вели он, ми видимо кретање, али не можемо да нађемо никакав орган, који га врши. Он мисли, да је кружно кретање ћеличног сока слично кретању у сунчаном систему. „Овде узимамо ми, тако пише он, да је тежа планета узрок њиховом кружном кретању. Ако применимо ову хипотезу на кружно кретање ћеличног сока, видимо, да се у томе нема да нађе ништа против оваквог схватања. Изгледа дакле, да је дејство живота у овом случају слично тежи; зато се може узети, да је тежа општи израз живота нашег сунчаног система“. Тревиранус, у сво-



јој биљној физиологији, која је изашла 1835. год., покушао је, да сведе ову појаву на неједнаку поделу топлоте, која је изазвана унутрашњим узроцима. 1831 год. видео је Robert Brown, енглески ботаничар, при испитивању кађунака, да се скоро у свакој ћелици налази по једно мало округло тело, које је назвао ћеличним једром. Тиме је пажња испитивача трајно била скренута на ћелични садржај. Шлајден и Негели старали су се да докажу, да се ћелично једро налази у свима биљним ћелицама. При крају трећег деценијума, Шлајден на биљном и Шван на животињском пољу држали су, да је ћелично једро средиште рада при образовању нових ћелица. По њима, нова ћелична једра постајала би у ћеличном садржају, у неку руку кристалисала би из ћеличног садржаја и дала повода постојању нових ћелица. Овакво схватање било је неправилно, па ипак веома плодносно, јер је науку о биљној ћелици скренуло на нове путеве.

Докле се толико бавило проучавањем ћеличног садржаја и постанком нових ћелица на новој основици, дотле је представа о природи ћеличног садржаја остала још врло непотпуна. Шлајден је мислио, да је ћелични садржај у главном састављен из гуме, и тек је Негели дознао, да је он једно азотно тело. Негели вели за њега да је то хомогена, густа, безбојна слуз, која младе биљне ћелице потпуно испуњава, а старије само од чести. Ова слуз није никако чиста материја, већ мешавина од тернерних једињења, као гуме и шећера, с кватенерним једињењима, протениским материјама. Хуго Мёл и Негели доказали су, да се ова слуз налази у свима живим биљним ћелицама. Хуго Мёл назвао ју је 1846. године протоплазмом.

Наука о биљној ћелици и наука о животињској ћелици морале су напоредо ићи правцем, који су им дали Шлајден и Шван. Келикер је у једној расправи, која је 1846. године изашла у Шлајденовом и Негелијевом часопису за научну ботанику, нарочито нагласно, да ће ботаника и зоологија само тада сигурно и брзо да напредују, ако удружене своје циљу теже; напротив, ако не воде рачуна једна о другој, морале би на свом путу застати. Шван је у предговору ка свом прослављеном делу изрично напоменуо, да га је Шлајден, саопштењем својих испитивања, покренуо на рад. С друге стране наглашује Келикер, како је пре Шванове публикације однос између више организованих ткива и појединих ћелица био још са свим у тами, и да је тек са Шваном отпочело проучавање животињске ћелице. Пређе се мислило, да између животиња и биљака постоји апсолутна граница; и не само Ерпберг, већ и Сиболд заступали су то мишљење, да

се биљке и животиње битно разликују једне од других, и да између њих нема прелаза. Јер природа биљке, мислио је Сиболд, увек је непокретљива и укрућена, док животиња може своје тело да скупља и шири. — Контракtilна супстанца животиња, по описивању Дижардена и по подацима Екеровим, јесте хомогена или ситнозрнаста, провидна, беланчевинаста, пштијаста и мека. Она јаче ломи светлост него вода, прогрушава се и може да у себи образује водене дупље. Ову је супстанцу Дижарден назвао саркодом, а водом испуњене дупље вакуолама.

У једном раду о интересној једноћеличној алги, званој *Protococcus pluvialis*, тврдио је 1850. год. Фердинанд Кон у Бреслави, да и садржај ове биљне ћелице има особине саркодине. „Сва својства саркоде, тако се вели у тој расправи, има и она материја биљне ћелице, која се мора сматрати као главно седиште свију животних радња, нарочито свију појава кретања, а то је протоплазма. Не само да се биљна протоплазма у оптичком, хемијском и физичком погледу слаже са саркодом или контракtilном супстанцом, већ у свако доба може и вакуоле да образује, па чак и изван ћелица.“ „Из тога, са сигурношћу једне емпиричке дедукције, излази, да протоплазма ботаничара и контракtilна супстанца зоолога, где нису идентичне морају бити веома слична тела.“

Са свим исто мишљење заступао је, тринаест година доцније, Макс Шулце у својој прослављеној расправи о протоплазми. Противно старијој Ф. Коновој публикацији, имала је публикација Макса Шулца одсудни успех зато, што је Шулце за главни предмет свога испитивања узео, да докаже, да се живи ћелични сокови у биљака и животиња слажу, и што је доказе за то, због њиховог великог значаја, истакао на прво место. Макс Шулце публиковао је свој рад у времену, када су духови другим радовима већ били припремљени на такво решење, нарочито радом Антона Дебарја о *Muchomyceta*-ма и Ернста Хекела о *Rhizopoda*-ма, те је готово без отпора, по предлогу Макса Шулца, усвојено, да се назив „протоплазма“ прошири и на животињску саркоду.

В. Кине, у својим „испитивањима протоплазме и контракtilитета“, која су годину дана доцније изашла, говорио је већ с истог гледишта о мишићној протоплазми, о супстанци амeba, ризопода, миксомицета и биљних ћелица. — Али још никако није било доказано, да сви животни процеси, па и они у биљци, почињу у протоплазми. Нарочито је Хофмајстер покушао, да различне животне појаве у биљака сведе на непосредно утицање спољ-



них агенција на ћеличне зидове. Јулије Сахс, својим успешним радовима, доказао је прави значај протоплазме.

Основ за проучавање протоплазмине структуре положио је 1854. године Прингсхајм својим испитивањем биљних ћелица. Ми још данас разликујемо опнасти слој и зрнасту протоплазму, како је то Прингсхајм предложио. Опнасти слој граничи ћеличну плазму према ћеличном зиду и према вакуолама; он је, према погледу који данас преоблађује, само згуснута основна супстанца ћеличне плазме. Све друге структуре ћеличне плазме нису од општег значаја. Много пута, а нарочито и животињским ткивима, ћелична плазма нарочито је организована, удешена за вршење извесних радња. У спужвастој и кончастој структури ћеличне плазме гледам ја с друге стране не израз извесне чврсте грађе, већ један променљив однос у подели чвршћих и течних маса. По моме мишљењу, онако брзо кретање ћеличне плазме, као што се види у плазмодијама *Schizomycet-â*, у ћелицама *Chara-seae-a* и у ћелицама многих водених биљака, не може да се сложи с преставом једног чврстог тела, јер не само да се велике протоплазматичне масе крећу, већ се при том крећу и једном према другом помичу зрнаца, која се у протоплазми налазе. Протоплазма у кретању понаша се доиста не другачије него као каква жилава течност, и својим понашањем искључује преставу о грађи, која би одговарала грађи чврстих тела. Где се пак налазе чврсте структуре, то су само особити случаји; али од тих структура не зависе опште животне функције ћеличне плазме.

Противно ћеличној плазми, има, по новијем испитивању, ћелично једро чвршћу грађу. Оно је састављено из танких коваца, који граде мрежу. Оваква грађа слаже се потпуно с преставама, које смо себи створили о улози ћеличних једара у организму. Тако исто жилавотечно својство ћеличне плазме слаже се с нашим схватањем њеног задатка. Према својој улози при множењу, сматра се сада, да је ћелично једро носилац наследних својстава, и ми узимамо да оно даје импулсе и управља развићем сваког организма. Ћелична једра одређују, да из једног јајета један, из другог други створ постаје; и у исто време условљују, да се за време развића поједини делови организма развијају у извесном реду. Таква својства дају се лакше сложити с чврстом грађом, док жилавотечној плазми припада више пасивна улога у организму; пре свега она има да изврши рад, који је потекао од ћеличног једра и да се побрине за храњење тела. Где протоплазма има непроменљиву грађу, као на пр.

у животињских мишићних влакана, то стоји у вези с извесном њеном функцијом у дотичним елементима. Одговарајући поделу рада, као што је она између појединих органа у животињском телу, јесу нарочите структуре ћеличне плазме честе појаве; напротив, такве структуре нису познате у биљном царству.

Али ћелична плазма биљне ћелице садржи у себи нарочита тела одређеног облика, која се као живи саставни делови ћеличног тела морају прибројати протоплазми и која се зову хроматофори. Ова тела опазили су посматрачи још пре него што су продрли дубље у суштину ћеличног садржаја. Она су им морала пасти у очи, пошто у хроматофоре спадају и она зелена тела, која биљци дају зелену боју. Још у радовима Карла Шпренгла од 1802. год. и у најстаријим публикацијама Тревиранусовим од 1806. год. налазе се подаци о хлорофилним зрнцима, и ако су тамо хлорофилна зрнаца била разликована само бојом од скробних зрнаца, и ако су оба научника тврдили, да од њих постају нове ћелице. Већ 1814. год. Готфрид Рајнхолд Тревиранус правилно је рекао, да су хлорофилна зрнаца беданчевинске куглице, у којима се налази примешана зелена материја. Али тек око 1850. год. Негели и Хуго Мол прибројали су их као живом ћеличном садржају. У последње време Вилхелм Шимнер проучио је детаљно све хроматофоре, и нашао: да су хлорофилна тела, која биљним деловима дају зелену боју, и извесна безбојна тела у упутрашњости биљке, — да су сва та тела истог порекла. Сва ова тела постају у ствари деобом из малих, безбојних протоплазматичних тела младих ћелица. Она расту и развијају се даље на овај или онај начин, према функцији коју имају да изврше. У периферији биљног тела добију зелену боју и тиме у исто време постају подобна, да на сунчаној светлости растављају ваздушну угљену киселину, воду и неке соли, које биљка из земље узима, и да из ових тела стварају органске хранљиве материје. Од ових органских материја живи биљка сама, а и цело животињско царство, јер оно није за такав рад подобно. До сада је изгледало, да само зелено обојени, протоплазматични делови у биљној ћелици могу да асимилују угљену киселину, воду и анорганске соли; али се у новије време дознало, да и неке безбојне бактерије, које се у земљишту налазе, могу у извесној мери да врше сличан рад. Они хроматофори, који постану обојени, да украсе цвеће и плодове, служе да примаме животиње, које или помажу оплођивању или пак распростирају семења. Безбојни хроматофори у упутрашњости биљке ства-



рају из једне већ асимлироване материје — шећера — поново скроб, који се у ткивима нагомила ради доцније употребе.

На сличан начин, као што је поправка оптичких помоћних средстава дала нов правац проучавању ћеличног садржаја, тако је и усавршење метода за испитивање било меродавно за најновије запретке на пољу науке о ћелици. До почетка седмог деценијума испитивачи на биљном а у главном и на животињском пољу употребљавали су за испитивање само свеже материјал. Друкче се тада није ни смело радити, јер би се иначе побудила сумња, да су се проучавали вештачки продукти. Ну овај отпор морао је у скоро да уступи сили убедљивих открића. На биљном пољу почели су се за испитивање да узимају предмети, који су отврдили у алкохолу. Уз ово се у брзо развила нарочита техника, која се данас уздигла до нарочите вештине. Беланчевинска тела прогрушају се у алкохолу. Ако алкохол брзо уђе, то може ћеличин садржај да отврдне, а да му се структура готово не промени. Раније су се имали у виду само продукти распадања; мислило се да њих неће бити, ако се испитују свежи предмети. Међу тим они су се готово увек јављали при том испитивању. Данас се испитују очврснути препарати, у којима је ћеличин садржај задржао своју грађу, поред свих утицаја при препарацији. Има врло много средстава, која се употребљавају за очвршћавање. Осим тога води се рачун о томе, што се зна да разни састојци ћеличног тела у разној мери примају у се извесне боје, држе их разном јачином, те тако могу јасније да се разликују један од другог. Раније се нису могли да испитују они састојци протоплазме, који подједнако светлост преламају; сада је много пута врло лако, да се на различан начин обоје.

У новије време испало је за руком, да се на овај начин докаже, да у сталне састојке живе протоплазме долазе још и центросоме, веома мала тела, која као да представљају средишта снаге, и која при множењу ћелица играју једну од најважнијих улога.

И тако, као састојке живе протоплазме имамо да разликујемо ћеличну плазму или цитоплазму, која представља право ћелично тело, даље ћелично једро, хроматофоре и центросоме. Ћелична једра, хроматофори и центросоме јесу органи ћеличног тела. Сви ови састојци морају се обухватити у појам протоплазме; а за овакво схватање меродавно је то, што они сачињавају живе састојке ћеличног тела. Ми бисмо могли и овако рећи:

сви живи састојци ћеличног тела припадају протоплазми.

Али осим тога садржи у себи биљно ћелично тело и мртве елементе, као: скробна зрна, масне капљице, лепак, кристале, ћелични сок и томе слично. Сва ова побројана тела не долазе у појам протоплазме.

Узрок диференцирању протоплазме у цитоплазму, ћелично једро, хроматофора и центросоме јесте подела рада, која се у главним потезима може већ карактерисати. Ћелична једра управљају процесима развића, а и извесним процесима при промени материја. Хроматофори преводу, на сунчаној светлости, извесна анорганска једињења у тако звана органска и то у таква, која тек могу да послуже храњењу протоплазме. Јер само из ових једињења може протоплазма да црпи материјал, те да покрије губитке, који постају услед дисања; само из ових једињења може протоплазма да увећа масу свога тела и да сагради ново тело. Осим тога, хроматофори имају задатак, да растворене угљене хидрате преведу у чврсте, тако на пр. шећер у скроб. Цитоплазма је пре свега орган за промену материја у биљним ћелицама; осим тога она управља, због својих физичких својстава, изменом материја између ћелица. Даље, она регулише притисак ћеличног сока на ћелични зид, дакле онај притисак, од кога пре свега зависи растење већ зачетих делова. Најпосле, изгледа, да су центросоме средишта снаге, која управљају процесом деобе ћеличних једара и ћеличне плазме.

Остављамо на страну питање, да ли је с органима, које смо до сада набројали, испуњена подела рада у вегетативној протоплазми. У овој плазми нађена су нова мала тела, која су названа зрна или грачула, и која можда врше неку нарочиту функцију.

Цитоплазма, ћелично једро и центросоме својствени су ћеличним телма како биљака тако и животиња. Они представљају већ једно стање даљег диференцирања у протоплазми, и на основу представља, које себи данас стварамо о развићу организма, могли бисмо узети, да је овоме стању претходило простије. Овакво узимање оправдано је проучавањем нижих организама. У најпростијих биљака, које познајемо, описана су ћелична тела, која су без ћеличног једра и која су у целој својој маси зелено обојена. Ипак ове податке не наглашћујем нарочито, пошто су с понеке стране сумњичени. У новије време наведено се, да и бактерије имају ћеличних једара. Чак кад се узме, да би у свију познатих организама протоплазматично тело било већ диференцирано, то из тога



не би никако излазило, да је такво диференцовање било и у почетку сваке животне изјаве. Јер ми не можемо узети, да су најмањи организми, које видимо нашим стаклима за увељичавање, доиста и најмања бића, која постоје. Морало би бити чудновато, кад би се баш сада, при данашњој радној моћи инструмената, достигла доња граница живота. Овакво су узимање могли, потпуно с правом, да чине и наши преци; међу тим од тога доба откривена су многа мада бића, која су морала бити скривена њиховим инструментима, а пре свега бактерије. Околност, да најмањи организми, које познајемо, показују врло компликована морфолошка и физиолошка својства, води нас ка закључку, да с оне стране нама приступних области још постоје бића простије грађе и с простијим функцијама.

Да је диференцирање у протоплазми могућно било, и да се оно доиста извршило, за то нам је најбољи доказ то, што се у биљној протоплазми налази један орган, кога нема у животињских ћелица, а то су хроматофори. Биљна протоплазма, која се зелено обојила, оспособила се у исто време, да извесна неорганска једињења преводи у органска. С продуженом поделом рада, ова је подобност пренета на извесне делове протоплазме, и ови делови индивидуализирали су се као самостална тела. Напротив у животињским ћелицама није било повода за такво одвајање функција.

Као што су с једне стране микроскопска испитивања наша, да је у протоплазми живих бића извршено диференцирање, тако су с друге стране хемијска истраживања доказала, да се у протоплазми не налази једна једина хемијска материја, већ мноштво таквих материја. У састав протоплазме улази велики број беланчевинских тела, која се скупа називају протеинске материје. Хемијским реакцијама доказало се, да се у протоплазми налазе многе такве материје, али природа ових материја није још изближе позната, и само се хипотезе могу да постављају о њиховој хемијској грађи. У многим случајевима, тако у узастопним фазама деобе ћеличних једара и ћелица, из промене реакција, излази поуздано, да протеинске материје у живој протоплазми лако прелазе једна у другу. Пошто су, по духовитом заснивању Едуарда Пфлигера, животни процеси у протоплазми скопчани с непрестаним распадањем и обнављањем беланчевинских молекула, то мора хемијска слика, коју показује живо протоплазматично тело, сваког тренутка да буде другачија.

Противно животињским ћелицама, биљне ћелице добиле су једну хемијски различиту мембрану, чиме су у неку руку тек добиле њихова специ-

фична биљна обележја. Како је то могло бити, види се из развића садашњих простих биљака. При множењу већине кончастих алга (окрека), које живе у нашим барама, протоплазма њихових ћелица подели се у више делова. За тим се ћелични зид на једном месту раствори и кроз овај отвор одлазе напоље опш протоплазматични делови. Они су већном крушкастог облика и имају танке трепље на суженом предњем делу. Овим трепљама ударају по околној води и тако се крећу. Изгледа да су животиње, а у ствари се и покрећу као животиње, докле год су без хемијске диферентне опше. Али наскоро почне се на површини овог протоплазматичног тела да образује ћеличина опна; сад кретање бива спорије; својим предњим крајем утврди се ово протоплазматично тело на каквом предмету, почне да расте у дужину, дели се већном попречним типовима и у брзо представља такву биљчицу, каква је била она из које је и постала.

Јасно је, да је мембранам, које се налазе око појединих живих протоплазматичних тела, смањен укупни рад целог организма.

До пре кратког времена држало се, да су протоплазматична тела биљних ћелица типовима потпуно одвојена једна од другог, дакле да не стоје ни у каквој међусобној вези. Морало се питати, како је могућно, да под таквим околностима поједине ћелице заједно делају у служби целокупног организма, и да биљка ради као једна животиња јединица. Овај је проблем решен, кад се нашло, да су протоплазматична тела појединих ћелица међу собом везана необично танким протоплазматичним кончићима. Ови танки конци пролазе кроз дуварове, допиру од ћелице до ћелице и тиме чине, да је жива супстанца једне биљке доиста у вези, да тако биљка, слично као и животиња, образује једноставан живи организам. Али је веза живих ћеличних тела у биљном организму ограничена, зато и укупан рад не може да прекорачи извесну горњу границу. Он је остао у неку руку збир радова појединих ћелица; док је животињско тело јачим сливањем својих елемената створило више јединице, с већим подобностима.

Поучно је, да се констатује, да је у неким групама биљног царства даље диференцирање ударило путевима, који су одступали од обичних. Тамо је постигнуто релативно јаче чланање спољашњег облика и сразмерно даље одвајање функција, а биљно тело није се међутим делило у поједине ћелице. Такве биљке јесу већелични организми, који дакле доказују, да је одвајање у ћелице само један од могућних путева, који стоје отворени даљем развићу, да се постигла већа радна спо-



собност. Али је пут диференцирања у ћелице био обичан, и нећелични организми ограничени су на извесне групе алга и гљива. Такве биљке имају један једини ћелични простор, који се може да прати кроз цело тело, и имају многа ћелична једра, која се подвојено налазе у ћеличној плазми, којом су зидови застрти. Један такав нећеличан организам достиже знатну величину код дугачких морских алга — *Caulerpa*, које риболовац често својом мрежом вади из дубине јужних мора. Тело ових алга разчлањено је слично најпотпуније организованим биљкама. Оне су наставцима, на прилику корена, утврђене на морском дну, имају танко, ваљасто стабло, које пузи по морском дну, али пушта на више зелено дугачко лишће. Цела жива протоплазма ових биљака образује једну једину целину. Ова непрекидна веза у целој живој протоплазми, која је условљена недостатком ћеличних зидова, није ипак допринела, да нећеличне морске алге достигну битно вишу организацију него што су је достигле алге, састављене из ћелица. Јер највиши радови у организму нису дошли услед потпуне непрекидности све живе протоплазме, већ услед ћеличне грађе и њом омогућене поделе рада између појединих ћелица, при што потпунијој вези и што потпунијем заједничком раду ћеличних тела.

Одступајући од ћелица у животињским ткивима, јесу у биљака потпуно протоплазмом испуњене само младе ћелице још потпуно неразвијених ткива. Сразмерно осталом ћеличном телу, јесте ћелично једро у ових ћелица врло велико, те и тиме показује какав значај има при развићу. Такве ћелице, које се налазе још у ембрионалном стању, имамо прилику да увек посматрамо у биљном телу, јер, противно животињама, задржавају биљке ембрионалну супстанцу на крајевима грана и корена, и тако се непрекидно развијају. Из године у годину постају на овим вегетационим тачкама нове гране и нове жиде, и тако се множи број чланова на биљном телу. Да и на овим вегетационим тачкама ембрионални карактер одређује не ћелична структура, већ једно дато стање протоплазме, томе нас уче опет нећеличне биљке, јер и оне имају вегетационе тачке, које у свом понашању не одступају од вегетационих тачака биљака, састављених из ћелица. Супстанца, која трајно отпочиње нове процесе при развићу, јесте овде као и тамо млада, још не диференцирана протоплазма; она одређује грађу и чланање биљног тела.

Одступајући од обичне животињске ћелице, јесте израсла биљна ћелица обично шупља. Њена протоплазма сведена је на танак слој, који се уз

сами ћелични зид налази, док је унутрашњост ћелице испуњена водњикавим соком.

Кад је тело више организоване биљке развијено, један део ћелица губи свој живи садржај, као што је то случај и у животињском телу. Такве ћелице одређене су, да као мртви елементи играју улогу у економији организма. Као шупљи, цевasti судићи спроводе оне на више воду, коју корен узима и која треба да до лишћа доспе. Као конци с дебелим зидовима доприносе већој чврстоћи биљног тела и образују пре свега главну масу онога што ми обично називамо дрветом. Свуда се у таквом мртвом ћеличном скелету налазе жива ћелична тела, која регулишу и одређују рад мртвих елемената. Биљни део, који је само из мртвих ћелица састављен, као плуто или једрац нашег дрвећа, врши искључиво пасивне функције. Као плуто заклања биљку од околине, као једрац има само да носи терет дрветове круне. У дрвећа, које никако нема једраца већ само бакуље, допиру живе ћелице у мртвом скелету до средине стабла. Истина не све, али многе од ових ћелица остају трајно живе, тако да сам ја у близини сржи једне 124-годишње букве, која је преко једног метра била дебела, посматрао живе ћелице, које су према томе достигле старост од 124 године. У дрвећа с једрацем живе ћелице налазе се само у спољашњим слојевима дрвета. Ови слојеви образују бакуљу, и оддикују се од једраца отворенијом бојом. Ово виђамо на нашем расту, багрени, воћкама и четинарима. Затворенија боја једраца долази од материја, које делају антисептички и тиме чувају мртве елементе од трулежи. Где дакле нема живих елемената, који би могли да одстране штетне појаве, ту се природа побринула на други начин, да се биљно тело што дуже одржи.

(СВРШИТЕ СЕ)

## ГИМНАЗИЈА И УНИВЕРСИТЕТ

Прилог питању о школској реформи

Написао д-р Едв. Целер,

РЕДОВНИ ПРОФЕСОР БЕРЛИНСКОГ УНИВЕРСИТЕТА.

(СВРШЕТАК)

Да наука о уметности како у њеном општем тако и у историјском делу, или, другим речима, да естетика и историја уметности могу бити и без познавања старе уметности, или да се ова може сазнати и без дубљег познавања класичне стародревности, њених језика и списа, то ваљда нико неће веровати. Ако би се пак икада чула тврдња,



да се бар новија уметност и без самосталног познавања старих народа може довољно сазнати, онда би онај, који би заступао такво мишљење, тиме само доказао, да ни из далека не познаје разлику између скупљачког љубитељства уметности и науке о уметности, како она треба да се предаје на универзитетима.

То исто вреди и за науку о језику. О класичној филологији не треба ни да говорим, него ћу само да напоменем, да, колико је мени познато, још ни један једини оријенталист (зналац источних језика<sup>1</sup>) није до сада тврдио, да знање грчког и латинског језика нема никакве вредности за његову струку, и да то знање не мора претпоставити код својих ученика. Оријенталисти знају врло добро, какве им користи пружа у сваком погледу проучавање класичних језика: у формалном правцу, што им даје темељну граматичку и лексичку извешбаност; у материјалном, што су ти језици један од најбитнијих састојака упоредне филологије, која је оријенталистима сваки час потребна. Њима су, даље, за њихова испитивања потребни грчки и римски историјски извори, а већина оних, који се занимају књижевностима источних народа, морају испитати, да ли су оне и колико утицале на западне народе, или ови на источне. Ко данашње источне језике жели научити само ради њихове практичне примене, томе ће свакако и за тај циљ бити од велике користи, ако још и другим којим језиком влада; али то није неопходно потребно. Ко пак хоће да се бави научним испитивањем истока, његових народа, његове историје и литературе, тај без класичне филологије неће моћи с довољним успехом решити свој задатак; с тога се универзитетска предавања о овим предметима могу удешавати само с погледом на такве ученике, који су добили класичну спрему.

Заста се мора човек чудити, како се ова јасна разлика између учења језика за практичну потребу, и научне студије језика и његова важност могла изгубити из вида, кад је минист. претписом од 7. децембра 1870. год., који је за Пруску још у снази, наређено, да новије туђе језике у универзитетима могу слушати, па и докторске и државне испите полагати, и они ученици, који су испит зрелости положили у каквој реалци првог реда, и да према томе, за учење и предавање тих језика није потребно знање грчког језика, а из латинског да је довољно знати само основе. То би се могло можда одобрити, или бар не са свим одбацити, кад би се овде тицало само онакве спреме у практич-

ној употреби новијих језика, каква је потребна каквом послужитељу у гостионици, или трговачком путнику. Али нико неће веровати, да је на пр. за научно проицавање у склоп романских језика, па и енглеског (дакле баш оних језика, којих се овде највише тиче), са свим све једно, знали ми романске језике темељно, или несавршено; умели ми или не умели користити се оним многим аналозијама, које нам пружа грчки језик за објашњење новијих језика; учили ми школу класичне филологије потпуно или непотпуно, и вежбали се ми мање или више у њеном методу. Кад се још има на уму, да ученика треба упутити не само у језику, већ и у књижевности новијих народа, те да некада и сам може поучавати у том своје слушаоце; кад узмемо у обзир, колико је стара књижевност утицала на повију, и како је немогућно ову правилно оценити кад се не знају њени класични узорци; кад се има у виду и то, од колике је важности по наставу баш у овој струци, да је и сам наставник свој укус рано развио угледајући се на најбоље класичне писце: онда је ван сваке сумње, да је била тешка погрешка поверити овако леп и важан задатак наставницима, којима је грчка стародревност можда са свим непозната, и који ни једног Оморова стиха нису читали у оригиналу. У напред означеној ми-нистарској наредби признаје се важност класичних језика по успешно учење немачког језика, јер се само од ученика, који се баве туђим новијим језицима, не тражи доказ о гимназиској зрелости. Према свем што до сада напоменуемо, ван сваке је сумње, да је темељно изучавање немачког језика и немачке књижевности немогуће без знања грчког и латинског језика; да нико није у стању научно схватити граматичку, строј и историју немачког језика, ако не зна старе језике, или их је само овлаш учио; да нико неће умети себи створити правилну слику о развићу немачке националне литературе, ако непознаје старе класичне списе, који су тако пресудно на њу утицали. Чудновата је пак недоследност, кад се све то одобрава за учење немачког језика, а сматра се за непотребно при учењу осталих новијих језика и књижевности.

С много више разлога моћи ће браћито своје мишљење они, који налазе да за математичке и природне науке хуманистичка спрема није потребна, и да се време, које би се утрошило на ту спрему, могло употребити било за учење самих тих научних струка, било за новије језике и друге ствари од практичне користи. Јер, и ако наша математика и наука о природи воде своје порекло такође од Грка ипак оне, према данашњем њихову стању развитка, нису у тако тесној вези с науком старих народа,

<sup>1</sup>) Напомена преводиочева.



као што су философско-историјске науке; с тога се и историја тих наука (математичких и природних) може, без велике штете, присти из превода, јер су, према самој природи предмета њихових, научни појмови у њима одређенији, разговетнији, и од речи, којим се исказују, независнији, него што су у оних других наука, те се с тога и верније могу превести на немачки. Али ипак, не само да ће одвећ тешко разумети историју напред речених наука овај, који не познаје умни живот старих народа, њихових твораца; већ и за само научно обрађивање тих струка од велике је користи познавање класичне стародревности и класичних језика. Доста је важно већ и то, што је терминологија, нарочито у јестаственици и хемији, које непосредно, које у основама речи, готово сва узета из грчког и латинског језика. Ко не разуме тих језика, наилазиће на многе тешкоће при разумевању и употреби поменуте терминологије, а њено изучавање одузеће му много више времена. Али је још важније ово што ћемо сад напоменути. Реалке, веле људи, имају према гимназијама то примућство, што се у њима време, које гимназије троше на старе језике, употребљава на учење математике и природних наука, и што у реалкама ученици добивају темељнију спрему за изучавање ових струка. А је ли одиста тако? Са свим је природно, да ће ученици у којој било струци стећи већу количину знања и умешности у појединостима, ако се настави у тој струци да много више времена. Али је питање, да ли се настави ширењем њена обима даје у исто време и већа дубина; да ли множењем знања јача и умна моћ ученикова, или ће можда, обратно, ученик, занемарујући друга образовна средства, и у самим тим струкама, онако опширно ученим, морати заостати у развићу свог интелекта, те ће му механично учење на памет постати претежније од самосталног суђења. Ово питање води нас, како ми се чини, другом једном закључку. У извештају од 8. марта 1880. год., који је од стране философског факултета берлинског свеучилишта поднесен пруском министарству просвете, изјавише заступници математичких наука: да ученици с гимназијском спремом у математици „обично надмашују реалце, што се тиче научног нагона и осећања, а тако исто и у подобности за дубље разумевање математичке науке.“ У истом смислу, само још штрије, даде своје мишљење и заступник астрономије „на основу својег искуства, учињеног, без изузетка, и на звездарници, и код главног завода за немачке мере.“ То исто тврде и наставници хемије за своју струку, а мислио би човек, да су баш за ову струку, више но за икоју

другу, потребна позитивна знања и претходна техничка вежбања.

У првим семестрима реалац ће, вели *Хофман*, истина, обично претећи гимназијалца у практичним хемијским огледима; али на скоро бива обратно: ученици с гимназијском спремом готово увек побеђују своје другове, који су дошли из реалке. То исто је искусио и *Либиг*. Ни код једне научне струке, била она која му драго, није све једно, а дошао ученик из школе где се темељно изучавају језици, и где ученикова моћ суђења, обрађујући разноврсно научно градиво, добива дијалектичну окретност — а вежбао се он једнострано предметима математике и спољашњег посматрања. Ако се, дакле, чула жалба, да ученици медицине с оно математичког знања што га донесу из гимназије, нису у стању разумети формуле при слушању неких предмета, онда јамачно не би било друкчије и да су ти ученици свршили реалку. У опште се не може тражити, да припреми заводи, били они какви му драго, сваком свом ученику даду сва она знања, која ће му требати за потоњу научну струку, него те школе могу упућивати ученике само онолико, колико је могућно с равномерним обзиром на све захтеве и потребе; што буде појединцу још требало ради спреме за његову струку, то нека научи на универзитету. Баш у математици могла би се, у осталом, ученицима који за овај предмет имају особита дара, установљењем нарочитог одељења одабраних ђака из највиших разреда (*Selecta*) дати прилике за даље стручно усавршавање, као што је то по негде с добрим успехом и чињено.

Што рекосмо о природним наукама, то вреди, у главном, и за *медицину*. Хуманистичка спрема, која се тражи од немачких лекара, нити је до сада удила њиховој подобности за посматрање и природњачко суђење, нити ће од сада удити. Шта више, с пуно разлога можемо рећи, да темељитост научног образовања, којом се одликују немачки лекари, стоји у тесној вези с темељном и опширном спремом, коју су добили пре ступања у универзитет; с тога не би то био никакав напредак, кад би у ред наших лекара ступили и такви чланови, којима би, због недостатка у хуманистичкој спреми, било немогућно, или бар веома тешко, ићи упоредо са својим осталим, хуманистички образованим друговима по струци. Али још нешто треба имати у виду. Лекар се разликује од природњака тиме, што нема посла само с предметима спољашњег сазнања. Предмет је његовом проматрању: *човецји* организам у човека су пак дух и тело у тако тесној и нераздвајној вези, и телесно стање утиче на душевно, а душевно на телесно у толикој мери, да лекар,



и то не само лекар за душевно болесне, не би умео одговорити свом позиву, кад поред телесне, не би познавао и душевну страну човечје природе. Сем тога, лекар ступа, вршећи своју струку, с болесником и његовом својтом у такве сношаје, који му често, и то баш у најтежим и најдирљивим тренуцима живота, стављају у дужност, да теши, да светује, те тако постаје повереник и у другим питањима, која се не тичу лечења болесника. Да би лекар како треба вршио овај свој задатак, није довољно да је само лекар, већ треба у исто време да је и скроз образован човек; поред лекарске услужности и хуманог расположења потребно му је и разумевање туђег душевног стања, познавање људи и људског живота. Што је дакле ученик више заузет својим стручним медицинским студијама, и што му — на жалост — ове студије ређе дају времена да се бави и душевним наукама, нарочито психологијом, и то у оваквом обиму, у каквом би их требало учити — то је онда тим потребније, да се тај ученик бар у средњој школи упозна с појавима душевног живота у језику, уметности и књижевности, и да у себи одгаји пријемчивост за све што припада овој области. Тиме ће се он сачувати од једностраности, на коју га може навести његова струка, и ујамчиће му се приступ умотворинама садашњости и прошлости. Предмет је лекарова рада — човек; што лекар, сем своје медицинске науке, буде боље познавао све што је људско, и што му је богатије опште образовање, то ће му и спрема, која му је као лекару потребна, бити савршенија.

Тако стоји ствар, кад промотримо појединце све оне научне струке, као предмете универзитетских студија. Али, универзитет у немачком смислу није само збирка стручних школа, које су онако са свим случајно, или из неких спољашњих разлога подесности, прикупљене под један кров, и стављене под једнаку управу. Немачки је универзитет, шта више, једна органска целина, научни завод, у ком се поједини делови међу собом подупиру и допуњују, и у једнаком духу, једнаким општим научним гледиштима и методима теже једнаком циљу; у коме, дакле, и наставници и ученици разноврсних струка стоје у некој научној заједници, у односу узајамног поучавања и саопштавања. Томе сношају дају видљив израз оне гране академијске наставе, које су намењене ученицима различних факултета и струка, као што су, сем философије, историја књижевности и уметности и друга историјска предавања, па и неки делови филологије и природних наука, географије и етнографије. Али то не вреди само за побројене предмете; јер, као што нема ни

једне научне области, која не стоји у унутрашњој вези с другима, исто тако нема ни једног дела универзитетске наставе, који, обрађен како треба, не би утицао на њену целину. Сем предавања, нарочито за то одређених, да резултате, које било науке, учине приступним и ученицима других струка, ништа не може послужити овом смеру у таквом обиму и с таквим успехом, као лични саобраћај између наставника и ученика. Гете је, дружећи се с медицинарима у Штразбургу, поучен и упућен, те је доцније могао себи створити своје мишљење о свету и природи. О оваквим искуствима умеће свако по нешто да прича, кога је срећа послужила да — као ученик или као наставник — дође у додир с друговима, од којих је могао много шта научити што не спадаше у круг његова учења.

Ова једнакост и заједница научног живота, којом се наши немачки универзитети одликују, и која им је главни темељ, оснива се, не баш најмањим делом, на једнакости ученичке спреме, донесене при ступању у универзитет. Овом се спремом ствара земљиште, на ком се ученици и најразличнијих струка споразумевају; само она даје могућност, да се академијска настава у најразноврснијим предметима креће једнаким, чисто научним правцем. Ако су пак младићи, скупљени на једном универзитету, и по својој спреми, и по својим интересима и циљевима, сувише неједнаки; онда није могућно применити код њих свију један исти начин предавања. Свака настава, ако хоће да одговори свом циљу, треба да је удешена према потреби и разумевању слушаца. Што ученици држе да им не треба за њихове смерове, томе ће слабо поклањати важње; оно што слушаоци, поред свега труда, не могу да разумеју, не треба им ни предавати; учини ли се то ипак, настаје опасност, да ученик остане равнодушан и према оним деловима наставе, које би могао разумети. С друге пак стране, што је ученицима већ познато, то ће их замарати, у место да им користи; они ће оуглати према предмету, ако се дуже код њега застане, и ако се не изнесу какви нови погледи. Ко, дакле, на свом предавању има слушаца, којима је спрема неједнака, или су им научни циљеви разноврсни, томе ће бити не само тешко, већ са свим немогућно удесити своје предавање тако, да оно буде за све њих подесно; и кад би се за поједине струке, заступљене на универзитету, у погледу претходног образовања ученичког, стављали захтеви, који би се у многим чем међу собом разликовали, тада би настада озбиљна опасност по јединствени карактер наше универзитетске наставе, а тиме и по јединство умног живота у нашем народу.



Сад да видимо како стоји са супротношћу између хуманистичких и реалних школа. Је ли припремно образовање, које оне дају, такво, да је за универзитетско школовање, или бар за један део његов, у главном са свим све једно, а долазио ученик из гимназије или из реалке на универзитет? При одговарању на ово питање обично се одмах у почетку полази странпутицом, јер се оно тако схваћа, као да се ту тиче разлике по *вредности*, а не разлике по *врсти* између хуманистичке и реалне наставе. Јер то није све једно. Врло је могућно, да неки одређени облик наставе потпуно одговара смеру ком треба да служи, а да он за друге образовне циљеве није у истој мери подесан. С тога се можемо, без устезања, придружити напред казаном мишљењу берлинског философског факултета, да се наставна система реалке, и ако је изврсна према задатку те школе, ипак битно разликује од системе гимназијске наставе, те би се установљењем равноправности обеју ових настава створила двојна валута (*Doppelwährung*), врло опасна нашим универзитетима. Већ и делимично завођење ове равноправности, као што је то пре деветнаест година учињено код математике, природних наука и новијих језика (с изузетком немачког), изазвало је највеће незгоде не само у учењу поменутих струка, већ и свих осталих, које су такви ученици слушали. Наставник зна, да је већина његових слушаца прошла кроз гимназију; с тога он сматра за дужност, да своја предавања прилагоди потреби тих ученика; да надовезује на знање, које претпоставља да је у њих; да их поведе даље са земљишта, на којем стоје. Али му је у исто време и то познато, да он у другом — можда знатног — дела својих слушаца не може претпоставити исту такву спрему. И ови други могу тражити, да се универзитетска настава удеи и према *њиховој* потреби, према стању *њиховог* припремног образовања; јер они не похађају предавања као гости (*Hospitanten*), па да се њима самим остави колико ће користи извући из предавања оним другима намењених, већ надлежне су им власти издале сведочанства, да имају довољну спрему за универзитетско школовање. Шта ће сад да ради наставник, па да задовољи и једну и другу страну? Што озбиљније предузима да то изврши, тиме све извесније долази до уверења, да је то немогућно. Наставник ће, рецимо, предавати једну науку, којој је терминологија већим делом позајмљена од грчког језика, или бар од грчких основâ. Најбоље је средство за објашњење појединих научних назива, ако наставник покаже слушаоцима, којим се путем развило садашње значење речи из првобитног. Али то се може показати само онеме,

који познаје првобитно значење и уме да прати промене у облицима и значењу речи. Кома незнање грчког језика то не допушта, тај ће можда механички запамтити какав технички израз и његово данашње значење, али га у ствари неће разумети; и ако такав један назив у току времена промени своје значење, као што се то, нарочито код философских израза, врло често дешава, онда ће се овакав ученик тешко умети наћи у том. Терминологија је пак тако неопходно оруђе за сређивање и објашњење појмова, да што ју човек теже разуме, тим ће му све теже падати то сређивање и објашњење појмова.

Узмимо други пример. Држе се предавања из немачког, или другог којег новијег језика. Ако наставник може претпоставити да му слушаоци знају латински и грчки, он неће пропустити а да у свом предавању не употреби корист, коју му пружа употређивање тих језика, њихова богатства речи, њихове етимологије и граматике. Не може ли се пак код једног дела ученика претпоставити да знају латински и грчки, онда се наставник налази пред мучном дилемом, или за љубав те мањине да напусти једно драгоцено, у много случајева готово неопходно, помоћно средство за наставу; или да баш тој мањини нешто предаје, што јој је неразумљиво. Још су осетлије ове незгоде у другим научним струкама, које у Пруској, према прописима за то, слушају многи свршени реалци, и из којих они и професорски испит полажу, као што су философија и њена историја, историја књижевности и уметности. Према свем што до сада рекох, није ми потребно и даље разлагати ове незгоде. Оне би се све већма множиле и постаде би несносне; у нашој универзитетској настави наступила би потпуна збрка, и за оне који предају, престало би важити основно дидактичко правило, да сваку наставу треба удеити према моћи схваћања и према потребама ученика — све би то било неизбежно, кад би се повладило захтеву, да се реалне школе, што се тиче права на ступање у универзитет, по свима струкама потпуно изједначе с гимназијама.

Неки добронамерни посредници предложили су у најновије време, да се овој распри завађених сестара учини крај, те да се обе врсте средњих школа слију у једну заједничку, која би подмирала потребу и хуманистичке и реалистичке наставе (*Einheitsschule*), и која би се тек у вишим разредима рачвала у оба поменута правца. Али треба само мало из ближе да промотримо те предлоге, па ћемо се одмах уверити, да је немогућно тим путем помирити обе странке и задовољити им захтеве, које заступају; јер у ствари ни сами побор-



ници овакве једнолике школе нису међу собом сложни. Једни од њих предлажу наставни план, по ком таква школа не би била ништа друго до хуманистичка гимназија, која је учинила неке уступке реалистичком правцу образовања; други опет хоће, обратно, наставу у старим језицима да сведу на тако скроман обим, да би се место тобожње једнолике школе створила баш права реалка, с једним малим хуманистичким огранком; појединци су опет и ово мало хуманистичке наставе тако поткресали, да би њихова реформа наших виших школа довела до онога, што је тим појединцима идеал: до потпуног изумирања класичних студија и класичне образовности у Немачкој. О каквом стварном начелном измирењу поменутих супротних захтева нема до сада ни помена, и тешко да ће се оно овим путем икада моћи постићи; јер и вести о ономе што се ван Немачке искусило при завођењу једноликих средњих школа, не гласе ни мало повољно. Није то, дакле, само слеп случај, да су поред универзитета поникле толике и тако знамените техничке велике школе; оне нису предмет простог раскоша, већ су битна допуна нашим универзитетима, која одговара једној далеко распрострањеној потреби нашег природног и културног живота. Али исто тако не можемо бити ни без наших универзитета, и ни једном поде разборитом човеку неће пасти на ум, да овим нашим школама — за које нам завиде други народи, које су дика и понос Немачке, и један од извора њене снаге — наметне некакав са свим друкчији значај, и да их понизи до простих стручних школа, намењених практичној потреби појединих занимања у животу. Свака од ове две главне врсте завода, који су врхунац наших просветних установа, тражи нарочиту образовну спрему од својих ученика. Према том је најприроднија ствар на свету, да се сваком, који жели ступити у једну од ових великих школа, да прилика за овакву спрему, каква одговара његовом смеру и његовој потреби: да ни будући политехничар, ни будући универзитетлија не учи оно што му неће требати, и да му се не одузима време за учење овога, што му је потребније. Нека се техничке велике школе споразумеју о свем што ће оне тражити од својих слушаца, и нека се према том удеси и наставни план реалака и реалних гимназија; али исто тако нека се наставни план хуманистичких гимназија прилагоди захтевима универзитета, ако треба да се очува једнолики карактер, веза и висина њиховог научног живота. Ако би се показало, да наставни планови и сведочанства зрелости с хуманистичких гимназија не ујамчавају довољно ово претходно знање, које се тражи за

учење техничких струка, онда нека они, који из гимназије желе прећи у техничку школу, испитом докажу потребну за то спрему; исто тако они, који, са сведочанством реалке у руци, хоће у универзитет, нека испитом засведоче своју спрему за овај завод — тако ће се угодити и једној и другој школи. То не би ни мало сметало, да похађају како хуманистичку тако и реалну гимназију и они ученици, који се не би хтели спремати ни за универзитет ни за политехнику. Али за љубав оваквих ученика не би се смео мењати наставни план у поменутих средњим школама. Ко је жељан онаквог образовања, какво оне дају својим питомцима, томе оне не би браниле улаз; за оне пак, који се стичу у те школе само зато што не достају школе, које ће им дати друкчије, за њих подесније образовање, нека се установе у довољном броју добро уређене *више грађанске* школе.

Решење питања о школској реформи на *оваквој* основи, држим да би било не само најпростије, већ и начелно најправилније. Да би се тога ради наше гимназије и у свима појединостима морале подједнако уредити, то, као што рекох, није моје мишљење. Али јесте да сам потпуно уверен, да нашој просвети могу само таква уређења бити од користи, која су установљена по свестрано проученим, утврђеним начелима, и којом се не ремети хуманистичка основа немачког универзитетског образовања.

Превео Ст. Предић.

## КАКО СЕ ПРЕДАЈЕ ИСТОРИЈА

У АУСТРИЈСКИМ ГИМНАСИЈАМА ?

(Чланак проф. Випера, читан 8. Септ. 1890. г. у историјској секцији научног одељења за ширење техничких знања у Москви).

Измене, које су унете, прошле године, у програме за предавање историје у класичким гимназијама, као да су поново истакле питање о положају тога предмета у средњој школи. Имајући на уму, да је тиме службено призната и неподесност старијих програма, којима је одговарала и већина уџбеника и већина предавача у својим предавањима; даље, да нов програм даје само кратке упуте и оставља много спорних тачака без објашњења, — чинило нам се, да ће добро бити, ако нашим учитељима и у опште свима, који се питересују напретком школским, скренемо пажњу на један од западно-јевропских програма за предавање историје, и то на аустријски, нарочито стога,



што је пропраћен брижљиво израђеним упуством, у ком се огледа и одређена тачка гледишта и јасан циљ.

Пред нама је министарски научни нацрт с објашњењем од 1885. г., којима је уређено сувермено предавање историје у класичким гимнасијама аустријским (*Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Oesterreich*).

У томе нацрту пре свега привлачи на се пажњу знатан број часова намењених историји. Историја почиње од II. разреда, и општи збир недељних часова или годишњих лекција у свима разредима износи око 17<sup>1</sup>/<sub>2</sub>. Највећи број часова долази на V., VI. и VII. разред (3, 4 и 3 часа); у тим се разредима свршује специјални течај опште историје, изузимајући историју Аустро-Угарске, за коју је остављено 2 часа у VIII. разреду. — Највише часова одређено је за средњи век, као најтежи и најсложенији. Предавање историје састоји се из два *систематски* и подједнако подељена течаја. Први течај почиње у II., а свршује се у IV. разреду (свршује се дакле у тако званом „*Untergymnasium*“—у); други почиње од V. и свршује се у VIII. (*Obergymnasium*). Трећа карактерна црта аустријскога програма састоји се у том, што су предавања из историје тесно везана с предавањима из *географије*. Та је веза намерно мотивисана у упутству, и на њу се обраћа нарочита пажња у млађим разредима, у којима је предавач историје и географије — једно лице, а часови из оба предмета — упоредни.

Упутство за програме почиње се напоменом, која истиче потребу јаснога одређења задатка и грађе за предавање историје у средњој школи, и то у погледу новијега развића историје као науке. Признајући тешкоћу која наступа у предавањима услед новијих испитивања, у чијим се резултатима непрестано прикупља грађа, која само од чести продире у уџбенике и „прети да са свим измени традиционално предавање, да му поремети центар теже и да унесе нови дух, стран појмовима младежи“ — упутство је оставило као први циљ, да уведе „нову грађу у разумне границе, и да ученике упуту на корист од њих, која ће одговарати узрасту њиховом.“ Ми се можемо сложити или несложити с карактером ограничене грађе, коју предлаже службено упутство, и у опште с групирањем какво нам оно препоручује; али постоји факат, да јој састављачи дубоко познају резултате и захтеве научнога изучавања историје а тако исто и потребе научне, историјске педагогике. Упутство се ослања на многа наведена дела, брошуре и расправе о питању: како треба предавати историју,

од чувених немачких педагога, и на одлуке и записнике немачких учитељских и директорских скупова. — Као знак, да аустријско министарство пажљиво прати главније покрете у сфери педагошке мисли, и да следује жељама, којима је дато изрази у књижевности или друштву — може послужити културно — историјски правац у предавању историје, који се огледа у упутству и који представља паметну реакцију према методи Кампе-Јегер-Херпстовеј, која је владала последњих 15—20 година, истичући поглавито биографјске и спољно-политичке елементе. Овим упутством покушано је, да се подмире потребе и једнога и другога правца. Састављачи овога упутства ипак су се ограничили на опште савете предавачима, знајући да би било неоправдано и прерано утврдити догму; „метода и научне основе у предавању историје тако су скорашњега постанка, да се ми данас налазимо у периоду поучнога емпиризма и покушаја“ — вели се у приступу и упутству.

Задатак предавања историје одређује се с погледом на циљ и суштину гимнасијскога образовања: оно треба да да ученику „опште историјско образовање, да изради научне основе за историјски поглед на свет и да спреми за научно изучавање историје.“ Тај циљ може бити постигнут саопштењем извеснога броја факата на поузда тој хронолошкој и географској основи и развијањем у ученику, у исто време, умешности да може њиме оперисати, разлагати оно што је дато, у нове групе, тј. покрај добивања извесних знања, треба да се вежбају и извесне подобности ума. Одређујући тачније задатак, упутство захтева, да се у *материјалном* погледу да ученику општи нацрт развића човечанства, да се разберу главни моменти у политичкој и културној историји, с особитом подробношћу факти из историје народа класичких и народа у аустро-угарској монархији, и најпосле да се објасне главнији фактори историјскога развића; у *формалном* погледу, ученик треба да се навикне, да у свим појавама упозна процес, развиће, да појми сваки факат с његовим узроцима и последицама, не упуштајући из вида ни индивидуалне особине лица и народа; у њему ваља пробудити интересовање према законима историјскога развића и дати да их само осети у разредним предавањима. Покрај циљева, који служе *образовању*, предавање историје треба да има и *васпитних*: изучавање историје треба да развије радњу срца, фантазије, да служи облагорођавању осећаја, васпитању воље, и најпосле развијању патриотизма и грађанскога духа. Ово последње нарочито се препоручује и код нас (Руса); при том се показује



подобност, која се састоји у истицању „светлих“ и прећуткивању „тамних“ појава из народне историје, али ево у чему је разлика: аустријско упутство вели, да „патриотско осећање не треба да буде тенденциозно изазвано у ученику; објективно и живо предавање развија у њему жељене симпатије и животна начела.“ —

Приступајући питању о избору, распореду и обради грађе по разредима, у упутству се примећује да је двојаки систематски течај давно већ признат за дидактичку потребу. Оба течаја треба да почну старом историјом. Тим се путем постиже природни прелаз од простог к сложеному, јер покрај општега раширења грађе и сложености извода у другом течају упоредно с првим, — у току свакога треба да се очува извесна градација. Сразмерно с узрастом ученика, долази и поступна измена у групирању и објашњавању; уста грађа посматра се с нових тачака гледишта.

У течају прва три разреда причају се легенде, цртају се виђеније личности и главнији моменти из историје, нарочито грчке, римске и историје земаља у аустро-угарској монархији. Према у излагању преовлађује биографски елемент (с почетка ученик прима срцем, по том умом), према се излагање ограничава на нацрт неколико, по културно-историјском утицају важних догађаја, — ипак то није онај нама познати епизодни течај. Упутство препоручује да се важне појаве, које су постале једновремено или једна иза друге, везују у групе; излагање њихових последица треба да чини прелаз к потоњој групи. На тај ће се начин избећи испрекиданост, а већ у току припремнога течаја ученик треба да се навикне да још несвесно прима историју, као непрекидни процес. У даљем течају само се проширују знања добивена у првом, али се ништа у њима не поправља. Последњи захтев чини нам се да је неостварљив, и упутство по том долази у контрадикцију, не допуштајући историјску критику легенда у старијим разредима.

Ми у овом чланку нећемо улазити у детаље програма; ограничићемо се само на опште опаске. У течају старе историје (II. разред) судбина источних народа којом почиње изучавање, обележена је само општим цртама и групама око неколико лица историјских и легендарних. У историји класичких народа, која се предаје са свим потанко, нарочито се препоручује, да се ученицима да што јаснија слика грчке религије, да се што више заустави на Ликургу, Солону, грчко-персијским ратовима и Александру Македонском; његовим стварањем светске монархије завршују се предавања из грчке историје; у римској: „херојска“ (не у тач-

ном историјском смислу речи) епоха, тј. време завојевања Италије и пунских ратова, — предаје се подобије, него период од Граха до Октавијана. Да не би ученици памтили историјске догађаје сваки за се, с обзиром на главније периоде а да би се, на против, привikli да слажу у свести различне или једновремене догађаје и стања као непрекидни ланац — препоручено је да се суже границе старој и средњовековној историји, и да се да карактеристика живота германскога до пресељења у вези с епохом владе Августове (у неколико и ради паралеле између германских и римских обичаја и уређења), а да се слика самога пресељења тешње веже с поступним падањем империје.

Упутство полаже мању важност на средњовековну историју (III. разред) у млађем течају, него ли на стару, а то због малог броја лица, која су пластички оцртана у самој историји; место тога оно препоручује приче (не искључује ни легендарне слике из крсташких ратова, с упутом на њихову тенденцију). Напомена, да германска историја од X. века треба да је центар излагања, и да догађаје из других земаља треба додати само као епизоде, оправдана је с њихове тачке гледишта, али за нас нема ничега поучнога. Излагању крсташких ратова треба да претходи општи поглед на хришћански и муслимански свет. Веома је интересан савет — истицати, упоредо с представницима војничке храбрости, и јунаке у погледу самопрегоревања, човекољубља и цркве. Овде се, наравно, огледа и особитост аустријске гимназије, као католичке школе, али је савет врло поучан.

У почетку нове историје (IV. разред) главни је предмет излагања судбина аустријске монархије, што је са свим оправдано светско-историјским положајем који је она добила у тој епоси. По томе излагање траје до 1789. г.; одатле у кратко.

Млађи течај, као што смо видели из детаљнога прегледа, који је у програму, састоји се у главном из нацрта спољашњих догађаја. Али упутство већ и овде препоручује упознавање с важнијим фактима унутрашње политичке историје и с политичким уређењем важнијих држава.

У старијим разредима (V.—VIII.) учитељ, како се вели у упутству, треба да зида на темељу, који је створен у прошлом течају. Овде треба особиту пажњу обратити на развитак историјскога начина мишљења, на разумевање узрочне везе међу појавама (Causalnexus); изучавање историје и излагање појава треба да остане прагматично; овде треба изнети политичко уређење, културне облике и покрете; ученику се излаже унутрашњи живот народа, да би у последњем резултату могао разумети



законе историјскога развића. Нов и главни задатак старијега течаја и састоји се у изучавању културе (у ширем смислу речи); спољни политички догађаји служе овде као потка, а делом и као средство за карактеристику.

У излагању *старе* историје (у V. разреду до покорена Италије Римљанима, а у VI. до краја) Исток заузима видније место него раније; покрај вредности његове културе по даљи ток развића хришћанских и класичких народа, изучавање Истока има значаја и у том погледу, што је овде особито лако и подесно показати утицај природе на живот и погледе на свет појединих народа. Грчка и римска историја треба да буде главни интерес историјскога предавања. Ми не наизаимо на нове доказе у корист тога: осим обичних упута на простоту односа и облика и нормалност развића класичких народа, упутство помиње да је учитељ историје у zgodном подожјају, с тога, што ученици читају изворе.

Упутство не налаже учитељу историје да што боље упозна ученике с класичким писцима, оно га само подсећа на могућност, да се при понављању течаја у VIII. разреду користије читањем класика. У даљим напоменама упутство настоји, да учитељ да јасну разлику између мита и историје, и да у једно с тим разјасни и историјски значај мита. Грчку историју треба предавати подробније него ли римску, јер је грчка култура (у ужем смислу) важнија и јача. Ова је мисао са свим консеквентно проведена: политички догађаји од смрти Александра Македонскога, историја дијадоха, Спарте, савеза итд. издаже се у најкраћим потезима, али се за то у границама јелинске епохе потанко разматра сливање грчке с источном културом, особито као припрема за хришћанство. Говорећи о Александру и о римској империји, учитељ треба да покаже ученицима немогућност светске државе. Упутства односно римске историје тако су детаљна, да је немогућно изложити их у кратко. Општа је идеја иста, као и раније; у избору факата треба се руководити задатком поделе карактерних особина, индивидуалности римске културе и објашњења процеса развића римскога друштва и државе.

Ако је у течају старе историје било могућно пратити развитак појединих народа, као историјских типова, онда у *средњевековном* течају на прво место ваља ставити светско-историјске догађаје, уређења и идеје. У центру излагања прве половине средњих векова треба да је папство и империја; — у другој — стварање народних држава. Упутство сматра да је врло важно у овом течају па-

метно ограничити школску грађу, често потребну за епохе, које су од великог научног значења (као примери наводе се епохе Меровинга и Каролингга после Карла Великог).

У течај *нове* историје унета је важна измена у погледу предавања у млађим разредима. Народна је историја тамо била стављена за главни предмет. Ради тога, што у старијим разредима предавања имају други задатак, сматра се као потребно, да се одели народна историја од опште историје, јер предавач треба да је слободнији у групирању грађе, да би показао законе развића; овде не може бити спољне заједничке тачке: у свакој епоси ваља истаћи на прво место ону државу, која је у том моменту важнија од свих по свом културном значењу. Даље, упутство препоручује да се не тежи за потпуношћу у свим одељцима, него да се бира свуда оно што је типско. Приближно и општим цртама обележава упутство тачке гледишта, карактер групирања, које би требало препоручити учитељу. Ученик треба у главном да добије јасан појам о суштини и току религиозних покрета, о том, како се у великим друштвеним превратима сједињују религиозни, политички и социјални елементи, о том, како поничу и утврђују се основе законске слободе итд. Даљих напомена нема у упутству: састављачи упутства хотимице признају, да учитељу остаје широко поље за различно комбиновање грађе, и захтевају од њега само да уме груперати фактове, осветлити их с разних страна и открити нове тачке гледишта, које се могу објаснити у разреду.

У течају *новије* историје предавања треба да доспеју што је могућно ближе нашим данима; од 1815. г. почиње само преглед догађаја, а не идеја које владају; од 1848. г. тај преглед постаје краћи. Између осталог треба истаћи значај новијих техничких изналазака (примену паре, електрицитета и т. д.) у погледу њиховог огромног утицаја на друштвене односе у XIX веку. Упоредан кратак преглед спољних догађаја новијега времена у опште не означава мању пажњу према том одељку, него је, по свој прилици изазван сложеносћу појава и објашњава се, сем тога, карактером предавања у старијим разредима, у којем је тежишна тачка пренесена на унутрашње односе. Ну, можда ми у последњим упутима имамо посла с појавом неког политичког страха. Можда је национална идеја XIX. века својим средобожним тежњама заплашила састављаче, као што бисмо могли закључити из савета, да се у новијој историји иставне „херојска епоха аустријске историје,“ тј. епоха ратова с Турцима на крају XVII. и у почетку XVIII. века, да



би у аустријских народности изазвало сазнање културнога и државнога јединства монархије.

И кад се не бисмо освртали на ту страну програма, општи му затадак остаје јасан, и у даљим напоменама упутство му даје са свим други израз: историјским изучавањем друштвених односа и облика ученике треба спремити да јасно појме истину, у њима треба васпитати и спремити *грађане*. Главни задатак предавања у старијим разредима састоји се у том, да се ученици упознају с унутрашњим политичким развићем. Како општи циљеви, који прате предавање историје у средњој школи, отклањају могућност, да се систематски нацрта уређење различних држава, то је довољно објаснити главније типове држава и све то довести у тесну везу с излагањем догађаја; ево типова, који су побројени: европска теократија, финичанско-картагенска трговачка држава, сталешка уређења Индије и Египта, асирски деспотизам и оплемењени му облик у персијској монархији, грчки „нормални“ облици монархије и републике, покушаји федеративнога уређења у Грка, римска „правна“ држава, франачко бенефицијално краљевство, васално уређење као државни и друштвени поредак, папство, германско краљевство, полуцрквена, полусветска историја, енглески парламентаризам, француски апсолутизам, развитак новијега представничког система, и најпосле „најсавршенији израз савременог индивидуализма у федералном савезу.“ На тај начин учитељ је дужан у резултату прегледа и историјских оцена тих различних државних и друштвених типова увести ученике у сферу савремених односа. Односно последњег циља, упутство препоручује, да се у изучавању народне историје нарочито заустави на новом времену. Учитељ треба нарочиту пажњу да обрати на оне моменте у народној историји, који су имали великога значаја у поступној изради аустријске државне мисли (овде се, очевидно, подразумева последњи политички облик, у ком се изразио индивидуализам). Проучавање државних и друштвених типова треба да је чисто историјско. Упутство помиње непотребност сваких екскурсија у област философије историје, и сваког покушаја, да се историја ограђује по буди каквом плану.

Ми смо већ поменули, какво видно место у програму заузима тако звана *културна историја*, тј. појаве религиозне, умне и уметничке. У упутству је напоменуто само то, да цртање карактерних појава и стања не треба да је подељено у главе, него, на против да и у старијим разредима буде у вези с карактеристиком лица и догађаја. Оригиналан је поглед изнет у упутству на војну ис-

торију: излагање ратова не треба да заузме много места; од њих су важнији мирни договори, који стварају трајно стање ствари.

Веома је вешто обележена улога *хронологије* у предавању: вредно је знати не мноштво цифара, него умети одредити бар приближно време догађаја на основу потребних дата. Ради тога ваља употребити синхронистичке таблице, и у том правцу вежбати ученике.

Упутство нарочито истиче везу географије с историјом у гимназији. У току предавања географије ваља обратити пажњу на историјска места. Учитељ историје, покрај општег географског нацрта сваке земље, чијој судбини приступа, и покрај упута на општи утицај природе на културу једнога народа, треба темељно да позна места, на којима су одиграни важни догађаји. Упутство препоручује ученицима да цртају историјске карте (ради скраћења посла — помоћу уношења граница на готовој физичкој карти), а учитељу — да црта на табли. За тим је поменуто значај сталних поређења политичких карата онога народа који се проучава, са савременим.

Да приступимо низу напомена које се тичу *метода* у предавању. И овде упутство само даје савете, напомене и опште упуте, којима се треба руководити. Нигде, како се вели у упутству, начин предавања и карактер усвајања не зависи толико од личности, као у предавању историје; по том центар теме треба да је у предавању учитељево и разговору с ученицима; ученике треба навићи да гледају на уџбенике само као на помоћну књигу; најбоље је, како се помиње у упутству, оставити уџбеник као комплект за понављање предавачева излагања. Што се тиче нижих разреда, то је овде преко потребно, да учитељ добро прича; ефекте треба избегавати; причање треба да је на основу извора, ради јасности и свода излагања. Причање своје учитељ може испреплетати питањима ради објашњења појединих тачака а и ради тога, да би ученици формуловали и понављали најважније одредбе. Ситнице не треба излагати; треба се ограничити само на оне, које су важне за опште појимање и за карактеристику оцртаних лица и догађаја. У вишим разредима причање учитељево добива шире значење и систематичнији карактер. Оно треба да се приближи научном излагању: ученик треба да научи разликовати узроке ове или оне појаве, повод, околности, које су сметале или помагале успеху, сам тоб и резултате догађаја; он треба да се навикне, да по мирном разматрању историјских увџа (места, времена, околних прилика) састави себи суд о поступ-



цима историјских радника и значења догађаја. Критичко расправљање историјских питања, као посао који захтева боље познавање грађе, које није непосредно приступачно ученику, сматра се да је непотребно чак и у вишим разредима. Ну, резултате новије критике, *иа ма се и прогивили традицији*, треба саопштавати.

Предавање може бити појачано списима из споменика или новијих историјских списа (по могућности цитованих на памет); као примери наведени су стихови Тиртеја, Солона, сцене из Есхида, Аристофана, карактеристике Момзена, Курцијуса и Ранке-а. То је боље од потанког описивања. Али је у опште читање знатнијих одломака из историјских дела непотребно, јер жива реч јаче дејствује; користовање, ради живости, историјским анекдотама, карактерним изразима историјских лица, даље историјским песмама, романима итд. — треба да је разборито. Упутство напомиње и то, да је често излишно користовати се предметима очигледне наставе, сликама, фотографијама, гравирама, моделима итд. — признајући, разуме се, сву корист од њих. Ну овде ми имамо посла с увелима, који нису слични нашим. Ми бисмо били срећни кад бисмо дошли до потребе сличнога ограничења, јер оно упућује на злоупотребе у помоћним средствима у разреду, које је изазвала множина њихова. Код нас, на против, њих је тако мало, да учитељ не може готово ништа илустровати, ништа не може дати ученику да прочита из читавих, врло важних одељака. Тако на пр. ми немамо у опште књига за читање, карата, атласа, из целе средњовековне историје.

Кад учитељ у нижим разредима буде нешто испричао, онда то ученици на часу понављају. (Час траје сахат). Другу лекцију учитељ почиње, пошто се понови оно што је раније предавано. У почетку упутства има напомена, да се треба борити против учења на памет; у колико се ученик буде навикао да дели садржину од облика, у толико ће брже и боље појмити оно што се предаје. Понављање не треба да је механично, једнострано; учитељ треба да извуче из грађе различне изводе, групирајући, по свом искуству, питања, с погледом на различне тачке гледишта. На тај начин оно што ученик понавља, добива час синтетички, час аналитички карактер. У старијим разредима није потребно понављање у току истог часа. Овде долази нов начин вежбања — писмени радови; обично се препоручују такви, у којима позната грађа треба друкчије да се комбинује, или из ње изабран извесни ланац једнородних факата, али на основу самосталнога групирања од стране ученика: на прилику

пошто се ученици упознају с републиканским периодом римске историје, може им се задати да изложи аграрно законодавство до браће Граха; или развитак плебејског права, у колико је се оно изразило у добивању приступа к дужностима и у измени састава, положају и значењу различних народних скупштина. Да би учитељ имао више времена за предавање, упутство саветује да се уведе понављање извесних одељака путем састава.

Да сведемо у неколико тачака све карактерне особине аустријских програма и упутстава:

1. Они се ослањају на највеће ауторитете у немачкој књижевности.

2. Главни циљ предавања састоји се у том, да се у ученику развије историјски однос према истини: он на крају треба да зна, каква је сувремена култура (у ширем смислу речи) и како је створена; с друге стране полаже се важност на то, да ученик поима карактер историјскога процеса, опште му увете, факторе и законе развића.

3. Особита важност полаже се на то, да се ученици упознају с политичким формама и односима; у том циљу препоручује се темељно изучавање унутрашње политичке историје.

4. Предавање историје доведено је у тесну везу с предавањем географије.

5. Предавање историје у старијим разредима врши се на основу претходнога течаја, допуњујући га и проширујући му област како цртањем унутрашњих односа на спољашњим фактима, раније изложеним, који служе као потка, тако и разјашњењем дубљих процеса.

6. Учитељу је остављено широко поље да се користи грађом обавезном за предавање, и знатна слобода у избору помоћних средстава; предавање се зида на излагању учитељевом и на живом разностраном разговору с ученицима, а не на учењу из уџбеника.

7. Од ученика се захтева у опште свестан однос према оном што је научно, и знатан самосталан рад; али се не сме претоварити прекомерном грађом од факата. С руског Гргур Јакшић.

## ЖИРЕЧЕК О БУГАРСКОЈ

од

А. ЈИПИНА

(СВРШЕТАК)

Прелазимо к најновијем раду Жиречкову (на немачком језику), и узгред напомињемо да је писац у размацима између својих великих списа издао на свет још цео низ мање крупних послова

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА



из историје и описа Бугарске. Најновији пак његов рад пружа нам потпуну и пространу слику бугарске земље у широком програму најновијих географских описа, који обухватају све стране „земље и народа.“ Књига има два дела, од којих је први састављен из шест књига, а други из три књиге. У тим одељцима је размештен опис Бугарске у најразличнијим одношајима.

У почетку је *географски преглед*: границе, простор, земљиште; планине, равнице, воде, климат; геолошки нацрт (израђен специјалистом); прорашће (опет уз помоћ специјалистову); животње.

Друга је књига посвећена *становништву*: статистици његовој, кретању услед селидаба (почевши од средњих векова па до најновијега времена, када су нова, у већем размеру, сељања извршена за време рата и после њега), најпослед, опису посебних племена. У земљама бугарске кнежевине станују народи индо-јевропски — осем Бугара, Грци, Румуни (Власи), Арбанаси, Јермени, Цигани, и „одломци“ других народа: од семитских — Јевреји (пореком шпански); од народа туранских — Турци (Османи), Татари, Гагаузи (хришћани што говоре турски, како се мисли, потомци Кумана); најпослед, од народа кавкаских — Черкези. Најдетаљније је карактеризован, разуме се, народ бугарски с његовим етнографским особеностима, и још су показани међуплеменски одношаји ових различних народа.

Трећа књига говори о *привредним и економским одношајима*: село, градови, пољска привреда (сеоско господарство), сточарство, аграрни одношаји, занати и индустрија, домаћа радничка удружења, лов и рибарство, шумарство, рудници, трговина, мере и мерила, монета, саобраћајни путеви (уз то и „савети“ научним путницима), пошта и телеграф, новчане уредбе.

Четврта књига говори о *духовној култури*: одношаји религиозни; друштвено образовање, књижевност и наука; уметност и њени стари споменици.

Пета књига описује *државно уређење и управу*: државни облик и више државне установе, финансије, политичка управа, правда, војска, политички живот.

Шеста књига обухвата преглед *најновије повеснице*: завере и устанички покушаји до 1876. године; рат и руска окупација у 1877.—1879.; прве године владе кнеза Александра I; Источна Румелија; сједињење Бугарске с Источном Румелијом године 1885. и његове последице.

Други део у три књиге описује *„бугарске покрајине“*: главна места (Софија, Пловдив, Стара Загора, Трново), јужни и западни крајеви (друга

књига) и источни део Бугарске (трећа књига). Овде је изложено у кратко оно исто, што је опширније приповедано у ранијим (чешким) „Путовањима по Бугарској“. Посебне појединости о унутрашњем животу Бугарске овде се такође понављају, али у пространцијем излагању.

Из наведенога кратког прегледа читалац може видети богати садржај књиге Јиречкове. Ово је први—потпун опис Бугарске, каквога још није било ни у словенској ни у јевропској литератури, и то израђен знаоцем, који је дуго време утросио изучавајући ствар, лично обишао најглавније тачке бугарске земље, још одавно изучавао њену археологију и историју, из рођеног искуства познат с њеним политичким уређењем и административним поретком, пажљиво загледао у народни карактер и обичаје, и најпослед, имао у рукама сав штампани материјал службених издања из најновијега времена, са статистичким подацима и т. д. У предговору је нашао потребу оградити се, да његова књига није „ни по што каква службена публикација, подстакнута бугарском владом: то је приватно предузеће, чије гледиште је само гледиште радозналца путника и проматрача.“ О том се читалац може уверити из самога излагања: како у ранијим „Путовањима,“ тако и у овој књизи писац остаје независан и непристрастан проматрач, који подједнако обележава и добре и рђаве особине бугарскога народа и оне интелигенције која му стоји на челу. Он не исказује своје мњење о сувременом стању, и по каквоћи своје књиге могао је то не чинити; али он доставља богати материјал за оне, који би хтели верно и савесно да схвате право стање ствари у Бугарској. Као што смо видели из прегледа садржаја, међу чисто географским описима, излагањима спољашњих одношаја народног живота и т. д., неколико је одељака посвећено сликању етнографског карактера бугарскога народа и различних страна унутрашњега му живота: религиозног, друштвеног, политичког, просветног и т. д. Из прве смо књиге навели неколико појединости те врсте, те ћемо додати овде још две три.

У одељку о „политичком животу“ читамо:

„У етнографском прегледу — вели аутор — описивали смо бугарски народ, поглавито имајући пред очима особити (оригинални) и првобитни сеоски и настирски свет. На овом месту ради смо посветити неколико фрагментарних напомена образованим политичким редовима који су на власти у новој држави, и целокупном јавном животу. При том смо дужни изреком поменути да се ово друштво сада налази у непрестаном процесу од измена, услед непрекидног придолажења младих



школованих елемената, и да оно због тога још не може показати слику завршену.

„Изненађује појава, како је лако збрисан турски „ancien régime“ (стари управни поредак) после готово 500-годишњег трајања, с његовим успоменама, његовом организацијом и његовом политичком терминологијом. Али је то са свим природно: османски народ на власти и маса којом он управљаше били су два посебна друштва, одвојена језиком и вером, без везе сродства, па ни у привредним питањима нездružена. У многим пространим, густо насељеним планинским крајевима појава Османâ бивала је ретко. Ипак је турски режим (управа) оставио довољно трагова. Једна је таква последица политичка индиферентност сеоског света у равницама, особито на западу, и ако овде никако није било ропства (Leibeigenschaft), па ни наследне аренде по босанском начину. Чак су и образовани људи из турског времена већином пасивни; окретни, енергични и неустрашљиви су само, ваџда слободнији, становници планински, удеоинчари у заверама и устанцима последњег турског времена, пређашњи емигранти и нови нараштај од 1876. године.

„Бугарска је земља без сталеша и без богатша и сиромаша по нашим (јевропским) појмовима. У њој има само сељака, пастира, градских трговача и посленика (занатлија), народног духовништва и нових интелигентних редова, који донеке, по своме пореклу, стоје врло близу сеоском народу. Свак има своје умерено имање, и мало њих живи изван породичног круга. Због примитивног стања индустрије још нема покретног радничког становништва. Будући без великих земаљских имања и без племства, Бугарска је слична са Србијом и Грчком. Исто као тамо, и овде је друштвени живот прожет демократским духом и јавном одвратношћу према привилегованим редовима, титулама, орденима и униформама. Ордене је, осем знакова војног одликовања, бугарски устав изреком забрањивао, и нерадо их гледају с тога, што се у турско време држало да од Бугара носе такве „нишане“ само издајници и шпијуни. Кнежевске установе орденâ не беху у стању уништити ову предрасуду. Од чиновника носе униформу само поштари и полицајци.

„У турско време једну врсту вишега реда чиниле су тако зване *чорбаџије*, чије је име позајмљено од официра некадашњег јаничарског корпуса. То су: „коџабаше“, „престата“ или „архонти“ грчких земаља, богатији грађани, власници великих имања, закупци порезе, трговци, капиталисти, који биваху посредници између османске владавине и хришћанског народа. У Источној Румелији било је неколико породица рајиних, које беху достигле још даље, а поменице „бегдикци“, који прикупљаху за порту сточни десетак (бегдик), као њени закупци, у планинама целе јевропске Турске. Већина их је била родом из Копривнице и Котла, и живљаху у Пловдиву; од њих потичу виђене политичке породице: Вогороди, Вљковићи, Караведови итд.

„Чорбаџије су одвојене од народа великом мржњом, која чини основу садашњих месних пар-

тија; и у најмањем градићу има „аристократа“ и „демократа.“ Чорбаџије су бивале често побожни људи и патриоте, много су чинили црквама и школама, али су и зеленшили с уобичајеним великим интересом, и у последњем периоду пред ослобођење сматрани су као туркофили, често неправедно... У богатим покрајинама румелијским ова неслога мање искакаше на видик, јамачно с тога, што људи овде имају необично много више углађености у начину живота....

„Међу сељацима и грађанима опажа се већа супротност само на западу, и што је мање образован сеоски свет, тим је она већа, јер је недостатак образовања ишао на руку експлоатацији сељака од стране паданачких трговача и интересара. Дуготрајна турска владавина створила је веома развијено сељачко лукавство: сеоски становници држе се међу собом веома сложено, без партија, и при службеним пословима — пред влашћу — претварају се као да су најсиромашнији, најпростији и најмирнији људи. Али утицајем школе, војне службе и суделовањем у окружним скупштинама и зборовима то се почиње мењати.

„Језгро народа живи с обе стране балканског ланца и у Средној Гори, у многим малим градовима од Самокова и Етропоља до Котла на Балкану. Највећи континент за чиновништво, политичаре и министре дају околина Трнова, Свиштов, Рущук и Шумла, на југу Котел, Сливен, Калофер, Копривница и Стара Загора. Због мношине градских органа каква оштрија централизација није могућна. Али нова престоница, услед концентровања интелигентних снага, већ почиње преовлађивати.

„Ред који влада јесте тако звана „интелигенција“, људи школовани и образовани. Број њихов је тешко одредити, јер он брзо расте и губи се у народним слојевима без оштрога издавања. Сад их има много тисућа људи: државни и општински чиновници, правници, лекари, официри, инџинири, духовници, учитељи свих редова, трговци, грађевински предузимачи итд. Сада је ова интелигенција већим делом у државној служби, или је само за време из ње уклоњена. Правнички образовани адвокати, самостални лекари и инџинири, школовани окружни или општински чиновници, а тако и фабричари с вишим школским образовањем — ретки су, духовништво је немоћно. Чиновнички апарат је зло, од кога пати Бугарска још од дана свога ослобођења.<sup>1)</sup> Свака промена владе вуче за собом и промену чиновништва, понајвише у администрацији, најмање у просвети. Ипак су били, на пр., у министарству финансија чиновници свих партија стални, јер би иначе свака службена традиција била ненакнадно изгубљена. Управни чиновници

<sup>1)</sup> Највише чиновника има Источна Румелија, коју су у осталом, организовали не-Бугари: у једној „околици“ од често само 76.000 становника — 1 начелник, 1 секретар, 1 судија, 2 председника, 1 порезник, 1 благајник, 1 лекар, 1 школски надзорник, 1 жандармски официр, уз то телеграфски и поштански чиновници, писари итд. Статистика од 1888. г. показује у грађанској служби, полицији и суду у самој Софији 1888, у Пловдиву 610, у Варни 380, у Шумли 283 лица, рачунајући у то и полицајце и послужитеље.



често су више партиски агенти него државни заступници. О примању нових чиновника нема никаквих стајних правила... Плате нису мале, веће су него на пр. у Италији, али су подложене многобројним колебањима. Последица овога функционаризма (чиновничког зла) била је опадање трговине и индустрије после ослобођења; трговац радије постајаше благајнички или царински чиновник; посленик опет државни служитељ и царински стражар.<sup>1)</sup>

„Број пређашњих турских чиновника и сувише је мали: неколико правника, цензора, телеграфиста, консулских секретара итд. Поред људи знатнога искуства и уваженог карактера има међу њима и других, који се као права „bandiera d'ogni vento“ брзо умеју управљати по ветру који дува, и који као да су наследили најтање финоће старог лувкаства византиских евнуха“ (стр. 290).

Аутор даље говори да има доста велики број људи, који су пређе били у служби у Русији или Бесарабији, и напомиње као да су „у Русији пре 1877. године, чини ми се, намерно привлачили бугарске емигранте најразличнијим гранама државне службе.“ Аутор пак у овој тачки апсолутно греши.

„Врло јак елемент чине пређашњи учитељи. Отуда и онај ситничарски педантизам многих импровизованих политичара. Велику улогу овде играју, као у свих источних народа, лекари... Познати министри спољних послова, Вулковић и Странски припадају томе стадежу, и у интервалама своје политичке радње старају се и о здрављу својих земаља. Многи су добили теолошко образовање код Грка или Руса, али се не примише духовнога звања, као на пр. министри Бурмов, Балабанов и Икономов. Правника у време ослобођења било је врло мало, јер се у Турској тиме није могла начинити никаква каријера. Исто тако није било готово никаквих инџинира Бугара; пређе је домаћим синовима ова научна стаза била неприступна, јер овдашње школе даваху врло мало наставе из цртања.

„Образовање је више или мање непотпуно и површно. Људи с академским степенима, сем лекара, међу старијим нараштајем уопште су ретки. Није ни било потребе знати много, да би се човек показао у својој отаџбини; осем тога, и школе, у Русији или у Француској, беху знатно попустљиве према хришћанима из Турске. С тога је овде, уопште узевши, мало доктринарства. То су практичне главе; учени теоретичари брзо би изгубили главу у хаосу новог тек насталог политичког живота“ (ст. 290.).

Аутор донеке понавља овде оно што је говорио у својој првој књизи о карактеру бугарског образовања; овде он још напомиње да се оно сада измеђује од све јачега утицаја младе литературе, која несумњиво напредује, и од све већег броја образованијих младих људи.

„Задивљава нас у ових људи знање језика. Источњак је полиглот (многојезичан); и кад когод

<sup>1)</sup> „Das Fürstenthum Bulgarien“, стр. 286—289. И овај и сви даљи цитати преводени су непосредно с немачког.

Прев.

зна, може бити, само неколико стотина речи и реченица из других језика, он их употребљава добро и поуздано. У школама, на пр. у Цариграду, учење језика за практичну употребу заузима значајно место. Турским многи владају потпуно, али је знање арапског писма, као и међу самим Турцима, мало раширено. У разговору се још чују многе турске пословице, говорни обрти и називи. Знање грчкога језика, који је некада у трговачким круговима био готово свима познат, сада је са свим опало... Опште је познат руски језик; сви образовани људи, па и отворени противници руске политике, читају руске књиге и новине. Српски знају многи становници дунавских градова до Свиштова, због трговинских одношаја. Из времена емиграције раширено је знање румунскога језика. Од западних језика превлађује француски; за своју раширеност он је обавезан с једне стране цариградском „европском“ друштву с његовим дипломатима, домаћим Французима из Пере и Галате („левантинцима“), и француским школама и месним новинама, с друге опет стране — својој превласти у вишем друштву суседне Румуније и Русије... Енглески је особито постао познат из америчких школа. Знање немачкога језика шири се јаче тек у најновије време трговачким везама с Бечем и бугарским похођењем немачких школа у Аустрији, Немачкој и Швајцарској. Васпитаници руских школа, јамачно услед наставног плана тих школа, најмање су познати с туђим језицима, што се показује мало чудновато, кад се сетимо како је развијено знање језика у вишим круговима рускога друштва; министри, на пр., Климент, Каравелов, Икономов, Теохаров и др. говоре само бугарски и руски“...<sup>1)</sup>

„Достојан је признања патриотизам данашњих Бугара. Вековима су Бугарина мало ценили, али то није сметало растењу политичке му самосвести. Продирање те самосвести у народне масе највећи је тријумф бугарскога покрета за последњих двадесет година пред ослобођењем. Ову љубав према отаџбини прати непресушни оптимизам, којим је народ био задахнут и критичких година, као 1876. — 1878. и 1885. Млад народ, као и млад човек, тврдо верује у своју срећу и у своју будућност. Као у свих малих народа с новим политичким животом, и овде је велика осетљивост према иностранним суђењима; свако неодобравање вређа их двогубо, и свака похвала цени се двогубо.

„Купљење новчаних прилога за буди какав циљ обично не доноси много. Бугарин нерадо дрешу кесу са својим мучно зарађеним новцем, али уме да чини и величанствене поклоне. То доказују многе сјајне тестаменталне задужбине бугарских патриота, који се обогатили већином у Румунији и у Русији. Реалка у Габрову издржава се већим делом из фонда Априловљева; лекар D-г Петар Берон († 1871.) завештао је капитал од 400.000 динара на бугарске школе; трговац Петар Керемекчијев 300.000 динара на стипендије у иностранним великим школама; митрополит Панарет Рашов цео своје имање за гимназију и богословску школу у Трнову, и т. д.

<sup>1)</sup> Стр. 292. немачког изворника.



„Темперамент бугарских политичара и чиновника је жив, према се међу њима, као и свуда, могу наћи и по гдекоји прави лењивци. Бугари лако, без стручне спреме, савлађују различне врсте службе, у последње време чак и железничке послове; они су већином оштри посматрачи, и за време покрета врше без поговора своје службе. Импровизовани српски рат испео је срећно с тога, што је сваки, од министра и начелника штаба па до последњег сеоског возара, најтачније испуњавао своју дужност. Међу планинским Бугарима и некадашњим емигрантима има много храбрих људи. То је уопште народ, одрастао у револуцијама, ратовима, невољама и тескобама, навикнут на катастрофе, оскудице и проливање крви. Бурна времена и запуштено телесно васпитање имали су, наравно, на слабије природе и супротни утицај; у бољим градским редовима има и много неодлучних и кукавних плашљиваца.

„Прилике не беху повољне ни за образовање карактера. Веома раширена особина је завист, производ примитивних материјалних стања и велика препрека јавнога живота; многа добра ствар не испада за руком с тога, што један не помаже другом, или што туђем послу смета из пакости. Чак није добро ни хвалити Бугарина у штампи; то му ствара непријатеље. К томе се придружује, као по целом Леванту, у многих и неодлучност, недостатак љубави према истини и наклоност к извртању и претеривању.

„Брзога била живот на Истоку не трпи стално држање једнога правца политичкога. Утисци нису тако дубоки као у нас. Обичан тамошњи политичар особито лако промени своје мњење, и многи доста знатни људи предајашу за кратко време без по муке читаве степеннице од промена својих гледишта. На крају владе Александра I некадашњи главнији му непријатељи могаху се видети као његове најоданије присталице, а неки од његових пређашњих стубова и пријатеља нађоше се међу противницима, или, ако не то, оно међу немарним посматрачима. Главни непријатељи ђенерала Собољева и Каудбарса год. 1882.—1883. у Скупштини сада су чланови руске партије; на другој пак страни многи од оних, који су данас непомирљиви противници руски, приређивали су на наше очи овације руским ђенералима и дипломатима. Површност утисака другује и с малом јачином политичкога памћења. Политичар је овде сав обузет садашњошћу, те не мисли ни далеко ни радо о будућности и прошлости. Готово би се могло рећи да је само врло мали број њих потпуно свестан колосалних последица од извршених промена за последњих 15 година, од Митад-наше па до принца Кобуршког. Али је иначе лично памћење у Бугара готово јаче од нашега, као што уопште природни човек надмашује у том погледу човека културног, и сувише везаног за књигу и перо“<sup>1)</sup>.

Понављајући од прилике оно што је у „Путовањима“ речено још о друштвеном животу и

<sup>1)</sup> Стр. 293.—294.

обичајима, Јиречек овако даље описује државне појмове и установе у Бугарској:

„У државном животу је идеал малих држава на Истоку централизована Француска или плутократска Белгија. Лавеле („La péninsule des Balkans“) износи то као заблуду и мисли да би за ово друштво — сеоску демократију с добрим основама за месну самоуправу — пре могла послужити за углед Швајцарска или Норвешка<sup>1)</sup>. Али, централистички државни апарат лако се може копирати, и доставља партијама истинско господарење и многобројна чиновничка места за обдаривање својих присталица. Самоуправа се напротив не може преписати и мора се лагано израђивати из домаћих зачетака, чему је свакојако већ готова основа у аутономној црквеној и општинској управи из турскога доба.

„Сада су сви Бугари присталице уставне монархије. Трновски устав после дуге борбе сви су признали. У осталом, никада није ни било противника уставности; само су конзервативци хтели да ограниче права Скупштине и да заведу Горњи Дом или Државни Савет. Неуставни је елемент превелики утицај војске од времена провизијалента (зачења Батенберга) 1886. године.

„Кнежевска власт, покрај свега усиљавања Александра I, није ухватила никаква тврда корена. Досадашњи кнежеви беху странци, који мало знађаху језик и обичаје народне, друге вере и уз то нежењени. Бугари се понашају непријатељски према свакој већој снази и личном утицају државнога поглавара.

„За првих пет година било је десет министарстава; од 1884. године она су сталнија, а Стамбулов се држи већ четири године.

„При управљању поглавити је извор теориске мудрости Блоков „Dictionnaire de l'administration française“. Службени стил је кратак, производ руских канцеларија из времена окупације и практике бугарских трговачких контоара. Форме су руске; ту вам је „указ“ кнежев, „доклад“ (известја), „приказ“ (наредба), „вѣдомости“ (исказ) итд. па све до говорних обрта и реченица, пуних русизама, у службеним актима. С почетка су Бугари били и сувише ударили у канцеларијско пискарање и мислили су да су пронашли камен мудрости у броју испраћених нумера; писати је заиста лакше, него утрудити се путовањем, изу-

<sup>1)</sup> Лавеле („La pénins. des Balkans“, II., стр. 80.) каже: „За напрт свога преуређења младе подунавске државе радо узимају за углед Белгију или Француску. Али је у том њихова погрешка. Њихово друштво има црте сеоске демократије као у Швајцарској и Норвешкој, па с тога би требало да се оне пре угледају на уредбе и установе баш ових земаља. И нека се владоци не плаше тога! Сеоске демократије су и сувише конзервативне, с том, наравно, погодбом, да влада штеди цен сељаков и не увећава порезе.“

И на другом месту: „Кад бих ја имао какво право обратити се Бугарима, рекао бих им ово:

„Не узимајте себи за углед наше централизоване западне државе, него се пре угледајте на савезну државу, као што је Швајцарска, јер су друштвене погодбе у Бугарској веома сличне с погодбама ове земље. Појачајте месне самоуправе, особито самоуправу општинску, (idem, стр. 155.)



чавати и уређивати живе одношаје. С тога су многе лепе ствари дуго стајале само на папиру или никако не беху подесне према овдашњим приликама.... Службене тајне при урођеној народној говорљивости тешко се чувају.... Службени су часови утврђени, али се људи на то не могу лако да навикну. Турци су становали у „конаку,“ те нису ни имали никаквих службених часова, осем кад би мутесариф или кајмакам обедовао, спавао или у харем ишао; Руси као старешине радили су већином код куће, и ретко се могаху видети у згради свога надлештва. Публика се понаша пристojно и своју ствар излаже озбиљно, кратко и јасно; ретко сам наилазио на прекомерну сервилност или дрско преувеличавање, наслеђе турскога времена.

„Значајно је питање правно осећање. Хришћанском истоку недостаје непрекидност правнога живота; у турско време пресуде је изрицао Турчин без раје, и у многим случајима је пресуђивао не по књизи или по обичају, него је одлуку продавао за новац. Закони, по којима се данас у земљи ради, нису производ вековног развитка права, него увезена роба. Неразвијено правно осећање може се одмах опазити на земаљским законима. Они нису издати у каквој сваком приступачној збирци, него су растурени по бројевима гломазних службених новина или ретко у посебним отисцима. Наводити у сваком акту чланке дотичних закона ушло је у обичај тек последњих година; врло је мало људи који их знају како треба. Није дакле никакво чудо, што се и толико хваљени трновски устав обично оставља на страну, и што се често нема баш много обзира према законима.

„У унутрашњој политици влада огорчена партијска омраза и интриге свих врста, које на Истоку цветају. Софија је прави вештачки катаклизам; ко је имао прилике провести коју годину у овдешњем политичком друштву, целог живота ће га давити мора од успомена на ову отровну кућу. Често се дешавају из дана у дан неверојетне политичке и полуполитичке сплетке. Туђинац чује тисућу ружних ствари о појединим Бугарима од самих Бугара, и тек много доцније проналази да људи нису у истини тако рђави, како они себе узajмце описују, заслепљени завишћу и партијским страстима. Непристрасна оцена домаћих талената, особито политичких противника, овде је изузетак. Вође појединих партија често се лично мрзе међу собом. Отуда брзо трошење политичких величина и значајна појава, да се људи који неко време уживаху највеће поштовање, брзо после тога збацују с високих им пједестала. У вези је с тим и дубока неповерљивост. Многи непрестано снују тајне планове и намере, и ја познајем људе који радије читају између врста него у самим врстама.

„Политичке страсти су врло дубоке и јаке. Првих година стање друштва чинило је по гдекад на хладнокрвног проматрача утисак свеопште болесне раздражености нерава. У времена особитога покрета, као при дебатама у народној скупштини („Собранију“), по неки се толико занесу овом партијском борбом, да не могу ни о чем другом ни мислити ни говорити, и цео говор по неких посланика звони за

људе, бугарским приликама непосвећене чисто као бунцање раздраженог лудака. Ове страсти замућују снагу суђења и осећање правде. Политичке противнике ради би не само истиснути, него и оно добро, које су они учинили или започели, уништити, па сврх тога, најпосле, и њих саме оставити без хлеба.

„Партије већ имају своју историју. Њихови почеци допиру до времена пре ослобођења. Оне се састоје више из следбеника политичких вођа, него политичких програма. Целокупна је остала само немногбројна партија конзервативаца; велика либерална партија распала се лагано у четири групе, од којих је једна, сада на власти, велика партија Стамбуловљева, друге су пак три фракције некадашњих председника министарстава: Цанкова, Каравелова и Радославова. Источнорумелијске партије дају само градиво за ојачање севернобугарских група..... Странци често западну у врзину коло једне или друге партије; то се дешавало кнежевима, Русима, дипломатима и путничким писцима.“<sup>1)</sup>

Аутор даље говори о бугарској журналистици, тј. о новинарству (политичком), које такође постаје значајан фактор политичкога живота. Прве новине на бугарском језику појавиле су се 1846. године у Лајпцигу, друге — 1849. у Цариграду. Црквена борба (1858.—1876.) изазвала је покретање многих листића у Цариграду; у исто време су основана револуционарна издања у Румунији, која су се кришом много читала у Бугарској. Особито велики развитак периодске штампе, нарочито новинарске, почео се од епохе ослобођења; велика већина издања била је ефемерна, и међу њима нема ниједних свакидашњих новина.

„Штампа је — наставља писац — дуго време била потпуно слободна, и тек сада је подвргнута оштријој судској контроли, али без икакве претходне цензуре. Слободно је и растурање новина. У већим политичким листовима уводни чланци по мислима и по стилу не уступају по некад најбољим листовима у иностранству, а већина политичких вођа обично су врло добри журналисти. У мањим чланцима грубости су обична ствар. Неотесаности бугарској новинарска пристojност чини се досадна и блутава; њиховом нешце потребни су папирни зачини. Мале месне новине често сведоче о неверојетној духовној спротињи, а хумористички, и сувише ефемерни, листићи обично се одликују превеликом распуштеношћу (неженирањем)... Сваки час излазе на свет брошуре, „детећи“ листићи („Flugblätter“), особито пак отворена писма политичкога садржаја.

„И покрај највеће слободе удруживања, не оснивају се друшине и клубови, због прегераног партизанства у животу. Чак и литерарна и хуманитарна удружења једва тек животаре... Од скоро су ушли у обичај велики зборови (митинзи) за расправу јавних послова, и махом бивају мирни и озбиљни. Исто тако, врло су честе адресе с про-

<sup>1)</sup> Das Fürst. Bulg., стр. 295.—298.



тестима, молбама, оптужбама, али у много случајева остају без вредности. Још је из турскога времена ружна злоупотреба, да се купе од неписмених сељака потписи и ударају општински печати, често под маском са свим другога садржаја.

„Скупштински се избори врше тајно, писменим листићима, премда је писменост мало раширена међу одраслим сеоским бирачима. Усмено гласање или начин бирања, усвојени у Грчкој и Србији — истављање особите изборне урне за свакога кандидата — био би за масу појмљивији. Право је гласања опште — без ценза или представничтва интереса.... У почетку избори изгледају жалосно. Није било никаквог јавног истицања кандидата у новинама или на угловима улица, никаквих кандидатских беседа, никаквих бирачких скупова, на којима би грађани слободно дебатовали, — а све због тога, што је закон забрањивао сваку „агитацију,“ јер се том речју разумело потидањивање бирача! Тек је доцније настало знатно више живота. Од 1881. г. почели су при изборима нереди. Од тога времена је дан избора често врста јавних оргија, где се пушта на вољу свима страстима и особито личној освети, и где се дешавају најжалоснија изненађења, па и сама убиства...<sup>1)</sup>.

„Статистика бирача показује мале бројеве: у 1879. год. 30,0, у 1880. г. 33,3, у 1884. г. 28,9 од сто свих правних бирача у земљи; на напредним изборима често и само 15,2 од сто. Од посланика од прилике половину чине сељаци, али не прости ратари, јер по изборном закону посланик може бити само онај који уме читати и писати, те се обично бирају имућни земљодршци, гостиничари, марвени трговци и сеоски ситничари („дућанџије“). Са својом дневницом (15 динара) поступају врло штедљиво. Доста велики број Турака-посланика увек држе страну влади и ћутећи седе у „Собранију“ као саттве, којима је, види се, овај посао досадан, премда у јавним пословима они често имају са свим правилне погледе. Беседници говоре без спреме, тачно и јасно. Врло често се јављају за реч, али говоре кратко; уморне, сатима дуге парламентарске беседе јевропске овде би биле брзо прекинуте бурним узвицима „вџрџс исчерпан.“ ...Парламентарске буре и нереди дешавају се и овде, као и у народним представничствима других земаља. Али галерија не сме себи допуштати никакве слободе (исказивати знаке одобравања или неодобравања), јер би се у том случају народни представници пошели горе и својеручно повратили поредак својим задружним песницама. Првих година владама је тешко било изићи на крај с народном скупштином. Од тада се положај са свим променио; сада је парламенат више или мање у рукама бугарскога министарства.

„Бугарски је покрет сада националан, без црквених елемената; некадашња онако ватрена верска питања уопште су изгубила пређашњу привлачну снагу. Према другим вероисповестима Бугарин је толерантан. Може се опасити неприја-

<sup>1)</sup> У тим приликама бугарске „сопације“ (будовосци) одговарају мађарским „кортешима“, грчким горским „палкаријама“ и румунским „чомашима“.

тељство према Турцима, као некадашњим глацитељима, али нема никаквог начелног фанатизма противу Мухамедове вере. Узвици муџезинови и свечана осветљена мунарета не буње никога.

„То се исто може рећи и о народностима. Велики град с мешавином од језика тип је свих већих људских станишта на целом Истоку, од доњег Дунава па до обала самога Китаја. У Сидистрији, на пр., стоје мирно једна поред друге шест школа с наставом бугарском, турском, грчком, јерменском, румунском и шпанско-јеврејском. Само је учење бугарскога језика свуда обавезно. Стару здовољу осећа Бугарин, као повесничко наслеђе, само према Грцима. Опажа се и мржња, премда ређе (? — *Прев.*), према Србима, као реакција противу шовинизма неких београдских писаца<sup>1)</sup>, који половину бугарске кнежевине рачунају у „Стару Србију,“ и као последица обостраних, српских и бугарских, аспирација на Македонију. Према западним народима осећадо се првих година јако нерасположење због претераног туркофиљства енглеског и због берлинског уговора. К томе се придружује и околност, што јевропски авантуристи често и сувише дискредитују ону, по целом Истоку већ у пословицу унету, мудрост западњачку. Напротив, не може Бугарин да заборави ништа од онога, што су туђинци, особито писци различних народности, учинили за његову земљу и народ...

„У плановима о својој будућности Бугарин се угледају на најближе суседе; кад Грчка, Румунија и Србија живе као независне краљевине, зашто као да не буде — мисле они — таква иста судбина и Бугарској? Да се овлада Цариградом, нико у Бугарској не тежи; политичко је тежиште народно у домаћим планинама. Поље на ком се додирују планови балканских народа лежи не на Босфору, него у Македонији. Посебни интереси, претензије и супарништва ових малих народа још су толико јаки, да је међу њима немогућан какав споразум или помисао на савезну државу. „Балканска конфедерација,“ која с лозинком „Балканско Полуострво балканским народима“ у последње време избија на површину као магловити пројекат, дајбуди при садашњем стању малих држава хришћанских само је маштин посао.“<sup>2)</sup>

Биће уместо ако наведемо још неколико Јиречкових записа и напомена о бугарском народном карактеру, савременом стању бугарских школа и о приликама најновије бугарске литературе.

У етнографском напругу Бугарске писац, као што смо помињали, износи врло простране податке о племенским одношајима ове младе државе. Уза само издагање иду уопште и топографске и статистичке појединости и повесничка објашњења. Властити по-

<sup>1)</sup> Неправду чини г. Јиречек „gewissen Belgrader Schriftstellern“, кад их не каже поименце и кад јамачно и сам добро зна да међу бугарским писцима — шовиниста ове врсте (који траже Србију до „Морава-та“) има не само неколико, него и велика већина!



глед ауторов, као што смо такође нагласили, одликује се великом мирноћом и непристрасношћу.

„Народни живот бугарски — веди Жиречек — оригиналан је, али је сада у са свим прелазном стању. Дуга изолованост за време толиких векова турске владавине одржала је Бугаре на старинском ступњу. Мали саобраћај међу појединим покрајинама и недостатак националнога средишта ишао је на руку развитку месних особености. Готово сваки округ и свака долина имају свој дијалекат, своје типове лица, свој начин одећа, своје особени темперамент и покрај осталог и своје особите мере и мерила. С тога врло често путника изненађују неочекивани прелазни, на пр., из плоднога округа трновског у пустињу туздучку, из богате и напредне равнице пловдивске у полудивље планинске крајеве родопске. Ослобођење и нови политички и економски живот учинили су у овом погледу промене, које помажу свеопштем модернизовању и нивелирању, просецањем друмова и железница, подизањем школа и војном службом. Ново се држи да је боље од старог. Изолованост забачених планинских места прилази крају; месни говори, народне песме, одећа, нарави и обичаји ишчезавају, и стара се предања потискују из народне успомене великом навалом многих нових утисака.

„Деоба народа на племена није се у Бугарској сачувала. На свем Балк. Полуострву ње се може наћи више само у планинским крајевима на западу, особито у Црној Гори и Арбанији.... Неколики називи појединих делова Бугарске већином су или обична покрајинска имена или су изведени од дијалектичких особина народнога језика.“<sup>1)</sup>

Побројивши после овога (у општем прегледу бугарског народа, у другој књизи: „Die Bevölkerung“) поједина етнографска имена (Планинци, Подци или Подчене, Загорци, Отвџденци, Шоци, Рупци или Рупалани, Ахрјани, Чеченци и т. д.), и означивши њихове границе, аутор говори за тим о бугарском језику, казује му основне црте, деобу његову на дијалекте (у главном три: источни, рупски и западни), у колико су они до сада одређени, па наставља записима о физичком и моралном карактеру бугарског народа.

„О физичким особинама Бугара до сада још нема систематски прибраног материјала, према у Бугарској већ стоји уређена санитарска управа, и правилна уписивања у војску пружају довољно прилика за научна проматрања.... С тога се морамо задовољити само неколиким кратким записима.

„Једноставнога бугарског типа нема, и, кад се не обзиремо на народну ношњу, Бугарина не можеш тако лако познати, као на пр. Јерменина или Јеврејина. То је последица народне мешавине, из које је изишло данашње становништво у времену преко тисуће година. Растом је Бугарин премади него велики. Планински становник на Балкану од Искера до Понта, а тако и сродни му се-

љак суседних равница крај Дунава и Марице, већином имају мало, јако, кошчато и еластично тело; високе, стасите фигуре превлађују у низинама на Дунаву од Тимока до Плевне и међу горшатацима око Софије, Радомира и Трна. Дебели су људи ретки, много ређи него међу Турцима. Коса је већином мрка и оштра; људи с кудравом косом ретко се виђају....

„У средњем веку људи су носили дуге косе и дуге браде, али су турски обичаји то изменили. Дуга се коса може још видети у сељака, али не често; већином се шишају кратко, у Западној пак Бугарској или код Хасквоја брију све до коже, остављајући само један бућ или перчин на темену. Пуштали су браду само попови и старци; сви су се други бријали, остављајући пажљиво неговане бркове. Сада пак дуге браде сваким даном добијају све више пристајача. Ове спољне појединости заједно с одећом веома сметају при оцењивању физичкога карактера источних народа. Новом човеку на Истоку ови подједнако одевени, очешљани и обријани грађани различних нација чине се као један народ; Бугари, Румуни и кавкаски народи са својим јагњећим шубарама чине на њ утисак сродних народних племена. С друге стране, у први мах учини вам се сумњиво, да има какве год везе између школованог Бугарина у цилиндру и фраку, бугарскога сељака у народној ношњи с калпаком и мухамеданског Бугарина у кафтану с турбаном на глави, и ако сва три лица могу бити из једне исте жупе и своје одеће променити међу собом.“<sup>1)</sup>

Даље писац понавља с новим прилозима ону карактеристику Бугарина, коју наведосмо у почетку из његове раније књиге: бугарске повучености, умерености, штедљивости и т. д., што све улази, као црте своје врсте, у целокупни народни тип, дајући му неку особиту издржљивост.

Занимљиви су, даље, Жиречкови записи о бугарској народној школи. Као и друге појаве националне ослободилачке свести у Бугару за време турско, народна је школа у њих основана веома касно. Познато је да је њеном подизању много помогао утицај који су међу образованијим Бугарима имале одушевљене идеје Венелинове; поименце Бугари који живљаху у Одеси и Букурешту први ударише основ народној школи, подигавши године 1835-те школу у Габрову. Оно без икаквих школа није остајала Бугарска ни пре тога, од епохе средњих векова, али најстарији облик школе, тако звана „ћелија“, ишчезла тек у наше дане, животарно је само уз неколике цркве и манастире и спремао елементарним начином само људе за цркву: предавана је само писменост и училе се црквене књиге. Од почетка XIX века правилније су се школе почеле оснивати заузимањем бугарских трговаца и грчких владика; али је наставни језик био грчки,

<sup>1)</sup> Стр. 53.—55.

<sup>1)</sup> Стр. 63.—65.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА



метода — учење на памет, и уз недовољно знање језика резултат је за Бугаре могао бити врло оскудан.

Пример габровске школе, у којој је била примењена ланкастерска метода обучавања и појавиле се у брзо и школске књиге на бугарском језику, није остао без утицаја на пређашње грчке и црквене школе; после кримскога рата покрет се раширio из градова и у села, где су се школе оснивале особито близу трговачких и индустријских тачака. Разуме се да овим школама није могла бити наклоњена турска влада, те од ње нису ни добивале никакве потпоре; оне су се одржавале само средствима црквених општина. На челу је и даље стајала стара габровска школа, која временом израсте у реалку са шест разредâ, и слична школа у Пловдиву; по градовима се основало још неколико школа, у којима су се многи могли спремити чак и за то, да своје образовање наставе гдегод на страни изван Бугарске. За Бугаре су имале велику привлачност и француске и енглеске школе у Цариграду.

„Ослобођење — вели аутор — уклонило је препреке, због којих пређе није могло бити природнога развитка, и многе ствари, које су пре тога биле остављене добровољном патриотском раду, сада су постале грађанска дужност. У руској управи, за време окупације, било је особито одељење за народну просвету. Старешина његов, професор харковског универзитета, Дринов, родом Бугарин и знатан писац, старао се нарочито о том, да отвори на ново школе које су биле за време рата затворене, основао је о државном трошку неколико средњих школа, и увео једнолике наставне програме, државни надзор и стипендије.“<sup>1)</sup>

Али још за дуго народна школа није могла бити правилно уређена. У прво доба је Бугарска још стајала одвојена од Румелије; у Бугарској су се министарства непрестано мењала, — за прве две године променило се равно *седам* министара просвете (један је министровао свега 17 дана!), — само су се ређе мењали чиновници у министарству и наставници по школама. Док је, с једне стране, била сувише велика навала у школе у земљи и на страни, дотле опет, с друге стране, није било тако рећи ничега, ни спремних наставника, ни добро школованих ученика, ни школских књига, учила, законâ, — особито пак школских зграда. Тешкоће нису долазиле оздо, од становништва, наставника и ученика, нити од народних скупштина, готових у свако доба на жртве за просвету, него одозго, од управљачâ, обузетих интригама, — било је међу њима чак и отворених противника народног образовања (стр. 245.).

<sup>1)</sup> Стр. 244.

„Основна настава проглашена је одмах у почетку да буде обавезна, у Румелији по органском статуту за сву децу од 7 до 13 година, у кнежевини пак начелно по Уставу, и посебице по закону од 1885. за сву децу од 6 до 12 година, под прегљом новчане осуде за родитеље, стараоце или општинске председнике. Основна школа („първоначално училиште“) има 4 разреда („отделения“); настава (25 часова недељно) обухвата веронауку, бугарски језик, основе природних наука и домаће географије и повеснице, рачун, цртање, гимнастику и певање. Школа се издржава помоћу општинском, фондовима и прирезом. Држава притиче општинама у помоћ сумом од 400.000 дин. годишње...

„Школске су зграде биле у почетку просте чатрље и кровњаре, као и друге сеоске и градске куће. После ослобођења подигнуто је неколико стотина нових школских зграда, у вредности од неколико милијуна, чему је и држава знатно притекла у помоћ. Нова, из даљине видна, бело окречена школа чини сада први украс многим селима.

„Прописана школска година од 10 месеца одржава се потпуно само у градовима; у сеоским општинама се држи само зимња школа с течајем од 7 до 8 месеца, који се прекида с пролећа, чим настану пољски радови. Јавни се испит на крају школске године увек држи као месна светковина. Књиге су махом практичне, јер је, уопште узевши, још у турско време било израђено доста добрих ствари. Књиге издају књижари, а не држава.

„Тешко је било спремити наставно особље за, сваки даном, све већи број школа. Још пре ослобођења је било неколико стотина искусних и добро спремљених наставника, али је већи део тога старог персонала прогутала нова државна управа. Требало је прихватити се најмлађег коленâ, омладине која је тек изишла из дечачког доба и која је у ондашњим школама попримала нека више или мање површна знања. Одмах дакле стану ове младиће припремати на привременим педагошким течајима од 6 до 8 недеља за време школскога одмора и сем тога и, кад год је иначе било прилике, скупљати их ради нових вежбања. У малим местима често није било угодних просторија за то. Године 1879. надзорник берковичког округа обучавао је у великом селу Ђутлавици (сада средиште једне „околије“) сакупљене народне учитеље у сељачком одељу, с турском мастионицом за првеним појасима, у једној шумици на обалама реке Огоста, као некада Плато под платанима своје Академије! Године 1882. у целој кнежевини тек 12 процената свих учитеља имало је више од 30 година. Сада имају четири учитељске школе с трогодишњим течајем: у Шумли, Лом-Паланци, Казанлику и Ђустендику, и сем тога уз многе средње школе има и годишњи педагошки течај.“<sup>1)</sup>

„За време окупације 1878.9. било је у кнежевини само 1088 основних школа (међу њим 61 женска) с 1247 учитеља и 132 учитељице, 48.404 ученика с ученицама. После две године број се умножио за 277 школа: 1881. било је 1365 (женске

<sup>1)</sup> Стр. 246.—247.



82) с 1580 учитеља и 180 учитељица. У Источној Румелији било је 1881 године 846 бугарских основних школа с 48.094 ђака. — Осам година доцније, 1888/89, била су у основним школама 172.183 ученика од 6 до 12 година: 129.977 дечака, 42.206 девојчица. Од тога броја долазе на бугарске школе 113.008, на турске 52.262, грчке 3.456, јеврејске 1854, јерменске 746, католичке 607, протестанске 128, румунске 122 детета. Учителија су имали православни 3432 (међу њима 457 учитељица), мухамедовци 1371 (48 учитељица), Јевреји 51 (5 учит.), католици 23 (9 учит.), Јермени 15 (3 учит.), и протестанти 21 (7 учит.), свега 4386 учитеља и 537 учитељица<sup>1)</sup>

Учители и учитељице морају имати потребну спрему, законом одређену, и по ступњу те спреме, али без разлике пола, добивају годишње плате по 400, 800 или 1200 динара. По селима се један део те плате издаје у натури (житу), стану и јестиву.

Средње школе плаћа држава. Три нижа разреда одговарају основној школи, четири виша чине праву гимназију — класичку или реалну; стари (класички) језици предају се само у тим вишим разредима. Занимљива је напомена, да су при утврђивању наставних програма „против увођења класичких језика (раније се латински језик почињао од првог разреда) устајали многи, а нарочито васпитаници руских школа. Грчки језик нико не воли због националне омразе. Од нових језика обавезни су руски и француски; само се у подунавским градовима француски замењује немачким“ (стр. 250).

Најглавније од ових средњих школа смештене су у новим, за овдешње прилике сјајним, зградама.

<sup>1)</sup> Стр. 247. немачког изворника. — Занимљива је и нишчева белешка о државном надзору основних школа. У Бугарској су одмах уведени школски инспектори (стари), али како писац вели:

„Противу њих се непрестано у Собранију дизала велика опозиција, јер за дуго није било подобних за тај посао снага, а многи од одређених надзорника, често старији људи, сматраху свој положај као синекуру и по селима се виђаху врло ретко. Влада се помогла године 1885-те једним особитим начином: начинила је надзорнике изборним. Бирачи су били чланови окружног представништва, градских епитропија (првених одбора) и по 2 члана сваке сеоске епитропије. Ко добије већину, био је постављан кнежевским указом на 3 године; сврх тога се тражило да има најмање 25 година, да је свршио средњу школу, да је био 3 године учитељ и да је непрекорног владања. Инспектору је дужност, да надзирава учитеље, школске зграде и наставу, да расправља сукобе и да чува старине, увек у додиру с префектуром и сталним окружним одбором. Разуме се да путем избора долажаху на та места често лица без довољне педагошке спреме, која су се морала старати о том, да својом строгању не проиграју наклоност својих бирача за потоњу периоду. Врло чудновато је тада у иностранству звонило, кад се у новинама читао овакав телеграм из Софије: „При изборима школских надзорника свуда је победила владина странка!“ Тек у год. 1890 укинут је овај изборни систем, и надзорнике опет именује влада непосредно“ (стр. 248).

Ни ова ни ова напред белешка о броју наставника и деце по школама није наведена у руском преводу.

Прев.

Наставнички је персонал (сада је 286 људи) у почетку с великом муком био прибављен; у софиској гимназији (у оба одељења 529 ученика) једно време су помагали и чиновници министарства просвете, е да би нову установу повели правим путем. Доцније се број наставника брзо умножио младим Бугарима, који се враћаху из универзитета. Сада је туђинаца, аустријских Словена (Чеха, Хрвата и Словенаца) врло мало; испрва су они били преко потребни као филолози, учитељи цртања и математике, и били су врло корисни својом вредноћом и знањем правилнога школског метода. Најпосле је и диктовање лекција замењено школским књигама, које су опет већином на брзу руку израђене или нетачно преведене, особито у терминологији.

„Политички су метежи имали, најпосле, врло рђав утицај на школу. Партије су се користиле ученицима, као агитаторима при изборима, а доцније, као партије на влади, морале су трпети све њихове рђаве иступе, те је долазило и до бурних ученичких зборова, издавања прокламација и брошура против наставника, па чак и до јавне побуне. Огњиште је томе било у Пловдиву, где су се год. 1884, још у време одвојености Источне Румелије, појавили први покрети ове врсте; у кнежевини се у то доба школски нереди нису могли ни замислити. После уједињења (Источне Румелије с Бугарском) зло је постало свеопште, ученици подивљаше, наставници изгубише сваки ауторитет, па су на по неким местима били чак и зостављани. Влада је за дуго трпела такво стање, али је најпосле била принуђена умешати се с оштрим мерама.

„Ради вишег образовања Бугари морају походити велике школе на страни. Избор њихов одлучују различне прилике: често мода, када многи иду путем којим је већ пошла која група раније, за тим ступањ скупоће, чему штедљиви Бугарин поклања особиту пажњу, климатске погодбе, услед којих многи претпостављају Загреб, сродан по начину живота и по језику, и топлу јужну Француску, него хладни север, и најпосле, у случају стипендије, воља бугарске владе, мецената или добротворних друштава. Већина иде у Русију (Одеса, Кијев, Москва), Аустрију (Загреб и Праг), у Немачку (Минхен, Хајделберг, Лајпциг), у Швајцарску (Цирих, Женева) и у Француску (Париз, Монпедје и Е). Број ових студената варака између 250 и 400. Већина су правници, техничари (инџинири) и медицинари. Државне стипендије, од 2200 до 2400 динара, које су год. 1889 чиниле суму од 213.000 динара, дају се по одлуци министарскога савета; стипендисти су дужни бити редовни слушаоци и полагати све прописне испите. Школовање на врло различним језицима и у разним земљама изазива по некад код куће оштре несугласице и сукобе, на прилику, међу лекарима или правницима разних школа“<sup>1)</sup>.

<sup>1)</sup> Стр. 251.



Често се говорило о оснивању бугарског *университета*, и први корак томе учинио је год. 1887-ме министар просвете Иванчов, који је завео „виши педагошки курс“ при софјској гимназији; тај би течај требало да спрема за наставнички посао. „Године 1888/89 било је отворено одељење истор.-филолошко, а год. 1889/90 матем.-физичко. У тој импровизованој „вишој школи“<sup>1)</sup> раде сада (крајем 1890 године) 12 наставних снага — пређашњи бугарски министри, којих се већ накупио велики број, скоро постали домаћи доктори филозофије и кемике, неколики гимназијски професори итд., с ректором на челу, кога бирају сваке године. Слушалаца има свега на 70. Курс треба да траје три године с испитима по семестрима и с државним испитом на свршетку, када се добива диплома, која ће бити уједно и сведочанство за професорску службу. Мисли ли се отворати и правнички курс — није нам познато“ (стр. 252).

Било би дуго заустављати се на свима занимљивим разноликим подацима, које нам пружа књига Јиречкова за познанство са земљом, народом и његовим сувременим политичким и друштвеним стањем. Из примера које смо наводили могао је читалац увидети како је марљиво израђен овај посао и како непристрасно аутор суди о стварима које се данас толико претресају и посебнице осуђују. Проживевши неколико година у Бугарској, аутор је могао видети бугарски живот тако близу, како се то врло ретко може десити туђинцу; наравно, за толико време свога бављења, особито због близине круговима који управљају, аутор је морао имати и доста непосреднога искуства, сретати се и с бољим и с горим странама народнога живота и карактера, и као једна од најглавнијих заслуга његова рада, сем пажљивог фактичког проучавања излази она објективност, која се у оваким случајима јавља као врло ретка особина. У Бугарској је књига Јиречкова, чини ми се, наишла на велико признање. Бугарско министарство просвете издаје од неког времена свој „Сборник за народни умовљенија, наука и книжнина,“ и у последњој (V, за 1891 год.) свесци тога зборника изишао је доста простран приказ Јиречкова списа од др. Шишманова: критичар чини неке детаљне исправке, али у целини не може довољно да похвали каконострано знање пишчево, тако и достојно излагање и непристрасност.

Колико су потребне оваке фактичне и објективне студије, довољно је познато; можда би оне

<sup>1)</sup> Државним буџетом за 1892 годину одређено је на ово „Висшето Училиште“ у Софији 120.000 динара (за плату редовним и награду ванредним наставницима). —

Прев.

у нас биле још потребније. Ослобођење Бугарске било је ствар руске владе и жртава рускога народа: интересовање судбином ослобођенога народа, и политичком и моралном, врло је природно и законито; оно се продужује, тако рећи, и у научној традицији, јер су баш у руској науци били извршени значајни радови, који открише бугарску старину и њено значење у судбини православнога Словенства; у руској литератури су биле изречене прве одушевљене наде на бугарско ослобођење и препорођај — у очи рата у руском се друштву показало много лепога покрета и симпатија према народу, коме је, најпосле, дошло време да изиђе из многовековнога ропства. На жалост, око тога времена у маси нашега друштва била је врло мало позната историја и карактер овога народа, и руска наука о Словенству, која је некада уложила толико труда у испитивање бугарске старине, од седамдесетих година па до сада није изнела ништа слично радовима Јиречковим; за нашу науку Бугари као да су интересни само у XII веку! Међу тим, ближа студија сувремених одношаја бугарског народа могла би нам разјаснити оно мутно стање ствари, услед кога се Бугарска, ослобођена Русијом, на првим корацима своје самосталности показује као њен непријатељ. У прво доба то би се учинило неверојетно; али то се догодило.

Један део „јавнога мњења“ обасипао је бугарски народ или његове управљаче прекорима и грдњом; али баш само толико трајање непријатељских или затегнутих одношаја требало би да изазове жељу, да се пронађу сви узроци тако ненормалног појава, и они би се, јамачно, нашли још у каквим приликама осем политичке интриге и честољубља појединих лица или појединих партија. У том би случају било од особитога значаја кад се јавно мњење не би хранило само раздраженим новинарским чланцима, него би се могло наслонити и на беспристрасне фактичке студије. Истина, за такве би студије могле бити потребне критичарске погодбе, каквих наша литература нема довољно, а тако исто би можда потребна и шира садржина научних интереса наше науке о Словенству, осем археолошкога „гелдертерства“ или учених фантазија, у које оно врло често, једно за другим, упада. Наша славистика за све време свога живота није показала никакав једноставан и потпун рад у програму Јиречкове књиге, — једини пример сличне врсте чини спис П. А. Ровинскога о малој Црној Гори (изишла прва свеска; друга се очекује).

Не улазећи у тешко питање о садашњем положају руско-бугарских одношаја, за чију су ненор-



малност, без сумње, криве разне погрешке и с бугарске стране, и где се једва може сумњати и о неким погрешкама с наше (руске) стране, — очигледно је да се у поступцима и расположењу садашњих Бугара није могла не огледати цела народна психологија, васпитана дуговременом историјом. Маса бугарскога народа неочекивано, готово без икакве припреме, осетила се на једанпут у необичном положају, који је захтевао да се до краја напрегну све његове силе физичке и моралне. Народ, још јуче бесправна раја, сутра-дан се нашао у слободним јевропским уредбама; у исто време нашао се на једанпут у вртологу јевропске политичке омазе где га је, међу осталим, Русији противна дипломатија заводио перспективама политичкога му благостања и плашила опасностима, које прете од Русије самој бугарској слободи. Ако су при том бугарски родољуби упадали у заблуду, и с друге стране мучно да је учињено све, што би разглаголо ту заблуду и изнело такав програм, који би могао довести до потпуне сагласности.

Бугари се ван сваке сумње налазе у потпуној нејасности и неред у прелазнога положаја, на који више пута удара гласом и Жиречек: тај се положај огледа и на унутрашњим пословима самога бугарског народа, а и на његовим пословима спољашњим. Народ мора стварати из почетка све, што је потребно за цивилизован живот, кога још до јуче у њега није било: требало је основати и управу, и војску, и школу, и литературу, итд.; у многим је од самога почетка Русија пружила знатну помоћ, али је после тога народ остао сам на својим рукама и приносио је заиста велике жртве и улагао велике напоре, да уреди свој политички и грађански живот. Жиречек износи какве су разлике, достојне сваког поштовања, али у исто време и антипатичне појаве пратиле овај рад друштвенога стварања; никакво чудо, ако су при том бивале и озбиљне погрешке, особито кад је цео политички положај био у истини нејасан.

У том су се морале показати и историјске особине народне. Падом бугарскога царства и утврђењем турскога јарма народ је доживео ужасну судбину: он је на једанпут изгубио све, у чем се показивао његов политички живот, и био је уведен у право ропство; виши образовани део народа био је или истребљен или потурчен; средства за просвету су престала; маса је могла живети само одрекавши се свакога знака своје народне индивидуалности и претворивши се у просту радну снагу. Видели смо како се тек после неколико стотина година, под утицајем слабих одјека новог јевроп-

ског живота, који допираху до бугарског народа, у њему из нова рађа неки првобитни ступањ самосвести: тако је дубоко био загушен живот народни за време тих дугих векова турскога јарма. Али је у народу била при свем том, јака, и ако скривена и елементарна, животна снага: народ се привидно задовољавао својим положајем неодговорнога ропства; али у оном узаном оквиру, у ком је био затворен његов живот, он је чувао своју националност и примењивао своју снагу на упорни сеоски и други рад, развијајући оне особине које видимо у њему данас, после векова тешкога искуства. Писци који су изблиза видели бугарски народ сложено описују његове особине: он је веома радљив; навикнут малим да буде задовољан, он је врло чуваран и, као што видимо сада, подобан је прилагати своје уштеђевине народној ствари; дуги јарам, необезбеђеност лична и имаовна начинили су га неповерљивим и скривеним, и према свој повесници његовој није чудно, што се ова неповерљивост, удружена, наравно, са жустрим чувањем својих интереса, одзива и у његовом најновијем политичком животу. Заједно с тим он је неповерљив и према себи. Жиречек вели, и то, рекли бисмо, врло праведно, да Бугари не маре за политичко фантазерство; њихови су интереси усредсређени на непосредном им земљишту; здружити се с источном Румелијом упућивао је сам здрави разум, а изван садашње Бугарске њихове се политичке претензије простиру само (? — *Прев.*) на Македонију, где се у истини стекло неколико спорних елемената, који треба да се расправе у најближој будућности.

У самој Бугарској иде процес унутрашњег преображавања: јевропски политички облик учинио је могућним унутрашњи развитак, премда не без неких крајности; иза пређашњег потпуног немања своје школе и дуготрајне оскудице у средствима за више образовање млади бугарски нараштаји походе туђинску школу готово по свима крајевима Јевропе, и притицај новог образовања, подрпеног у различним изворима, свакојако уноси гомилу нових појмова, које треба још допунити и прерадити на домаћем земљишту, а заједно с тим стара неосредна патријархалност већ сада видно опада. Очевидно, врши се прилагођивање националних састојака живота и карактера новим погодбама политичке слободе и просвете. Занимљиво је што се уз пркос политичкој омрази, у Бугарској продужује морална веза с руским друштвом, која се показује у знатној раширености рускога језика и литературе.

*Превео* — р —



## КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

## КЊИЖЕВНЕ ОБЗНАНЕ

**Историја српскога народа.** Књига друга. Време краљевства и царства (1159—1367.) Написао Пантелија Славков Срећковић. Београд, 1888. стр. XV. и 963.). \*)

Г. Пантелија Славков Срећковић, професор Велике Школе у Београду и члан Српске Краљевске Академије, предузео је има већ три године<sup>1)</sup> издавање „Историје српскога народа.“ У прилично краткој рецензији штампаној у мартовском броју „Известија“, ја сам у своје време размотрио прву књигу тога дела, у којој је најстарији период српске историје, време жупаниско. Ове године изађе на свет и друга књига „Историје“ г. Срећковића, посвећена периоду српскога краљевства и царства. принуђен сам да се на томе новом раду српскога историка забавим мало више. То сам дужан, једно због опширности књиге и знатности времена које се у њој описује, а друго и због полемичног тона г. писца, који је наперен против мене, па и зато што је знатан део те исте књиге писац саставио по мојим истраживањима.

Г. Срећковић је прву моју рецензију схватио и протумачио са свим наопачке, и тога ради ћу сад, да би се избегла свака сумња и неспоразум, морати почети категоричким излагањем мојега мишљења о научном значењу нове „Историје српскога народа.“ Најближи узрок овој моме поступању јесу баш прве врсте којима се г. Срећковић

\*) Уз превод ове рецензије уредник је добио ово писмо:

„Господине уредниче,

Штета је што у нашој књижевности није обичај, да се преводу стручне оцене наших научних дела из словенских или страних књижевности. Може бити да би најприкладније било, да међу нашим часописима на то пази „Прогресни Гласник.“ Т. Флорински, који се нарочито бавио епохом Душановом у српској историји, штампао је, још пре четири године, оцену друге књиге „Историје српског народа“ од г. П. С. Срећковића у кијевским Универзитетским Извештајима. Та оцена је у нас једва позната, а међу тим потребно је да се с њом упознају они који маре за књижевност о српској историји. Није, може бити, без значаја што је главно дело г. П. Срећковића оцењивано у органу онога истог руског универзитета, на ком је он свршио своје школовање „са ученом степени кандидат“ (као што он сам каже у академијском Годишњаку I, 246.).

С тога Вам шаљем ту критику у преводу, ограђујући се од подсмешљивог тона који овде онде провирује, ма да вредност оцени тиме није нимало смањена. Надам се, да ћете и Ви, господине уредниче, наћи да има више разлога из којих оцену ову треба да прочита нарочито публика часописа, којег ја уређивање Вама поверено. С тога Вам шаљем превод, уверен да ћете га штампати.

„С одаличним поштовањем,

Ст. Новаковић.“

<sup>1)</sup> Писано године 1888.

у другој књизи своје „Историје“ обраћа „Читаоцима.“ Ту се читају ове речи: „Од изласка прве књиге Историје срп. народа протекло је три године. Сувремена научно-историјска критика с похвалом се о њој одазвала (г. Флорински, г. Јастребов, Српски Лист, итд.)“ Признајем да никада нисам очекивао да ће моја горе поменућа библиографска белешка моћи г. Срећковићу послужити као довољан повод не само да ме сматра као првога који је похвалио његово дело, него још да то отворено штампом на видик износи. Јесте, до душе, она белешка написана тоном умереним и спокојним, у њој се писцу ништа оштро нити пориче нити осуђује, као што је то чинила према књизи његовој српска (и то баш најнаучнија) критика, на прилику пером познатога српског научника архимандрита Илариона Руварца. Али има доста простора међу уздржљивим и умереним тоном и међу похвалама. Ја сам се изјаснио са саучешћем према мисли г. Срећковића да напише потпуну критичну историју свога народа, пружио сам прст и на познате његове заслуге у српској књижевности, и казао сам за један одсек његове књиге (за посебну историју српских жупанија) да је до неке мере занимљив и самосталан. Ето свега што се у мојој рецензији писцу могло показати у неколико пријатно. У опште сам ја прву књигу нове историје српскога народа обележио као посао потпуно промашен. Ја сам забележио: како су непотпуно проучени најзнатнији извори и књижевност о томе предмету; како одсек српске историје, који се у књизи разматра, није изложен ни потанко ни тачно, ни онолико колико то баш допуштају подаци и резултати стечени у науци; како је начин његове филолошке и историчне критике крајње непоуздан; како је у књизи пуно фантастичних и чудноватих претпоставака с којима писац рачуна као са суштом истином, и, на послетку, како је књига крајње тенденциозна. Своју библиографску белешку завршио сам речима, да „Историја српског народа“ г. Срећковића може бити и корисна самом народу, али да је, у сваком случају, са свим ненаучна. Где ли је и у чему српски научник нашао за се похвалу? То ја никако не разумем, а још мање разумем шта је могло навести г. Срећковића, да на тако чудноват начин експлоатује и моју белешку и моје име баш на првој страни друге књиге своје „Историје.“

Ова нова књига, покрај све величине своје, ничим не поправља утиска који је у научној књи-



живности изазвала њена претходница. Сад се може отворено рећи да снага г. Срећковића није довољна за „Историју српскога народа“. Претходници новог српског историографа обрадили су историју државе Немањића, којој је он посветио готово хиљаду страна, и што се тиче извора и што се тиче објашњења њених појединих епоха и појава, ако и не потпуно, али е више или мање потанкости. Задатак који је узео на се писац „Историје српскога народа“, у том је одсеку више него и у ком другом олакшан. Право је било мислити да ће он барем у једно сабрати, и лепо у целини изложити све оно што су други научници на том пољу пре њега урадили, ако му књига не би била напрт историје српскога краљевства и царства, израђен самостално по изворима. Али нова књига српскога професора не задовољава нимало ни тај најмернији захтев. Она изгледа као некакав посао рађен на дохват, неуредно и на хитњи. На странама њеним махом читате приповетку или извод из онога што вели овај или онај извор који му се при руци десило, или једну, промашену компилацију готових туђих истраживања. Пишчева самосталност (научна) готово се и не опажа, или ће се показати у са свим чудноватом облику. Извори су проучени непотпуно, слабо и недовољно. Историчке критике или никако нема, или се налази на најелементарнијем ступњу. Туђим се радовима писац не користи као научник, и то свагда не чини с довољном савесношћу. На послетку, на сваком кораку избија пишчева привидно-патриотска тенденцијозност, и не ретко се њојзи жртвује историчка истина. Лако је разумети да се дело с таким особинама не може сматрати као тековина од вредности ни за српску књижевност, а камо ли за словенску науку. Овај општи суд о новој књизи г. Срећковића треба да се потврди потањим разматрањем саме књиге, чему ћемо одмах приступити.

У тој књизи није изложена историја свега српскога народа од XII—XIV века, како би се могло мислити по натпису књиге. У њојзи је само историја српске краљевине и царевине, или још тачније рекавши: историја немањићке државе. На остале српске земље, које или никако нису ни улазиле у немањићску државу, или су улазиле само за неко време, није готово никаква пажња обрађена. Писац у његовој историји не разматра ни шта се чинило с Босном, ни шта са Захумљем, Далмацијом, Дубровником, и тих земаља српских сећа се само овде онде, узгред. Па и у историји Немањића, г. Срећковић се бави веома мало самим српским народом. На првом је месту историја спољашња, династичка и политичка. Њоме је поглавито испуњена сва та пространа књига. Истом на крају књиге дато је,

према осталоме незнатно, место унутрашњем народном и државном животу. Свеколико историско приповедање подељено је на главе по промени владалаца Немањића. Али према садржини и према особинама обраде, то се приповедање лако дели на четири одсека: 1. Србија под Немањићима до ступања на престо Стефана Душана; 2. Епоха Душанова; 3. Цар Урош и распадање царства; 4. Унутрашње стање и државни развитак. Ја ћу овде истаћи по неколико напомена свакоме томе одсеку.

I. Времену Немањића до Стефана Душана писац је посветио целу трећину књиге (339 стр.). Али то није историја српскога народа скоро за више од сто педесет година (1159—1331), него је махом ред биографија српских владалаца. Тако названи животи српских краљева просто су притисли г. Срећковића; они су му за тај период времена главни извор, и он у свом историском излагању ради по образцу тих живота. Животи су главна мрежа његове приче, и у њу он уплеће ово оно из других извора, или још понајвише, своја властита размисљања и дугачка препричавања оне исте грађе која се налази у животима. И пошто поменути животи већином имају карактер панегирика, пошто се они одликују мноштвом речи а недостатком историских података од вредности, није чудо што се све те црте виде и на поменутоме одсеку српске историје г. Срећковића. Писац се није нарочито старао нити о томе да прикупи и избере сву подесну грађу о поменутом времену не само из живота него и из свију осталих познатих извора, нити о томе како ће да сву ту грађу састави у једну целину и да је осветли с научно-критичнога гледишта помоћу посебних монографија колико их има, него о томе како ће да прослави српске краљеве, како ће да истакне њихова велика дела, како ће, колико се може, да заглади њихове пороке и недостатке (нпр. сластољубивост и многоженство Милутиново), и тога ради у самом излагању упада у чудновато хваљење — тако да читалац и нехотице дође до посумња шта је пред њим: да ли цароставник Данилов из XIV века, или критичка историја српскога народа, коју је саставио научник нашега времена.<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Ево, на прилику, како се почиње глава о Милутину: „Кад је Милутину било 26 година, постане краљем српским. Бега је (1255. г.) „родила премудрост“, вели његов савременик, задојила благодат, а одрастао „свети дух“. Као материн мезимац и љубимац добио је најбоље васпитање и изображење. Он је „збрлао“ српске расточене „државе“ и обновио „погибше цркве и манастире“. Стасом, порастом, телесном лепотом и разумом задобијао је љубав свију околних владалаца, јер је „образом красотом“ надмашавао све синове човечије. „Гледајући овога младића — краља, у часном његовом образу, у његовом јунаштву, доблести и у убојним редовима“ није се нико могао уздржати, а да не ускликне: „Боли си слави краљу од свију краљева на земљи.“ Био је велик — вели писац његовог живота — „на цара Александра



Проучивши са особитом усрдношћу животе краљева, г. Срећковић према другим изворима није показао ни довољно поштовање ни довољну пажњу. Неке је са свим превидео; неке је само површно додирнуо, па и то начином ненаучним. Византиски летописци, као што су: Кинам, Никита Хонски, Ђорђе Акрополит, Ђорђе Пахимер, Нићифор Гргур, Јован Кантакузин, сачували су — како је познато — драгоцених бележака о јужним Словенима XII — XIV века, и заслужују да их српски историк пажљиво проучи. Наш се писац користио некима од тих бележака, али како је он проучавао те знатне историске изворе, јасно нам износе на видик цитати његови. Цитати се ти не наводе у оригиналу, нити на грчком језику, него у латинском преводу. И уз то су ти цитати у облику тако *нетачном*, да нису ни узети из потпунога издања Византинаца, него из Стритерове компилације *Memoriae populorum*, застареле, веома непотпуне, и претрпане погрешкама (упореди стр. 157, 222, 280 и многе друге). За загрепско издање *Monumenta Ragusina, Libri reformationum* (књ. I, 1879; књ. II, 1882) г. Срећковић зна из моје књиге „Образование сербскога царства“ (1882 год.), и по њој их и наводи у цитатима у другом одеку Историје, али се он сам тим издањем није служио у првом одеку. Исто тако он није имао у рукама спис дубровачкога историка Растића (*Resti*), а у одеку о Душану и тај се спис наводи по моме делу. Међу тим, и у писмима дубровачких архива и у хроници Растићевој (*Chronica di Raugi*), израђеној по тим писмима, има за српску историју знатних података. Даље г. Срећковић није обратио никакве пажње ни на хронику анонимнога дубровачког летописца, ни на Николу Рањину, што их Југословенска Академија издаде 1883, а веома је недовољно проучио и позната дела Орбинија и Лукарића. У књизи г. Срећковића нису поцрпени ни узети у рачун ни акти млетачкога и бечкога архива, који се тичу историје Србије XII—XV века. Нигде још у књизи не смотрих трага, који би показивао да се писац послужио актима зборника Љубићева (*Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, I) под бројевима 39, 84, 85, 89, 140, 189, 228, 293, 295, 297, 341, 367, 471, 539. Знаменити уговор међу Дубровником и Стефаном Немањом од 1186 (Љубић,

Македонског.\* Његово јунаштво и победе ушле су у приповест, а био је мудар, дружеван, љубав и приступачан. У њему се хармонично била спојила лепота телесна и мудрост душевна. У боју — најхрабрији; на збору — најмудрији; у цркви — најпобожнији. Ето такав је младић — краљ приковао и задобио сва српска срца, и *илемства* и *народа* и *странаца*, па је остао у спомену и као мудар законодавац. Многе је напасти поднео у младости својој, од многих иноплемених владалаца и других људи, али је он све њих савадао, земљу обезбедио, и раширио (у царевини) до Атона, у Посављу, у Приморју, Албанији и Грчкој”.

I, 11, бр. 17) г. Срећковић је (на стр. 92), не знам по каквом извору, изложио веома нетачно.

Те празнине, на које ипужих прст (сем многих које писам забележио), тим више слабе значење књиге о којој говорим, што се уз њих свуда види и потпуна непажња, или и немарљивост пишчева према новијим ученим пословима, којима је тај исти одсек српске историје разрађиван. Овде, онде још г. Срећковић у својој књизи упућује на мишљења старијих писаца — Рајића, Енгела, Суботића, и по негде се с њима препире, али се ни мало не обзире на поштоване високонаучне послове и расправе Мајкова, Јагића, Новаковића, Рачкога, Јиречка, Николајевића, Мијатовића, Руварца, Ковачевића, Павловића и других. Тако на прилику, у глави о Стефану Немањи не види се да је писац био познат с расправом В. Г. Васиљевскога „Изъ Историі Византии XII. вѣка“ (Славјанскій Сборникъ, т. II), где се, међу осталим, налази разјашњење читавог реда тамних питања о првим Немањићима, или је са свим превиђен прекрасни посао Новаковићев „Земљиште радње Немањине.“ Проговоривши површно о богомилству за Немање (стр. 25, у напомени), писац није могао да поброји знатнија дела о тој јереси и о њеном значењу међу јужним Словенима, и није споменуо ни класични рад Рачкога „*Bogomili i Patareni*,“ итд.

При такој дружби с изворима и књижевношћу свога предмета, лако је разумети што г. Срећковић у излагању поменутог одека своје историје није могао да постигне ни потпуности, ни тачности, ни потанкости, и што је, напротив, тај одсек препунио читавом врстом свакојаких погрешака, неправилних тумачења, чудноватих оцена и карактеристика. У њега не престаје нигде патриотична тенденциозност, у којој му је основна црта бугарофобство (упореди стр. 61, 194, 279), и том се тенденциозношћу и на овај одсек књиге спустила особита, ненаучна сенка. Ко би хтео да поброји све погрешке и нетачности што се налазе у књизи, и да се препире с писцем о свакоме његовом мишљењу или оцени, ваљало би да напише читаву књигу, и ако она не би била баш тако велика као ова пишчева о којој говоримо. Ја пак нити бих то марио, нити бих имао кад, те ћу зато и прећи на други одсек историје.

II. Причање о времену Душанову хвата скоро 400 стр. (340—730). Тај одсек књиге г. Срећковића изазвао је у мени осећања најтежа и врло мучна. У том сам одеку познао своју властиту расправу о српском царству, али осакаћену, онакажену књижевничком руком српскога академика. Нећу се устезати да тај одсек дела г. Срећковића назовем просто неприкладном компилацијом, плагијатом моје расправе „Јужные Славяне и Византия во второй че-



тверти четрнадцатаго вѣка<sup>а</sup> (Спб. 1882, две свеске). Кад се већ затекла згодна и читава туђа расправа о поменутоме времену, г. Срећковић је, очевидно, сматрао за излишно да је он на ново и самостално проучава, и мислио је да је лакше употребити за свој посао ону готову расправу. Али он не начини нити компилације, нити извода из моје расправе, не показа нигде јасно и право одакле је што узео. То би било сувише обично и, бјјсе, испод достојанства академика и професора српске историје. Зато је измислио нешто од још већега утиска, за њ згодније: он се, то јест, користио мојом расправом као *грађом* за његову историју. Повадивши готово сву садржину мојих расправа, сачувавши сав мој научни апарат, извадивши многе стране моје расправе од врха до дна, он је нашао за добро да промени распоред грађе, или, боље, распоред мојих глава, да ово, оно скрати, да овде, онде причу разграна својим размишљањем и својим споредним уметцима, да тако преради мој посао и да га изда као своју самосталну расправу. Има у мојој књизи места која се не могу лако подесити са српским прокислим патриотизмом, и која нису била по вољи ученому компилатору плагијатору. Ту се он окомио на мене нападима, и њих је пуно у напоменама испод линије. Без сумње је писац мислио, да ће, такога начина ради, његови читаоци помислити како је његова научна самосталност на веома високом ступњу. И тако г. Срећковић, који је скоро све покупио од мене, излази још те ме суди и критикује, и још ме попреко криви што нисам верно оценио личност и радњу Душанову (стр. 730). Није моје да изричем суд о томе колико је у критичној „Историји српскога народа“ на месту, колико ли од користи таква компилација. Не подухватам се ни да оцењујем поступак високоученога српскога академика и ступањ његове научне уредности. Нека буде довољно што ћу овде привести неопходне доказе у потврду овога што сам казао о томе како стоји његова књига према мојој. То није тешко учинити, пошто наш писац, у журби својој, није стигао ни да посакрива беле конце, него се могу и голим оком опазити.

Да је поменути одсек књиге г. Срећковића у блиској вези с мојом расправом, сведоче ове чињенице: 1. „Историја“ говори више или мање и потанко претреса само оне појаве и стране поменутога времена, које се и у мојој расправи претресају. Тако се писац, осем догађаја који улазе управо у српску историју, задржава на општој карактеристици стања ствари на Балканском Полуострву и на догађајима Византиског Царства само зато, што се све то и у мене налази. Таких излета у област историје других балканских народа ми у академиком

спису не налазимо у првом одсеку — до Душана — ма да би они и тамо били неопходни. И исто тако, онде где престаје моја расправа, и г. Срећковић већ не уме да се помогне. Тако ја о унутрашњој радњи Душановој у поменутој мојој расправи ништа нисам говорио, одложивши то знатно питање да на њему нарочито радим. А о тој истој страни Душанове радње ћути скоро са свим и наш писац у својој великој књизи. Није чак начинио ни преглед хрисовуља и писама Душанових, нити је из њих покупио податке за карактеристику унутрашњега стања српскога царства, и готово ништа није казао о Душану као о законодавцу, нити о знаменитом његовом законнику. 2. Сви догађаји и сви појави времена Душанова (осем оних који у мојој расправи нису били објашњени како би желео г. Срећковић) изложени су, по стварној својој страни, са свим онако као и у мене, и потврђени су, испод линије у напоменама, са свим истим цитатима и истим позивањем на књижевност. Готово се нећу преварити ако кажем да у историји г. Срећковића нема ни једног тачног и уредног навода извора, који у целини не би био узет из моје расправе. Тога ради се у овом одсеку показују наводи из Византинаца на грчком језику,<sup>1)</sup> којих у горе промотреном првом одсеку књиге никако нема; у овом се одсеку наводе зборници писама из дубровачких и млетачких архива; овде се изводи хроника Растићева и дела Хопфа, Хајда, Херцберга, Паризо-а и други извори и помоћна средства, која писцу у првом одсеку ове исте књиге, на читавих триста страна, ни на ум пала нису<sup>2)</sup>. У том погледу наличност рускога оригинала на српску компилацију просто упрепашћује. У српској се компилацији понавља чак и ред цитата; у њој је иста редакција тих цитата; у њој су све моје напомене к цитатима; у њој су, на пометку, све моје погрешке и нетачности. Ништа лакше него уверити се о томе испоредивши текст испод линије у једној и у другој књизи. Где сам ја случајно пропустио употребити који извор, те је остала празнина, ту празнину није попунио г. Срећковић. Српски академик није чак нашао за потребно да спореди и попуни моју расправу изворима који су изашли за ових последњих шест година од како је штампана. Да наведем барем један пример. Године 1882, пошто је изашла моја књига, пуштена је у свет друга књига зборника Monumenta

<sup>1)</sup> Онде где се писац сам собом обраћа изворима, он наводи Византинце у латинском преводу, као н. пр. на страни 463, 471, 483, 659, 690 и т. д.

<sup>2)</sup> До душе правди за љубав треба поменути да се г. Срећковић и самостално служио млетачким документима по староме издању Ј. Шафарика, које он гдегде и наводи. Али уз то се налазе и наводи из новијег, потпунијег и тачнијег издања Љубићева, и они су сви узети из моје књиге.



Ragusina, у којима се налази неколико нових драгоцених података о Душану, међу осталим о томе како је он походио Дубровник године 1331. Све те податке ја сам претресао у чланку који је изашао у кијевским Универзитетским Извештајима за годину 1885. Али г. Срећковићу није ни на ум пало да се упозна било с мојим чланком, било са самим зборником писама. З. Користивши се мојом књигом колико је већма могао, писац „Историје српског народа“ није, на послетку, могао да се према мојој личности са свим невешт учини. На више места се у цитатима позива и на мене, али то обично чини по својој особитој системи, која није у обичају у чисто научним делима. У њега се моје име јавља не испред цитата или навода, који су узети из моје књиге, него после њих, чиме се читалац лако може збунити у мислима чиј је цитат, или ко то управо на извор упућује,<sup>1</sup> г. Срећковић или онај кога наводи. Морао је г. Срећковић пронаћи или смислити да је за њега двоструко користан и zgodан такав начин употребљавања туђих расправа. Њиме је мислио да се брани ако би га ко окупио за неуредно употребљавање расправа о истом предмету, а невештоме читаоцу тим се очи засењују, те ће мислити да је плагијатор радио и испитивао самостално. Али и то није могло са свим умирити г. Срећковића. И по томе би начину, ако би га се држао стално, морао мојим презименом напунити сав поменути одсек његове књиге, а то је, из познатог узрока, за њ могло бити и опасно. Зато је, на многим местима своје књиге, прешао к системи јоште простијој, и вадио је из моје књиге просто не казујући никако откуд вади. Многи цитати и читаве стране текста, узете од мене, уписане су у „Историју српског народа“ без икакве, у таквом случају прописане, напомене, и оне, по томе, имају проћи као да су из пера г. Срећковића. Не би ми било могуће да састављам потпуни списак свега на што бих се у овој ствари могао жалити на г. Срећковића, јер би ми тај посао био одвише непријатан и мучан. Али да не би опет изгледало да ја нападам голим речима, без доказа, чини ми се неопходно да на овом истом месту покажем поменуте врсте позајмице без означања извора, које су ми упале у очи чим сам први пут књигу читао.

Упореди	У расправи „Јужне Славине и Византија“ св. I, II,
У „Историји српског народа“ г. П. Срећковића	од Флоринскога.
Стр. 352, напомена и текст . . . . . I, 27, 28	
Стр. 354, напомена и текст . . . . . I, 31, 32, 35.	

<sup>1</sup>) Да је таку систему поступања г. Срећковић употребио знајући шта хоће и с намером, показује се другим местима на којима је и он нашао за добро да покаже како је цитат узео из моје књиге. Не стоји, дакле, да он није знао како треба правилно и уредно радити.

(Ту г. Срећковић први пут наводи Хопфа и Хајда, и не помињући натпис њихових дела.)

Стр. 355, напомена и текст . . . . . I, 34.
Стр. 356—358, текст и напомене . . . . . I, 23—26.
Стр. 375 . . . . . II, 229.
Стр. 381, напомена 2. . . . . II, 234.
Стр. 383, текст и напомене . . . . . II, 236.
Стр. 384—387 . . . . . II, 268—270.
Стр. 389, текст и напомене . . . . . I, 41.
Стр. 390—391, текст и напомене . . . . . I, 50—51.
Стр. 402—404 . . . . . II, 219—225.
Стр. 411 . . . . . I, 58.
Стр. 416—418 . . . . . I, 65, II, 76.
Стр. 419 . . . . . I, 66.
Стр. 432 . . . . . II, 83.
Стр. 435, напомена . . . . . II, 84.
Стр. 441, напомена 2. . . . . II, 87.
Стр. 468, текст и напомена 2, 3, 4 . . . . . I, 70, 71.
Стр. 470, текст и напомена I. . . . . II, 98—99.
Стр. 479—480 . . . . . I, 78.
Стр. 482—483, текст и напомене . . . . . II, 102—103.
Стр. 490 (Из писма Душанова изабране су оне исте оригиналне речи које и у мене) . . . . . II, 162.
Стр. 502—503, текст и напомене . . . . . II, 114—115
Стр. 532—533, текст и напомене . . . . . II, 134.
Стр. 584, текст и напомене . . . . . I, 67.
Стр. 610, . . . . . II, 180.
Стр. 640, цитати . . . . . II, 245.
Стр. 699, напомена . . . . . I, 120.
Стр. 702—703, текст и напомене . . . . . I, 122—124.
Стр. 704—705 . . . . . II, 196.
Стр. 706 . . . . . I, 125.
Стр. 714, напомена 1 . . . . . II, 258.

Остаје ми још да додирнем и оно што г. Срећковић одговара на моју расправу. Свршујући одсек о Душану, у последњој напомени српски академик се овако одзива мојој расправи: „Ко год прочита дело г. Флоринскога, које заслужује да обрати на себе највећу пажњу Срба и слависта, мора му пасти у очи, да није Душанова радња схваћена у целини онако како је била, него онако како су је схватили или Дубровчани или Грци или Венедичани и т. д. Друго, набачена је на Душана овде онде таква сенка, која у ствари нема места,“ итд. (стр. 730). На тај начин се читава моја расправа није донала г. Срећковићу. Он је нашао да ја нисам умео како треба ни схватити ни оценити личност и радњу Душанову. А узрок је, нема сумње, у том што сам се сувише удубио у изучавање из-



вора дубровачких, млетачких, византиских и осталих. Изгледа да г. Срећковић то све сматра за излишно, и то доказује живо целом својом књигом. По његовом мишљењу руски би научник најбоље радио да просто усвоји посматрање садашњих српских научника родољуба, и да се не мучи с поређењем и изучавањем извора. Тим би начином карактеристика знаменитог српског цара испала другогачије. У самој ствари — чиме то управо мене кори мој критик? Ни више, ни мање него тиме што сам смањио простор српскога царства и високо значење радње Душанове, и што сам набацио сенку на лична својства царева. Г. Срећковићу није право што ја одричем да је Бугарска била васална Душану и што сматрам бугарскога цара Јована Александра за самостална владоца (346—351); није му право што не признајем да је Душан освојио Босну; није му право што сам рекао да се Душан старао да се удвори Турцима и да их се бојао (791); није му право што сам разјаснио ток ратовања Душанова у Византиском Царству, а нисам могао потврдити његову војну против Цариграда (729—730). Даље се г. Срећковићу не свиди што сам говорио о Душановом византиском заносу и о немогућности његових политичких уображења о освојењу Цариграда, што сам показао како је плитко разумевао везе с Млечима, и на послетку што сам рекао да није био искрен према Кантакузину (488, 500, 660, 722). Све те (и још неке друге) моје мисли и оцене веома љуте г. Срећковића, али он ни једну ту мисао и оцену не оповргава, како би приликовало, довољно снажним научним разловима. Њему се само чини да то све није тако, и да ја нисам схватио Душана. И ево га где он развија свој прави и правилни поглед на основаоца српскога царства. По његовоме мишљењу Душан је био човек генијална ума, изванредног талента за војну и дипломатску радњу. (609, 698); он је прекрасно схватио савремени му политички положај Балканскога Полуострва и Јевропе, није учинио никакве дипломатске погрешке и вазда је постојано корачао к поуздано смишљеном задатку, тј. да збрише Византиско, па да га замени *Словенским* царством. Душан је, г. Срећковићу, био убеђењем проникли заступник словенства и православља; он је лепо опажао опасност која је Балканском Полуострву претила с две стране: од латинскога запада и од Турака, и вешто је борбу водио и с једним и с другим противником. Турака се Душан није бојао; удварао им се није никада; и с њихове стране никада није налазио какве сметње к освојењу Цариграда, и године 1355. он је, у истину, био на путу к знаменитој престоници Источнога Царства, и би њоме за

просветни гласник 1892.

цело завладао, да то не пометеше унутрашњи непријатељи и издајници. Царство је Душаново обухватало скоро цело Балканско Полуострво; у то су царство улазиле и Босна и Бугарска. По својим моралним својствима Душан је био најидеалнији, најплеменитији човек. Ни сенке лукавства није било у њему, правду је ценио више свега, а увек је тежио на правичност (436, 447, 450, 463, 695, 511—513). Тако Душана описује г. Срећковић. Мени не остаје ништа друго него да пожелим да би г. Срећковић лепо и красно остао при своме мишљењу. Читалац ће, на послетку, схватити да мени овде није до спора са српским академиком, пошто се нас двојица налазимо на правцима са свим супротним. Ја се старам да објективно и свестрано проучим српску и у опште југословенску историју, а мој поштовани колега пише панегирике или (што је још деликатније) патриотску историју српскога народа. Различити су задаци наши, различита су средства и методи наше радње. У таким приликама, може ли бити међу нама каквога год ученога разговора?

III. После свега што је горе казано, овде може бити довољно и неколико речи за последња два одсека књиге г. Срећковића.

Наш се писац одавно већ бави царем Урошем и трагичном судбином његовом. Наследнику Душановом он је посветио три веће монографије, и у последње се време жестоко препирао с другим словенским историцима о питању ко је крив за смрт Урошеву? Јер је г. Срећковић доказивао да је други српски цар погинуо од руке Вукашинове, а међу тим г.г. Руварац, Ковачевић<sup>1)</sup> и К. Јиречек<sup>2)</sup> порицали су то мишљење, и на основу несумњивих историчких података доказивали су да је Урош био у животу још и после боја на Марици, у коме је Вукашин погинуо. У својој Историји српски академик, разуме се, пише по својим мислима, и једва да се где и сећа својих противника<sup>3)</sup>. Што се тиче извора, и овде је непотпуност, која је и иначе необична у писца (*Monumenta ragusina*, Растић и др.), а недостатак критике.

IV. Одсек, посвећен „унутрашњем стању и државном развоју“ (790—963) обухвата: 1. Мисли пишчеве о краљевској и царској власти, о границама српске државе и о њеном државном уређењу, које су гдегде самосталне, гдегде пак узете из

<sup>1)</sup> Годисњице Николе Чулића, III., 1879. Српске Новине 1886.

<sup>2)</sup> Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vukašin, Prag, 1885., и Časopis musea Kralovstvi českého, 1886., I., II.

<sup>3)</sup> Само је г. Јиречка удостојио неколиким одговорима.



других дела, често пак врло чудновате <sup>1)</sup> и у опште мало потврђене навођењем извора; 2. Препис од слова до слова познате расправе професора Т. И. Успенскога „Материјали для исторіи землевладѣнія въ XIV вѣкѣ“ и веће изводе из друге расправе тога истог професора „О происхожденіи византійской и южнославянской прониі“; 3. Исписе, у ориџиналу, и у изводу, чланака Душанова законика, у којима се налазе појединости о положају и о правима редова народа, о градовима, о војсци, о рудницима и о новцу, о данцима и порезима, о трговини, о суду и о судским казнама; 4. Неколико страна о народним обичајима и празноверицама и о историској књижевности <sup>2)</sup>. Не треба ни да напомињем да и у том одсеку књиге г. Срећковића и најумеренији читалац неће наћи ни колико толико потпуне ни верне карактеристике унутрашњег стања српске државе и српске образованости. Ту су, на чудноват начин, потрпани одломци о појединим историским чињеницама, туђе вредније мисли и пишчева фантастична домишљања.

Општи суд о научном значају овога дела српскога академика изложен је горе у самом почетку.

Т. Флорински.

А. Н. Пыпинъ. *Исторія русской этнографіи*; I.—II. Общій обзоръ изученій народности и этнографіи великорусская; III. Этнографіа малорусская; IV. Вѣлоруссія и Сибирь. Спб. 1890.—1892. — Четири књиге у 8°. Стр. 424 + 428 + 425 + 488.

(Наставак)

Прелазећи преко Пушкина и огромног му значаја за буђење народне руске самосвести, преко Гогоља и славне плејаде великих руских писаца, који уведоше народ у књижевност, разгледајмо с г. Пипином покрет у руској науци четрдесетих год.

Као у прошлом, тако је и у овом веку Запад био од великог утицаја на напредак руске науке. Узимало се највише од најближих суседа, од Немаца. Читав преврат у изучавању класичке филологије (Фридрих Август Волф, Бек, Херман Лахман); компаративна лингвистика (Боп и Грим); нова школа права (Ајхорн, Савињи, Рудорф); нови погледи на историју на основи реалних догађаја (Нибул, К. О. Милер, Шлосер, и Французи: Гизо, Тијер, Мишле,

<sup>1)</sup> Погледај особито шта је на 812. страни казано о византјском утицају на Србију и о српству словенских племена која су становала у Бугарској, као и много друго којешта.

<sup>2)</sup> Писац у опште не даје никаквога обавештења о стању старе српске књижевности; он чак и не побраја најглавнијих дела књижевних из поменутога времена. Летописима посвећује пола стране, а писмима чудновату једну белешку испод текста (на последњој страни).

Луј-Блан итд.); критички метод примењен на филозофију — све скупа проузроковало је читаву револуцију у руској науци. Млади руски научници образовани у Германији, по повратку у отаџбину применише нов критички метод на руску историју и етнографску науку и дођоше до нових резултата. Рад њихов чини нову епоху у изучавању народне прошлости и садашњости.

На пољу историјографије прво место заузима С. М. Соловјев (1820—1879). Прва му славна дисертација: „О одношају Новгорода према великим кнежевима“ (1845.) и друга: „Историја одношаја међу руским кнезовима дома Руриковог“ (1847.) и први том „Историје Русије од најстаријих времена“ (1851) беху дела, која стварају епоху. Служећи се новим методом историјске школе, Соловјев је први покушао, да схвати и објасни постепени развој старог руског живота. То до њега није нико радио, па ни сам Карамзин, који је обраћао више пажње на спољашње, него на унутрашње догађаје, не тражећи у фактима мисли и њиховог развића, већ дајући их без свезе, онако, како су избијали на површину. Појам о народу, као о организму, и о историји народа, као о органском развоју његових пра-старих, битних основа под утицајем спољашњих и природних погодаба и суседства — саставља основну историску идеју Соловјева. Примена те идеје, то је велика заслуга његова. Своје главно историско дело, Историју Русије (29 свезака) почиње Соловјев испитивањем географске области, у којој се развијала делатност руског народа. То је била система славног Ритера, који је у то време, упоредо с историском школом, стварао географску науку у свези с историјом и етнографијом, објашњујући узајаман утицај природе и човека. Неколике напомене о утицају климе налазе се и код Карамзина; ну до Соловјева тај утицај нигде није био тако детаљно разрађен и примењен на ток руске историје. С гледишта органског развића он је одрицао обичну поделу руске повеснице на периоде: по његовом мишљењу, такве поделе не може бити тамо, где тече непрекидна делатност, непрекидан развој, где сваку појаву спрема претходна; ако се по некад велики догађаји чине изненадним превратима, то једино значи да им треба узроке тражити дубље у условима живота и у пређашњим вековима. Соловјев негира монголски утицај у такој мери, као што су му пре давали; тумачи „родовњими одношењима“ феудалну систему; грозна дела Ивана приписује не личном карактеру, него приликама, које су их захтевале; на послетку у прелазу од старе историје к новој, у раду Петра Великог, у ком обично виде реформу, а често револуцију, он не налази никаква изненадна



прекида, никаква рушења „стarih руских принципа“ за којима плачу поклонници старе Русије; напротив он износи најтешњу практичну и моралну везу старе Русије с новом: Петар је само испунио оне потребе, што вековима сазреваху у старој Русији; средство што га је за то употребила нова Русија било је законито, јер се њим служила и стара. Из истих разлога Соловјев није био противан западној просвети и утицају запада, уверен, да ће последњи резултат историског развоја руског народа бити: заједнички му рад на опште-човечанском развићу. Свршивши свој тешки задатак — утврђивање државе с поља и просвете унутра — руски народ мора се приближити сродној му јевропској породици и њеној просвети.

Соловјев је подигао здање руске историографије на тврдој основи, на основи савремене јевропске науке. У исто време ступио је на тај исти пут славни професор и јуриста *К. Д. Кавелин* (1818—1885.) Остављајући на страну епохални му чланак „Поглед на правно стање старе Русије“ („Современик“ 1847.) и разлику у погледима његовим, Соловјева и Костомарова, пређимо етнографским му радовима, који бежаху први своје врсте у руској књижевности.

Народни живот није могао, а да не привуче на себе пажњу нове историске школе. Изучавање тог живота беше потребно и за објашњење савремености и за боље схватање старе историје. И ако је у четрдесетим годинама скупљеног материјала било и сувише мало, а научна средства етнографије и ако беху врло слаба, ипак је Ковелинова критика дала неколико радова, које етнографска руска литература и данас рачуна међу најбоље. „Наши народни обреди и обичаји, пише Ковелин, у том облику, као што их данас имамо, сложили се очевидно из разноврсних елемената у току многих векова. Све што је имало на Русију више или мање дуготрајнијег утицаја с поља, све епохе њеног унутрашњег историског узраста остављале су за собом ма какву црту у обредима и обичајима, додајући им ново, мењајући или ништећи старо. Због те непрестане прераде наши обичаји и обреди дају хаос, шарен, по изгледу, без свезе скуп најразноврснијих елемената. Није могућно подвести их под систему и објаснити их једним општим принципом, јер нису састављени по једном општем плану, »јер нису плод једне стваралачке мисли.“ Да би се могло унети колико толико светлости у ту гомилу разбацаних факата, Ковелин вели да их треба разделити по епохама, којима припадају, по елементима, под којима се образовали, па за тим, у колико је могућно, успоставити унутрашњу свезу тих епоха и постепени утицај тих елемената. По примеру геологије,

критика треба да нађе кључ тим ископинама минулог историјског света. Узимајући на ум да су многи факти, из којих се слаже народно веровање, изнакарађени, да их је тешко распознати, и да многим старим обредима народ даје ново, лажно тумачење, Кавелин налази, да је најглавнији путовођа у објашњавању старих обичаја и веровања његов прост буквални смисао. Писац наводи пример из старог римског права. Тако н. пр. кредитор је имао право »да исече на комаде« дужника кад не плати. Дуго су научници схватили то у преносном значењу, као пуну вољу кредиторову над дужником; ну доцније морадоше признати да је ту изражен просто факат, који је некад у истини постојао. „Тражити у основи обреда, веровања и обичаја факте свакидашње, нормалне, природне погодбе живота, и пред вама ће пући читав историски свет, кога ћете узалуд тражити у летописима, јер народ се често не сећа, како је живео у дубокој старини и не појима трагове тог живота у садашњости.“

Док су Соловјев, Кавелин и Калачов — (1819. — 1885.) радили на руској историји, изучавајући често старо стање по правничким изворима, стекао је *И. Е. Забелин* (род. 1820) огромну заслугу за етнографију својим археолошким студијама о особинама руске старине. Капитално му дело: „Домаће стање московских царева и царица XVII. века“, једино је своје врсте. Његове студије о положају жена у старом руском друштву; примедбе му о осећају природе (чувство природи) код старих Руса; подаци о врачарама; црте из друштвеног московског живота друге половине XVIII. века и многе драгоцене примедбе, разбацане по многобројним студијама Забелина, пружају гомилу важног материјала за разумевање историје руских обичаја и етнографије.

Додајмо овом научном покрету покрет у књижевности, критички рад Белинског и публицистику Херцена, Грановског и читавог круга образованих људи; па слободоумнији рад с универзитетских катедара професора, као: Рједкин, Грановскиј, Крјуков, Кудрјавцев, Д. Мејер, и других; узмимо на ум продирање у Русију полу-романтичног скептицизма Хајнеова, узвишеног реализма и филантропског хумора Дикенсова, романа Жорж-Занда, историских дела Луј-Блана и француског социјализма Сен-Симона, Кабе-а, а особито Фурје-а (Боткин, Херцен, Огарев Петрушевскиј, оријенталиста Савелјев, цензор и оријенталиста Григорјев и т. д.) — па ћемо добити приближан појам о четрдесетим годинама, којима се Руси с правом диче. Етнографска наука рачуна од тог доба свој препорућај. Како у историји, тако и овде стадоше научници на гледиште органског развоја, тумачећи народну старину научним средствима. „Народ“ престаде бити



груба службена сила, коју су реторски величали, а реално презирали; у појмовима просвећених људи он се појави као историска основа читавог националног живота. Четрдесете године бејаху предговором епоси сељачког ослобођења.

У педесетим годинама свршило се једно царевање и почело се друго. Сурово tutorство над књижевнишћу и науком замени извесна слобода. Започе се жива делатност, какву не памти руска историја. Кримска војна истрезни владу и државу из самообмане; сви признаше просвету за неопходну потребу; унутрашњи преображај, а особито сељачка реформа, изидоше на први план. Разуме се, да је општи покрет дао ширег полета и етнографији. Подесете године нису унеле никаквог новог учења; науци на челу стајали су они исти људи, који и у четрдесетим; ну пречишћена друштвена атмосфера раширила је видокруг научног посматрања, дајући право критичком истраживању. У тридесетим годинама, и ако су сви говорили званично о народности, чињене су науци све могуће препреке, да не изнесе на видик правог стања народа. На крају царевања Николе I, свака научна критика постаде немогућна. Друга половина 50-тих година дала је слободу науци, да изрече о народу пуну истину, поставила је етнографију на самостално земљиште слободне критике.

Осим споменутих научника занимала су се изучавањем народа и три учена друштва руска: једно званично — академија наука, друго приватно — географско друштво у Петрограду и полувзванично друштво за историју и старине у московској универси. Сва та друштва почеше скупљати етнографски материјал, покрећући зборнике и повремена издања уз сарадњу првих научника руских, као Бера, Срезневског, Кавелина, Калачова, Афанасјева, Стасова, Хиљфердинга итд. Нов полет изучавању народа и народности дао је велики кнез Константин Николајевич, брат цара Александра II. и генерал-адмирал руске флоте, шаљући неколико младих књижевника руских у научне експедиције, да научно испитају разне пределе Русије и да пишу извештаје у *«Морској Сборникъ»*, орган морског министарства, ком је велики кнез стајао на челу. »У јесен 1855. год. — прича од прилике С. В. Максимов — пуче по петроградским књижевним круговима глас о невероватном догађају. Влада се обратила за сарадњиштво људима, које је до тог доба гонила. Свима су пред очима били скоро јучерашњи догађаји, кад је Мусин-Пушкин, управник више цензуре, с песницама скакао на књижевнике и уреднике периодичних издања, претећи им прогонством у врло далека места; кад је Достоевскиј седео у Сибирији; кад је Никитенко био затворен, што је пропустио не-

колико редака против официра-кицоша; кад су цензори стрепили да не пропадну за најневинији редак; кад је забрањено било ново издање Гогоља и био конфискован наштампан роман Даља; кад је министар просвете Уваров говорио, како он жели да руска литература престане већ једанпут итд....» Велики кнез, министарском наредбом од 11. августа 1855. год. преко кнеза Д. А. Оболенског, желео је да се међу младим, даровитим књижевницима руским нађу личности, које би министарство могло послати на извесно време у Архангелск, Астрахан, Оренбург, на Волгу и на главна језера руска, да изуче тамошње становништво и да шаљу реферате о својим радовима у *«Морској Сборникъ»*. У писму били су именовани књижевници Писемскиј и Потјехин, као познати вел. кнезу. Кроз неколико месеци списак кандидата био је састављен: Островскиј узе горњу Волгу; Потјехин средњу од ушћа Оке до Саратова; Писемскиј оде на доњу Волгу у астраханску губернију; С. В. Максимов отпутова на север, Афанасјев-Чужбинскиј на југ, на Дњепар и Дњестар; М. А. Михайлов на Урал, а Н. Н. Филипов на Дон. Осим путописа, који се почеше појављивати од 1857. год. на странама *«Морског Зборника»*, експедиције бејаху од најблагодотворнијег утицаја и по саме књижевнике. Путовање н. пр. Островског по Волви, дало је прилике великом драматургу, да изучи коренити живот руски и најразноврсније карактере, с којима се сузретао на сваком кораку. Отуд је он подцрпао оне живе слике, тамо је скупио материјал за своје драме и комедије, којима се поноси руска књижевност (*«Сан на Волви»*, *«Димитрије Самозваном»*, *«Бура»*, *«На бойком мјетѣ»* итд.). Романи Писемског сведоче о огромној користи, што му донесе путовање. У опште *«Морски Зборник»* оног времена под управом А. В. Головина, доцнијег министра нар. просвете, и под протекцијом великог кнеза, заузима видно место у историји руске журналистике и покрета педесетих година. У њему се појавили *«Вопросы жизни»* Пирогова (1856), чланак који бејаше од силног маха на ондашње друштво.

Тај рад наставио је читав низ просвећених Руса, од којих једни скупеше народне умотворине, а други их научно протумачише. Међу скупљачима прво место припада *П. Н. Рибникову* (1832—1885). Скупљајући песме по черниховској губернији, отвореним својим говором навуче Рубников на себе сумњу полиције, која га 1859. год. прогони у Петрозаводск. Ту се нашао с њим потоњи му биограф Модестов, учитељ у тамошњој гимназији. »Читање вечери, а често и читаве ноћи, пише Модестов, проводио сам с њим у разговору, заборављајући за часак, да живим у далеком граду северне Русије,



у граду, где се имена: Хегл, Фајербах, Макс Штирнер, Монтескије, Луј Блап и Прудон — мало те не први пут разлегаху по људским становима.....“ Ту, на истоку олоонецке губерније, сrete се Рибников с људима, који казиваху билине. Од 1861—67. појавише се четири огромна тома билина под насловом: „Пѣсни, собранія П. Н. Рыбниковымъ“. Пре тога руска етнографија знала је билине нешто из зборника Кирше Данилова; сви су мислили да их треба тражити тамо негде у Сибирији, па кад их Рибников откри у близини Петрограда, учени свет се удиви и посумња. Та сумња држала се све докле, док Хиљфердинг не оде у олоонецки крај и сам се не увери на месту.

Други скупљач народних умотворина био је П. И. Јакушкин (1820.—72). Благодаречи познанству П. В. Кирјејевског, Јакушкин напусти московски универзитет, удари на се сељачко одело, метну на леђа дубочну корпу и пође од села до села по губернијама северног Поволожја, записујући народне умотворине. Борећи се по градовима с полицијом, на пустим путовима с вуцима, по селима с болешћу — Јакушкину пође за руком да скупи масу ретких песама, од којих већина уђе у зборник Кирјејевског. „Путничка писма“ његова нађоше места у журналима, као „Современникъ“, „Отеч. записки“ итд. Велику заслугу за скупљање народних умотворина,

особито билина, има П. В. Шејн (род. 1826) и један од чланова књижевне експедиције 50-хи година, С. В. Максимов (род. 1831.) Име последњег, као писца приповедака из народног живота било је добро познато читалачкој публици руској, кад га вел. кнез Константин посла на север, у пределе око Белог Мора, да изучи тамошњи народ. Максимов је продрљо чак до Леденог океана и до Печоре. Резултат путовања бејаше низ занимљивих чланака научне вредности у „Морском Зборнику“ и другим журналима, који се појавише 1859. год. у засебној књизи: „Годъ на сѣверѣ.“ Рад Максимова нашао је достојну оцену у морском министарству, јер одмах после северне експедиције крену се он трошком „Морског Зборника“ на далеки исток, у амурски крај. Отуд низ чланака: „На востокъ, поѣздка на Амуръ (1860.—61.)“ Пре него што се вратио у Русију, Максимов доби наредбу да пропутује Сибирију и да прегледа тамнице и стање тамошњих заточеника („Сибирь и каторга“, 1871. год.) После севера и истока, 1862—63. год., Максимов прође југоисток Русије, брегове Каспијског мора и Урал. Благодаречи експедицији Географског Друштва 1868. год. могао је скупити материјал и за етнографију Белоруса.

Р. Кошутѣ.

(Наставиће се)

## ПРОСВЕТНИ КОВЧЕЖИЋ

### ПИСМА ИЗ ПЕТРОГРАДА

(Изворни дописи „Просветном Гласнику“)

—

#### III.

Како је утицала година глади на народно образовање у централним губернијама Русије. — Шта раде држава, црква, земства и појединци, да помогну основним школама. — Женски институт народне привреде у Понемољу. — Негативни резултати, што их дају грађанске школе. — Држава смера да отвори уз њих течаје за коваче, браваре и столаре. — Предлог Ј. Абрамова за реформу њихову. — Утисци с читања за народ у Педагошком Музеју. — Разноврсна публика. — Пуковник Шведов чита о Црногорцима. — Слике, песме и музика. — Предлог за оснивање народних читања у Србији.

—

Страшна глад, што бесни у четрнаест губернија централне Русије, над простором, у ком живи око тридесет милијуна душа, потресла је из темеља дело народног образовања у њима. Народна руска школа стоји у најтежњој вези с народним благостањем. Њен напредак показује да се народ еко-

номски диже; њено опадање сведочи да народ сиромаша. То је младо дрво, које још није ојачало, није имало времена да пусти дубоко корен, па да напредује независно од непогоде. Да је она сва у државним рукама, као код нас у Србији, њој би било много лакше претурити преко главе такве црне дане, као што су ови. Али она већином зависи од тог сељака, ког је година глади тако убила, да неколико најплоднијих лета неће бити у стању да га поправе и подигну. И културнијим народима не би било лако опоравити се после такве несреће, а камо ли руском сељаку, код ког земљорадња стоји на тако ниском, да не речемо примитивном ступњу. Питање, да ли би код културнијих народа једна гладна година могла у такој мери утицати на читав државни живот, да ли данашња глад није ужасан плод дугих година непажње и економског незнања нижих слојева — иде на други лист. Културни сељак не живи од данас до сутра; он мисли на будућност, а што је најглавније, уме да помогне себи



у тренутку несреће. Просвета је почела да спрема руског сељака за ту борбу на друштвеном пољу, ну време је тако кратко било, рад је тако недавно почет, да сељак још није могао завирити у храм просвете; он није прекорачио ни преко прага тог храма, у који је руски интелегентни ум знао да унесе толико величанствених дела уметности, толико светлих идеја, на понос себи и човечанству, а није умео да у њега уведе руског сељака. Та огромна маса, тај корен руског живота, лежао је до недавна времена закопан у земљи. По старим појмовима, то му је било место као сваком корену. Он је требало да даје сок, храну, ну куд је тај сок ишао и на што, то није била његова ствар. Шибљике су расле, цветале, калами су често доносили дивне, благородне плодове, а о корену ретко је ко мислио. Данас се корен почео спремати да истера своје шибљике; ојачао 19. фебруаром 1861. године, почео је да стаје на снагу, да живи својим животом. Бојати се, да му непогоде, као ова, сувише не нашкоде, да не произведу стагнацију народне просвете на тако опширном простору са становништвом, као некоје првостепене државе јевропске. Ако, благодарећи данашњој недаћи, прене читаво руско просвећено друштво, од горе до доле, ако загледа дубље у узроке овом стању, па прегне да просвети руског сељака, да га културно подигне, онда ће данашњи наук, који стоји толике милиуне рубаља и толике хиљаде људских живота, донети неоцењиве користи и држави и народу. Реформа 1861. год., ослободивши тело руских мужика из тешког ига крепосног права, чека свој *pendant*, нову реформу, која би ослободила дух народни од окова таме и незнања. Друга била би достојна прве, а релативно и већа од ње.<sup>1)</sup>

Прејдимо самим школама и разгледајмо питања: које школе највише пате у губернијама, где бесни глад, и шта ради руско друштво да им помогне.

Без сумње, највише је пострадала слободна сељачка школа. Рад *грамотеја* престао је са свим, јер сељак нема шта да једе, а камо ли да плаћа учитељу да му учи децу. Зимска школа такође јако храмље у тим крајевима. Земства су принуђена да троше скоро сав свој приход да помогну на-

<sup>1)</sup> Да влада мисли о реформи у том правцу, могу потврдити ови факти: већ неколико месеци проносе се гласови о отварању министарства народне привреде, које у Русији у овај мах не постоји; новине од 21. марта јављају, да је департаменту земљоделства предан на преглед пројекат нове више агрономске и техничке школе у Москви (једини за целу Русију виши факултет за агрономе, петровско-разумовска академија због ђачких нереда стоји и данас затворена); новине „Русс. Жизнь“ доносе, да влада смера да отвори у свима губернијама савете народне привреде из лица, која се налазе у државној служби, а познати су са земљоделством.

родној певољи, па у то име увидају или смањују своје буџете намењене школама. Тако н. пр. читамо у „Недељи“ како управитељи народних школа јављају, да се земства налазе у врло тешком положају; сеоске општине не дају ништа на издржање школа, и ако тако остане, већина ће их престати радити. Куратор оренбуршког уџбеног округа доноси да је у два ујезда оренбуршке и пермске губерније стање ученика и учитеља „болше чѣмъ печальное“ и да су тамошње школе, због материјалне оскудице, затворене још од првог октобра прошле године. Многе губерније, које су пре давале пример старању за народну просвету, смањиле су на половину расходе на народно образовање. Тако н. пр. казанска ујезна скупштина прекинула је даљу асигнацију средстава на недељне и понављачке течаје за ученике, који су свршили основне школе. Земство свјашког ујезда затворило је још у октобру пр. године 11 школа другог разреда и укинуло је у осталим награде ученицима. Иста судбина прати и многе сеоске библиотеке, које падају, јер народ нема новаца да плати залог, а и није му до читања.

Како је са школама, које и сад раде? О положају њихових учитеља и учитељица не треба ни говорити. И кад су родне године, ти мученици добивају једва толико плате да душу одрже, живећи већином од оног што им сељаци дају од добре воље. Сеоске општине траже, да њима ко да, а учитељима како било. Број ученика смањило се свуда на половину. Сеоска деца, гладна и гола, потуцају се с оцевима по улицама и путовима, да испросе комад хлеба; многи ученици, којима је школа даље, нису могли да је похађају, јер не имаћаху топлог одела, а многи зато, јер немају ни сад никаквог. Оцеви им продали све до кошуље, само да се породница исхрани до пролећа. У школу су ишла само ретка деца имућнијих сељака и сиротани, који се надају, да ће у њој наћи топлу пећ и да их она неће пустити да умру од глади.

Извештаји о јадном положају школе, а још више ученика јој, затресли су сав образованији део руског друштва. Да оправдају донекле веру децу у школу, притече јој у помоћ и црква, и држава, и земство и појединци, колико је ко могао, и колико је претицало од других, ширих потреба. Иницијативом св. Синода поче црква скупљати, осим прилога за становништво пострадалих губернија, и прилоге за храну деци црквених школа и учитеља им. Крајем јануара пало је у ту сврху око 40.000 руб. За ту своту отворише многе децје кухиње, дајући забадава топлу храну својим сиротим ученицима. Осим тога добили су манастири налог, да одвоје један део свог имања на исти циљ; осно-



вани су такође епархиски комитети, да скупљају прилоге и да отварају бесплатне трапезарије у архијерејским домовима, у кућама манастирским и црквеним, и долове за сироту децу.

Министарство народне просвете није у том делу изостало иза цркве. Сву уштеду за 1891. г., у своти од 100.000 руб., одредило је министарство на отварање бесплатних трапезарија за ученике свију школа у најсиромашнијим губернијама. Осим тога издало је наредбу свима пансионима, који се налазе под његовом управом, да пеку од хлебних остатака „сухаре“ и да их шаљу основним школама.<sup>1)</sup> Чиновници разних школских округа жртвују 1—2% на исту сврху. Тим начином дало је чиновништво петроградског школ. округа до 17. јануара 7500 руб., а московско скупља месечно 1800 руб.

Од приватних друштава, осим петроградског и московског комитета писмености, који скупљају прилоге за децу сиромашних школа, највише је урадило нижеградско (Нижниј Новгород) друштво за ширење народног образовања, снабдевајући ученике у току целе зиме топлим храном. То добротворно друштво даје учитељима по 3 копјејке на ђака, да отворе бесплатне дечје трапезарије. Из друштвеног извештаја читамо, да је у новембру издржало 4460 ученика у 98 основних школа и да је потрошило на то око три хиљаде рубаља. У току децембра број сиромашне деце порастао је на 5212. Професори казанског универзитета, као корпорација, дају, осим процента од своје плате у корист несрећних губернија, још и 1% на храну сиромашној школској деци. Многи професори држе јавна предавања у истој сврси.

Земства раде такође што могу. Казанска управа јавља основним школама свог ујезда, да ће свакој дати шест рубаља на чај и шећер и хлеба колико устреба. Тамбовски губерниски комитет даје 1000 руб. на исти циљ. У многим школама саског ујезда пеку хлеб и раздају га забадава ученицима с топлим храном. У опште тамбовска губернија има 64 бесплатне трапезарије, у којима се храни сваки дан више од 5000 ђака. Старооскољски ујезд даје од јануара 3000 руб. месечно на топли пићу и на хлеб сиромашним ученицима својих школа.

Међу многим појединцима споменућемо саратовског трговца Зајферта, који је о свом трошку отворио још у октобру бесплатну ђачку трапезарију у нарочито за то купљеној кући. Трапезарија је чиста као и посуђе; послуга се одликује срдечношћу. Сваки дан ручава до 120 ђака. Сваки ма-

лиша добива велики комад хлеба, парче меса и шчи,<sup>1)</sup> говеђе чорбе и каше — колико поједе. Руско образовано женскиње није никад заостајало у раду, који се клони на добро народа, иза мушкиња, па тако је и у овом случају. Разни дамски комитети скупљају новце и прилоге; жена и кћери писца грофа Толстога отварају по селима народне кухиње; многе госпође, као баронеса Корф и г-ђа Скалон издржавају по једну дечју трапезарију; г-ђа Стојупина (жена покојног педагога), начелница женске гимназије у Петрограду, скупља међу својим другима 250 руб. месечно, на издржавање ђачке кухиње у селу Петровском; баронеса Искул, у пратњи некојих девојака из вишег петроградског света, раздаје топли храну по селима казанске губерније ученицима тамошњих школа и т. д.

И малише богатијих губернија помажу својој сиромашној браћи. Тако н. пр. у карапчевској школи (донецког ујезда) причао је учитељ својим ученицима, како у овај мах имају у Русији стотине хиљада<sup>2)</sup> школске деце, која се глађу пате, позивајући их да донесу у корист њихову кошта може. Причање учитељево било је тако живо, да су ученици плакали. Сутра дан пре зоре почеше доносити прилоге, ко у марамама, ко у корпи, ко како, молећи учитеља, да их пошаље сиромашној њиховој браћи пострадалих губернија. Тим начином скупише неколико врећа пшенице и брашна, 40 хлебова и 1 руб. и 7 коп. у новцу.

Глад у далеким губернијама подсети престолницу да се обазре око себе и да погледа, нема ли и у њеним школама деце, која место доручка једу црну кору сувог хлеба или не једу ништа, а топли пићу добивају свега два пут недељно, хранећи се пет дана хлебом и квасом. Чим покренуше питање, нађе се до 800 таквих ученика. На предлог своје школске комисије, петроградска Дума дала је 5000 руб. на доручак сиромашним ђацима. У свакој општинској школи у Петрограду храни се тим начином 5—6 ученика. Благодарени заузимају учитељице Пјешехонове, отворила је млинуарка, г-ђа Половцева, у петроградском александровском кварталу бесплатну трапезарију, у којој се храни сваки дан више од стотине ученика и ученица основних школа. Једни ручају од 11 $\frac{1}{2}$ —12, а други од 2 $\frac{1}{2}$ —3 сахата. Сваки благодјејанац добива два топла јела: шчи и кашу, или лапшу (супа с резанцима) и печено месо, или чорбу од пасуља и котлет и т. д. Како су деца била изгладнела види се и отуд, што

<sup>1)</sup> Руска народна чорба, скухана обично са слатким или с виселим кунусом.

<sup>2)</sup> По рачуну Царевљевог Комитета, у сеоским школама губернија, у којима влада глад, има око 550.000 деце обојег пола.

<sup>1)</sup> Све податке узимамо из чланка Д. Д. Семенова: „Въ годину народнаго бѣдствія,“ из месечника (педагошког и научно популарног) „Образованіе,“ бр. 2., 1892. год.



је свако из почетка јело 3—4 тањира чорбе и по фунте хлеба осим меса. Добротворни утицај трапезарије опазио се одмах и на деци и на родитељима. Деца марљиво похађају школу и боље се уче, а родитељи су безбрижнији и радије их шаљу на обуку. У опште, у последње време стижу гласови из унутрашњости, како су све основне школе у гладним губернијама, у којима се налазе ђачке трапезарије, препуне ђака. Узрок је врло јасан.

То је, у главним цртама, помоћ, што ју пружа држава и руско друштво сиромашним ученицима пострадалих руских губернија. Та помоћ, у самој ствари, није велика, но разумеће је свако, ко буде имао на уму, да осим тога пола милиуна школске деце тражи потпору преко двадесет милијуна становника. Најшира дарезљивост губи се у том огромном мору. Треба признати, да је она у целини колосална, да је обухватила све слојеве руског друштва. Такве жртве ретко доносе и најкултурнији народи. Дао би Бог, да година глади избаца на површину питање о културном препорођају руског сељаштва.

\* \* \*

У имању Понемоњу (поневијешки ујезд) постоји једна од ретких школа у Русији: женски институт народне привреде, вртарства и домазлука, баронесе Будберга. Смер је институту да даде друштву образовано женскиње, које би се одлично разумевало у сеоској привреди. Два кола младих девојака, која свршише курс у институту, раде већ с највећим успехом на разним имањима централне Русије, ширећи у народу корисна знања што их поцрпеше у школи баронесе Будберга. Институт има свега 25 ученица, од којих само четири плаћају по 150 руб. годишње; остале издржава поменуто имање. Течај се дели на теориски и практички. У првом предају руски језик, аритметику, књиговодство и домаћу хигијену; у другом домазлук, живинарство, како се прави сир и масло, сточарство, предење, ткање, пчеларство и т. д. За сваку струку има засебан професор.

\* \* \*

У последње се време проносе по новинама гласови, како су виши кругови обратили нарочиту пажњу на слабе резултате што их дају „градска училишта (Bürgerschule), тврдећи, да је влада озбиљно намерила да их реформише и да оснује уз њих занатлиске школе за коваче, браваре и столаре. То питање претреса на странама друге свеске педагошког месечника „Русская Школа“ (бр. 2., 1892.) познати писац књиге „Шта је урадио земство?“

— Ј. Абрамов.<sup>1)</sup> Поштовани хроничар „Руске Школе“ тврди, како грађанске школе не само не доносе користи, већ су штетне и по ученике који их похађају, не дајући им никакве спреме за живот, и по друштво, пуштајући из своје средине пролетаријат који гине у пераду.

Грађанске школе, пише г. Абрамов, не стоје ни у каквој вези (по свом програму) с другим руским школама. Многе ствари, које средње школе дају у најнижим својим разредима, кандидати грађ. школа никад не уче; с једне стране тај факат, а с друге приличан број течаја, затвара тим ученицима врата средњих школа, где би се могли даље образовати. Остају техничке и средње економске школе, у којима би могли завршити своје васпитање и добити сведоцбу, као реално право на рад у животу; ну тих школа има неколико за целу Русију, на средње градско становништво нема средстава, да у њима даље издржава своје синове. Из грађ. школе дакле треба одмах ступити у живот, а оружје, које она даје свом ученику за борбу у животу, тако је слабо, да он подлеже скоро на сваком кораку. Младићи, који излазе из ње, знају читати, писати и рачунати, т. ј. толико, колико би научили не ступајући никад у грађ. школу. Остали „предмети“, што их предаје та школа, немају с једне стране никакве везе са животом и с оним што ученика чека у животу, а с друге тако су раскомадани, да цео течај представља гомилу одломака свакојаких наука, и као такав не утиче на интелектуално развиће својих ђака. После 3—4 год., од дана кад је изашао из грађ. школе, кандидат њен је заборавио скоро све „предмете“, и кад га упоредите с младићем, који је свршио само основну школу, видећете да нема међу њима никакве разлике.

Највеће је зло (и то је најјачи аргуменат противу грађ. школе) што младићи, походећи грађанску школу, пропуштају најбоље време, кад треба изу-

<sup>1)</sup> У овај мах излазе у Русији ови руски педагошки листови: Вѣстникъ Воспитанія (научно популаран журнал за родитеље и учитеље, Москва, год. 8 књига, ц. 5 руб.); Воспитаніе и обученіе (месечник, Петроград, год. ц. 2 руб.); Гимназія (месечник за филологију и педагогију, Ревел, ц. 8 руб.); Журналъ Мин. Нар. Просв. (месечник, Петроград, цена 14½ руб.); Образованіе (посвећен питањима вишег женског васпитања, месечник, Петроград, 5 руб.); Педагогическій Сборникъ (издаје главна управа војничких школа, месечник, Петроград, 5 руб.); Русскій Начальній Учитель (месечник, Петроград, 3 руб.); Русская Школа (опште-педагошки месечник за школу и породицу, Петроград, 7. руб. — један од бољих журнала); Церковно-Приходская Школа (издаје кијевског епархиског училишног савета, месечник, Кијев, 3 руб.); и ови недељни листови: Школьное Обозрѣніе (Одеса, 5 руб.); и Церковныя Вѣдомости (Синодско издање у Петрограду). Свега једанаест журнала и новина.



чити занат, који би им дао хлеба и осигурао би их за борбу у животу. Спремајући се код куће из разних „предмета“ и радећи у школи, ученик нема времена да уз то учи код оца какав занат, да га учи док је мали; а кад му је 15—17 год., т. ј. кад сврши грађ. школу, срамота га је, као „образованог“ човека, да код свог оца, рецимо обућара, седне, па да ради оно што је мали шегрт од 8—10 година већ одавно научно. Син тражи „благороднијег“ посла од оца и у том тражењу и нераду једе очеву зараду, док се после очеве смрти не нађе на улици с одличном сведоцбom из грађанске школе, ну без коре хлеба. Од таквих дечака обично бивају људи, које прост народ презриво зове: „полу-баринџ“ и које дивно карактерише руска пословица: „отъ своего отсталъ, къ чужому не присталъ.“ Сви би они хтели да буду писари, обијајући неколико година прагове разних канцеларија и приватних особа, нудећи свој „благородан“ рад за 5 рубаља месечно (оно, што „неблагородни“ оцеви њихови, вредне занатлије, зараде за неколико дана); ну ту их сусреће конкуренција сваковрсног пролетаријата, који избацују гимназије и други средњи и виши заводи, пролетаријата, који је често подобнији од њих. Десет процената можда налазе тим начином зараде, а остале увлачи морална проституција великоварошког живота у блато разврата, стварајући од њих кандидате за пробисвете, пустолове и варалице, које непрестано извозе из престонице и којих је сваким даном све више и више.

Да помогне том злу, намерна је влада, да отвори у тим школама течаје за занате, особито за коваче, браваре и столаре. Г. Абрамов противан је том пројекту. По његовом мишљењу школа учи горе занату, него мајсторска радионица. Доказ је томе најбољи, што свршене ученике разних занатлиских школа, које постоје у овај мах, мајстори примају као шегрте, а не као помоћнике (калџе), не верујући им да су у школи испекли занат као што треба. Друкчије не може ни бити. Младић који у школи учи занат, т. ј. код кога је рад подељен и на занат и на науку, не може га никад онако изучити, као шегрт, који се, у току од неколико година, само тим бави. С тог гледишта код пројектованих занатлиских школа уз грађанске било би још горе, јер би код њих обука у занатима била по другом плану и ученици би им били таки, као што су и сада. На што подизати школе, пита г. Абрамов, за тако распрострањене занате, кад их свако може изучити приватно и боље и брже? Столарџ, браварџ, обућарџ и т. д. има по градовима и без тога толико, да често гладују. Не вели узалуд варошка пословица: „Кинџ вџ собаку—попадешџ вџ столџ-

ра.“ Каква би заслуга била за школу, кад би увећала гомиле и онако гладних занатлија?

Г. Абрамов предлаже оснивање других школа, које би биле потребније, јер их Русија нема. „У граду, у ком ја живим, пише пошт. хроничар „Руске Школе“, има гомила столарџ, браварџ, кројачџ, књиговезацџ и т. д. који мало те не умиру од глади. Друга половина становништва обрађује земљу, т. ј. бави се вртарством и воћарством и зарађује тако исто мало као и занатлије, јер продаје сирове продукте. Људи с дубљим разумевањем техничке прераде плодова, што их дају вртарство, воћарство и т. д. — нема у граду. Ми производимо много кромпира, но „картофельный крахмалџ“ добивамо из унутрашњих губернија, а виши квалитет — чак из Лондона; код нас нико нема ни појма о томе, како се он производи. Рађа толико разног воћа, да би га могли извозити на милионе рубаља; но како код нас нико не зна како се суши воће и како се праве разни конзерви из њега, ми не само што ништа не извозимо, већ добивамо сушено воће из Персије и Молдавске, слатко из Кијева, маринирано воће из Грчке и т. д. Кравџ и оваца имамо много, али свог сира не производимо; нико не уме да чини коже, да куха сапун, да прави свеће. Једном речју, цела губернија све продаје у сировини, а доцније прекупуљује те исте производе за троструке новце.“

Писац тврди, да се у том положају налази више или мање цела Русија, и школе, које би училе народ како да прерађује сирове продукте, удесетостручиле би народно благостање и донеле би обилате плодове. Такве школе желео би г. Абрамов да види место грађанских. Кад би се прве подигле, друге би биле са свим излишне; но по његовом мишљењу не би их требало укинути, већ начинити од њих неку врсту прогимназија, које би спремале ученике за више гимназије и техничке заводе.

\* \* \*

У недељу, 15. марта, био сам у Педагошком Музеју (Солянџ Городџкџ) на народном читању. Потпуковник Шведџ, познати пријатељ Срба, начелник руске болнице у српско-бугарском рату, читао је своје предавање о Црногорцима. Ја сам изнео из њега најпријатније утиске и хоћу на овом месту да у кратко проговорим о њему.

Још пре два сахата, кад се предавања обично почињу, сала Педагошког Музеја била је пуна (600—700 седишта), а народ је непрестано долазио. На каси седи војник и једнако даје улазнице. Пет копјејака може да плати и најсиромашнији, па зато је сала пуна најразноврснијег народа. У првом реду седе господа (то су сигурно скупља места), а



за њиховим леђима почиње се одмах она мешавина од неколико стотина лица разних сталежа; мешавина, коју ћете наћи само у црквама и на читањима за народ. Гимназисти у својим беличастим капутима, слушаоци права с плавом огрлицом и узним универзитетским сабљама, војници разних пукова и разне врсте оружја, пуни трговци у свом типичном оделу, помоћници са својим облигатним сџ на крају сваке речи, плаве девојчице сањалачког лица, вредни радници црних руку, старци с унучићима, матере с ћеркама — све се то слило у једну целину и мирно чека да се отпочне предавање. Мене је удивило достојанство, с којим се држи та разноврсна аудиторија. То није улична светина, која је дошла да блене, да се смеје, да ларма, да утуче време. Већина од њих има неколико сахата слободног времена, може бити и мање, па сам факат, што је дошла да га проведе у поуци, сведочи о том да јој разуме значај. Њихово владање доказује вам да је аудиторија за десет година рада најблагородније утицала на своје слушаоце. У опште, то живо интересовање, што сија с лица слушаоцима, и то одлично понашање, израз дубоког поштовања према самој ствари — ретко ћете наћи код других, просвећенијих аудиторија.

Тачно у два сахата почело се предавање. Силни глас г. Шведова јечи по просторији опширне сале; речи падају тако јасно, да их чује и разуме и последњи слушалац у најудаљенијем куту. Целина говори о топлој љубави лекторовој према малом, а јуначком српском племену. Он је скупио сав материјал, да изнесе Црну Гору у што лепшој боји, а уредио га је тако вешто, да би од нас мало ко био кадар да искаже више и лепше о Црногорцима у току од 30 минута.<sup>1)</sup> Говорник је у кратким потезима прошао све што карактерише Црну Гору: стару историју, заједничку с нама, па повлачење у горе пред јачом силом, светлу вековску борбу с неверијом, борбу, из које изађе данашња повећана кнежевина; Црногорца у боју, у светлости разних занимљивих прича о јунаштву му; Црногорку, вредну домаћицу и верну љубу; културно стање Црне Горе, гостопримство, обичаје, посестримство и побратимство; живот на Цетињу и кнежев суд, свештенство и војску, реформаторску радњу кнеза Николе и српске идеале, у којима Црна Гора игра улогу важног фактора. Предавање пратиле су и

тумачиле слике. Кад говорник куцне у звонце, један окрет завртаљке и гас престаје светити, а *camera magica* почиње бацати у тамној сали на велико бело јако освећено платно слике и прилике из црногорског живота и из Црне Горе. Једно за другим ређају се разни типови црногорски, мушкиња и женскиња, јунака у боју, домаћице у кући, изглед разних градова (Цетиње, Бар, Подгорица), црногорска кућа унутра, пастирка у горама, војска, кнежев суд, портрет кнежев и кнегињин, престолонаследников и некојих јунака и т. д. и т. д., око тридесет разних врло лепо израђених слика. Сlike су изнеле слушаоцима пред очи оно, што није никакав опис у стању; с њима предавање потпуно постиже свој смер и остаје као тумачење њихово дуго и дуго слушаоцу у глави. Предавање се јако допало. Бурним тапшањем изазвала је публика неколико пута симпатичног писца.

После предавања изађе на естраду млада девојка и стаде певати уз пратњу гласовира разне арије из руских опера. Треба видети она одушевљена лица, па да судите, како силно утиче уметничка музика на ту мешовиту публику. Један обућарски помоћник, који је седео крај мене и с којим сам се упознао пре читања, често би узвикивао у одушевљењу: Какъ хорошо! Какъ хорошо! О том, да музика давно утиче на њега, као и на целу аудиторију, говорило је и то, што узимање високих нота није изазвало нигде смех, као што обично бива код слушалаца те врсте кад први пут чују уметнички разрађену мелодију. Певачица је на опште захтевање морала поновити. После песме давао је неки вештак, с истим успехом, такође уз пратњу гласовира, читав концерат на труби. Мој обућар и опет је шаптао: Какъ хорошо!

Мало после три сахата свршило се то народно читање са сликама, песмама и музиком.<sup>1)</sup> Публика се разилазила, разговарајући се о Црногорцима. Био сам очаран, наелектрисан. Никад нисам веровао, да утицај живе речи, спојене са сликом, може дати тако сјајне резултате. То је сила, којом треба да се послужи свако, ко хоће да шири просвету у најдубље народне слојеве. Систематски рад у том правцу дао би, за извесно време, најлепше резултате.

После предавања лутао сам дуго по улицама петроградским, размишљајући како би се код нас дало тим начином много урадити и како се ништа не ради.

Зашто?

<sup>1)</sup> Г. Шведов је у опште мајстор у писању популарних књига. На једном табачићу он је кадар да исцрпи најопширнији предмет. Мени је познато дело му „*O соли*“ (*Le sel*), на француском језику, које је у Паризу на конкурс добило прву награду. Ево већ две године како он спрема опширно предавање о Србији. Сигурно израда слика задржала је поштованог аутора, те га још није могао прочитати.

<sup>1)</sup> Така народна читања приређује Педагошки Музеј двапут недељно: четвртом духовног, а недељом светског садржаја; улазница није никад већа од 5 коп. (15 пр. д.).



Je ли могућно, да наша интелигенција само речима воли народ? Ја не верујем. Она је показала у борби за грађанска права толико ума, енергије и пожртвовања, да ће умети поћи у бој и против незнања под девизом: Ни једног неписменог! Па почнимо радити! Нека у престоници и по градовима, где постоје гимназије, узму на себе посао око приређивања народних читања професорске колегије, нека наши свештеници и учитељи врше ту исту дужност по селима. Сваке недеље после ручка нека се скупља народ у школска здања; ту му читајмо популарна предавања са сликама. Сlike су *conditio sine qua non*; нека оне изнесу слушаоцу пред очи наше крајеве, нашу повесницу са славним јој јунацима, наше и туђе велике покрете, величанствену природу с дивним јој појавама — све, што га може поучити и што треба да зна. Слика сједињена са живом речју даће огромне резултате. Најмања плата за улаз (10—20 пара) исплатиће у току од неколико предавања и *latern-у magic-у* и слике за њу; а школа ће радо уступити недељом своје просторије за тај циљ.

Уждимо лучу просвете у најдубљим слојевима; старајмо се да привучемо на читање оне, који нису никад читали и оне, који хоће да забораве читати, и оне који знају, а проводе празник у кавани и крчми. Читајмо им, свирајмо им, певајмо им! Проширимо им видокруг, облагородимо им душу, уздигнимо их! И видећете, како ће народ потећи сваке недеље на та читања. Нека се неко нађе на њима, који би продавао јевтина издања народних књига, јер ће читање пробудити у народу жеђ за књигом; оно ће јој бити најбољи пропагатор, највећа препорука. На што издавати књиге за народ, кад нема ко да их протурити у њега; на што их писати, кад их не чита онај, ком су намењене? Читајмо му, па ћемо пробудити и код њега вољу за читање. Ако узумемо, неписмени ће пожелети да науче читати, а они што знају — неће никад заборавити. Угледајмо се на Русе, Чехе и Пољацима, који у том правцу годинама раде. У Русији чак професори с конзерваторије не стиде се да свирају, певачи из опера да певају, професори с универсе да предају на таким читањима. Нека велики пођу њиховим трагом; нека мале одушеве они сиромашни учитељи, који у најдубљим крајевима широке Русије по најмањим селима и засецима скупљају народ сваког празника и недеље у школу на народна читања. Унесимо сви воље и одушевљења у овакав рад, и успех ће бити сјајан.

Нека српски наставници узму у претрес овај мој предлог. Нек се оснује у Београду средишна, а у унутрашњости побочне комисије за приређивање

народних читања. У борби за грађанска права корачала је напред унутрашњост; у оваким питањима треба да Београд буде први. Појмимо под девизом:

Ни једног неписменог, сви просвећени!

Радован Кошуткић.

## ПРОСВЕТНИ ДОБРОТВОРИ

**Јован П. Сарић**, трговац из Краљева, предао је тамошњем општинском суду овакво писмо:

»Суду општине вароши Краљева.

»Давно је речено: »Помажимо децу, јер је њихова будућност«!

»И јесте будућност децја, али знајући да има сиротиње, којој сиромаштво смета да постану људи корисни отаџбини и човечанству, а по што по божјем наређењу немам свога порода, то сиротињску децу сматрам као своју децу, и рад сам колико могу да им помогнем; за то установљавам фонд под називом:

»Задужбина Јована П. Сарића за помагање сирот. ђака основне мушке и женске школе краљевске.»

I. Основни капитал овога фонда јесте (2000) две хиљаде динара, који ћу у току ове 1892. год. делимично уложити.

II. А да бих увећао основни капитал, рачунајући од 1. Јануара ове год., докле ја будем жив даваћу фонду још по (240) две стотине четрдесет динара сваке године у месечним ратама; а по смрти оставићу један дућан или кућу, чија ће кирија ићи овоме фонду. Дућан — или кућа — никад се не може отуђити, а носиће назив ове задужбине, што ћу мојим завештањем утврдити.

III. Основни капитал не сме се крњити, а од прихода — то је интерес на капитал и оних 240 дин. које год. улажем, а по смрти кирија дућана или куће — половина ће се капитализовати с основним капиталом дотле док основни капитал порасте на (10.000) десет хиљада динара, а кад толики капитал буде, онда да се сав год. приход троши на сиротне ђаци — а капитал од 10.000 дин. остаје сталан — а друга половина год. прихода да се третира и то:

а. Сваке године о испитима одбор, који буде руковао овом мојом задужбином, набавиће књига подесних за децу (60) шест комада, на чијим корицама да се наштампа: »Задужбина Јована П. Сарића«, и раздати их најбољим ученицима свих разреда оvd. мушке и женске основ. школе.

б. Према приходу, колико га буде одбор ће сразмерно оденути најсиротније ученике и ученице свих разреда — (узимајући само оvd. децу) целокупним оделом. Одело мора бити готово тако, да га деца обуку на дан 11. Новембра, као дан мога крсног имена, када ће оденута деца, после моје смрти, изаћи на мој гроб и упалити свећу, коју ће одбор из фонда купити.



IV. За руковоаца ове моје задужбине именујем одбор од 7 лица, и то: 2 учитеља и 1 учитељица жен. школе, које колегијум избере; 2 грађанина, које општ. одбор избере; председник овд. духовног суда, а ако овога не буде, онда протојереј односно намесник овд. и председник општине вароши Краљева. — Одбор ће се сам конституисати и правила за ову задужбину прописати.

Надам се да ће људи на које овим апелујем, руковођени патриотизмом примити се и вољно и савесно извршити ову моју задужбину.

Одбор ће своје рачуне закључивати 11. Нов. и рачуне о стању задужбине и своме раду штампати сваке год. у просветном листу.

Достављајући ово Суду молим га да што пре поради да се образује одбор, који сам именовао за руковање овом мојом задужбином, како би се фонд још пре Св. Саве ове год. могао уредити.

На св. Јована 7. Јан. 1892. год.

у Краљеву.

С поштовањем,  
Јован П. Сарић

**Добротворни фонд сиромашних ученика шабачке гимназије.** — Према извештају управног одбора, стање овога фонда на крају 1891. год. било је овако:

1. **Примање:** Крајем 1890. год. био је основни капитал 7421·89 дин.; у току 1891. год. повећан је овај капитал, које узима чланова утемељача и добротвора (било их је свега 11), које разним другим приходима, са 2282·45 дин. Свега 9704·34 дин.

2. **Издавање:** На разне потребе сиром. ученика издато је у год. 1891. свега 1033·80 дин.

3. **Стање фонда** на дан 31. децембра 1891. год. овакво је: У шабачкој штедионици 4977·45 дин.; интерес на капитал у штедионици 262·10 дин.; на дугу код приватних 3100— дин.; у папирима од вредн. 163·50 дин.; непокупљен интерес 63·90 дин.; код пређ. рачунополагача 16·80 дин.; готовина 86·79 дин. Свега 8670·54 дин.

До 22. маја ове год. уписала су се за чланове добротворног фонда шабачке гимназије још и ова лица: г. Илија Радуловић, за брата Милана, с улогом од 200 дин.; г. Марко Митић са 100 дин.; г. Јеврем Матић са 120 дин.; а г. Мих. Станојевић завештао је 600 дин.

**Напомена.** Право је стање овога фонда, крајем 1891. год.: 8841·89 дин. Разлика између ове и напред означене суме, која износи 171·35 дин., долази отуда, што је оволико потрошено и од утемељачких улога за 1891. год. (свега 1420 дин.), који се не смеју трошити. Ова сума од 171·35 дин. наивадиће се од интереса за 1892. год.

Гимназији у Зајечару покљонио је г. *Свеса Кнежеввић*, трговац из Београда, слику „Рањен Црногорац“ од Ј. Чермака, у вредности од 60 дин.

Нишој гимназији у Следереву покљонио је г. др. *Мил. Р. Дамјановић*, там. лекар, девет разних књига.

Г. *Милош Миловановић*, проф. П. београд. гимназије, покљонио је од својих књига и расправа: *нижим гимназијама у Следереву, Свилајницу и*

*Вел. Градишту, и основној школи у Пожаревцу по десет, а основним школама у Следереву и Вел. Градишту по девет примерака.*

*Вишој Женској Школи у Брагујевцу* покљонио је г. *Стева Стејић*, там. трговац, 120 дин. за набавку учила.

*Основној школи у Шаркамену*, среза и округа крајинског, приложили су приликом водоосвећења при отварању те школе, дана 7. окт. 1891. год., а на позив г. *Анђела Благојевића*, там. општ. писара, који је и сам покљонио 10. дин.: *Анђел Аћимовић*, председ. општ., *Крста Милошевић* и *Лазар Милосављевић*, тежаци, по 6 дин.; — *Милош Цојић*, *Милош Ивић* и *Тодор Јосимовић*, тежаци, по 5 дин.; — *Јаков Савић* и *Милосав Стојковић*, тежаци, по 4 дин.; — *Станоје Милановић*, тежак, 3 дин.; — *Милан Радојевић*, учитељ, *Вапча Цојић*, *Јован Цојић*, *Јован Миљковић*, *Радосав Стевановић*, *Станко Ивановић*, *Станоје Радојевић*, *Цоја Милановић*, тежаци, по 2 дин.; — *Јаков Петровић*, свештеник, *Арса Станковић*, *Благоје Васић*, *Благоје Мишић*, *Илија Марјановић*, *Илија Стојановић*, *Крста Ивковић*, *Јован Милић*, *Јован Аћимовић*, *Јоца Радовановић*, *Миљко Лазић*, *Младен Станојевић*, *Младен Манојловић*, *Милија Лазић*, *Милош Стојимировић*, *Милан Пејић*, *Лазар Миладиновић*, *Радоје Милић*, *Риста Стевановић*, *Станоје Николић*, *Станоје Живковић*, *Тома Марковић*, *Тома Миленковић* и *Ђорђе Марјановић*, тежаци, по 1 дин.; — *Јаков Милосављевић*, тежак, 0·50 дин., и *Арса Стојимировић*, тежак, 0·30 дин. Свега 95·80 динара.

*Десет и девет грађана дубљанске шк. општине* подарили су 186·10 дин. о св. Сави прошле и ове године, да се за тај новац набаве књиге, одело и друге потребе сиромашним ученицима дубљанске школе.

*Грађани варошице Рашке*, који су походили овд. основну школу о св. Сави ове год., приложили су 31·35 динара у корист сиромашних ученика. Истог дана добивено је још 83·75 динара на забави, која је била приређена у корист сиромашних ученика рашке школе.

*Походиоци светосавске прославе у балта-бериловачкој основ. школи* приложили су 19·25 динара у корист сиромашних ученика.

Г. *Илија Кнежеввић*, управитељ осн. школе калањевачке, покљонио је из своје књижнице 14 књига *основној школи у Житораћи* (среза добричког, окр. топл.), а 3 књиге там. цркви.

## ИСПРАВЦИ

У свесци „Просв. Гласника“ за мес. мај ове год., а у реферату г. *Ђ. В. Несторовића* о „Правнику“, поткрале су се ове погрешке: на стр. 391., у десном ступцу, вр. 6. озго, стоји „18.“ а треба „јер“; на стр. 394., у левом ступцу, вр. 11. озго, стоји „цивилно,“ а треба „кривично“; на истој страни и у истом ступцу, вр. 20. озго, стоји „Живан,“ а треба „Живко“.



## VI. Достојанство. (наставак)

Када се завршила лекција о достојанству, мали је Радоје постао веома замишљен. Тако замишљен је и из школе отишао.

»Достојанство,« тако је говорио сам себи, »значи бити слободан; али ми не можемо бити слободни, ако нисмо своји господари. Моји родитељи нису своји господари; они служе у господина Веселиновића, код њега сви и станујемо; ни ја сам можда нећу бити свој господар, јер отац хоће да ме да до године да радим код неког трговца. Зар мој отац и моја мати немају достојанства? Зар га ни сам нећу имати, ако ступим у радњу код трговца?

Ове мисли га обузеше и забринуше; он је мислио тако и кад је дошао до куће. Пред кућом затекао је г. Веселиновића.

»Ну, Радоје, јеси ли научио што данас у школи?« запита г. Веселиновић Радоја.

»Јесам, господине.«

»Па шта си научио?«

»Имали смо моралне поуке, па нам је господин говорио о достојанству.«

»О достојанству? Богме вас сад добро уче. Ја кад сам ишао у школу нису ми учитељи о том ништа говорили. Па шта је рекао г. учитељ?«

Радоје му исприча колико је запамтио, а ослобођен осмејком г. Веселиновића, саопшти му и у какву га је забуну довела та лекција о достојанству.

»То је лепо од тебе, Радоје, што имаш толико поноса!« рече му господин. »То је добар квасац, да од тебе постане поштен човек. Али немаш рашта бити у забани. Ми можемо бити у служби другог, а да не изгубимо своје достојанство. Да захтевам од твог оца да чисти моје коње, да тера моје кочије; од твоје матере да држи моју кућу у реду и да кува; ја тражим од њих да ме служе тачно, верно и поштено. У чему губе они ту од свога достојанства?... Да ли у томе, што не могу увек оставити свој рад кад хоће, те ићи, на пример, у шетњу? Ја сам, драго дете, њихов господар, али ни ја не могу оставити свој посао увек кад хоћу. Или, на пример, зар твој учитељ сме у по часа прекинути предавање и отићи куд му драго? Зар сви државни чиновници смеју ићи на посао кад им је воља, а завршити га кад хоће? И зар су они, који служе државу, жртвовали и изгубили тиме своје достојанство?... Ну, одговори ми.. зар се твој отац није могао оженити кад је хтео, и ако је био у мојој служби?«

»Могао је, господине.«

»Зар твоја мајка нема одмора и зар јој се не допушта да иде у цркву кад хоће?«

»Све то бива, господине.«

»Кад је избор народног посланика, зар твој отац не гласа за кога он хоће?«

»То не знам, господине.«

»Али ја то знам. — Дакле видиш ли, Радоје, твоји родитељи, и ако су слуге, ипак су господари

своје савести; ја тражим од њих да ми чине оне услуге, за које их плаћам, али ја не купујем нити они продају своју душу. Ну, јеси ли се сад умирио!«

### Запамтите :

*Ви можете служити другоме и служити држави, а да не изгубите своје достојанство; али не пристаните никад да служите под погодбама, које вам не би допустиле да одговарате потпуно захтевима своје савести и да одржите своје достојанство.*

### Вежбања.

1.) Губимо ли своје достојанство кад служимо другоме?

2.) У којим случајевима морамо одбити службу другоме?

## VII.

### Дужности према уму.

Милош и Станко су свршили основну школу и добили своја сведочанства; испите су положили врло добро, те с тога бејаху обојица поносни. Њихов учитељ нађе се једном с њима после испита и упусти се у разговор.

Учитељ. — Шта мислите ви сада чинити? Да ли ћете доћи до године у продужну школу?

Милош. — Радо бих то учинио, али отац вели да је већ време, да му помогнем. Ја ћу остати код куће и радићу с њиме.

Учитељ. — А ти, Станко?

Станко. — И мој отац то исто вели.

Учитељ. — Ја немам ништа против тога. Али и ако не будете више ђаци, ја мислим да нећете заборавити пут, који води школи.

Милош. — Никада, господине; ми нисмо незахвални.

Учитељ. — Нисам вам то рад тога рекао, децо; ја захтевам да долазите с времена на време у школу не само с тога, да се састанете са својим учитељем, који ће вас вазда волети, но да потражите и коју књижицу из моје књижице, јер ви још нисте завршили своју науку... да, сад ми баш паде на памет, ви сте у школи читали и о *дужностима*, које имате према своје уму... Без сумње да ви то нисте већ поборавили. Ја сам баш радознао да чујем, шта сте о томе запамтили.

Милош. — Ја се сећам, да смо учили како тело није ништа друго до слуга наше душе, и с тога да бисмо могли души што боље послужити, дужни смо да се и о телу старамо и да пазимо на њ. Али душа још у већој мери захтева да се о њој старамо. Не само да смо је дужни од сваке мрље сачувати, него је морамо и неговати и развијати.

Учитељ. — Са свим је тако. А не би ли могао с чиме упоредити негованье ума?

Милош. — Сад ми баш паде на ум једна мисао.

Учитељ. — Да чујемо!

Милош. — Код куће стављамо зрно на најподесније и па најсувље место у житници. Али кад не би ништа друго чинили, ми не бисмо имали никад жетве. С тога морамо обрађивати земљу, влачити,



сејати. Наш је пак ум као и земља; треба га неговати да би нам могао доносити што.

**Учитељ.** — Врло добро, Милошу!.. А шта би нам ти могао о овоме рећи, Станко?

**Станко.** — Мени не пада ни једна тако лепа мисао на ум; ну то што ја мислим ипак има неке сличности с тиме. Ја мислим да ми не бисмо знали ништа кад не бисмо учили, да не бисмо сами могли изумети рачуницу, граматику, земљопис, историју, и да ми о свему томе не бисмо имали појма, да нисмо ишли у школу.

**Учитељ.** — Је ли то све?

**Станко.** — Све, господине.

**Учитељ.** — Није рђаво, али ту треба још нешто рећи, што ви нисте рекли. Ви говорите као ђаци, који не знају више но што се у школи учи. Нарочито онога дана, када ви остављате школу, ставља се вама у дужност, да свој ум образујете. У школи, ту сам ја да опомињем ленивце на њихову дужност према уму; када пак оставите школу, ја нећу више бити крај вас, и ви нећете научити више, ако то сами не будете хтели, јер нема ко да вас гони. — Треба дакле хтеги, децо моја. Оно што ви знате није још ништа према ономе што треба да знате. Ја тиме нећу да речем, да сви људи треба да постану научници; то би било глупо. Онај, који мора да ради, да би могао живети, мора пре свега водити бригу о своме занату; ну и поред тога имаћете ви одмора и доколице; употребите своје слободно време на читање и на размисљање о ономе што сте читали. Ја се веома радујем, што сте ви тако лепо завршили своје школовање, али би се радовао још више, да ви из школе изнесете и жељу за својим даљим образовањем, па ма се ком послу одали, и жељу за читањем ваљаних књига. Ја сам читао на једном месту, где неки писац вели за себе: „Ја нисам имао брига, које не бих могао растерати читањем од једнога часа.“ Та је реч истинита, то сам и сам искусио. — Па најзад, децо моја, човек не живи само да једе, но и да истину сазна. Многи, истина, на ово се и не осврћу; недељом и празником, па шта више и радним даном, одлазе у крчме и троше тамо свој новац и упропашћују се. Не чините и ви тако; кад будете имали доколице, а ви уживајте у оном вишем уживању, што нам га дају ваљане књиге. Похађајте ме и тражите од мене те духовне насладе, па ако и остали сељаци пођу вашим примером, можемо основати у нашем селу општинску књижницу, за коју би тада заједнички могли набављати многе корисне књиге и остављати их у аманет својим потомцима.

#### Запамтите:

*Учите се. Само ћете тако постати прави људи, ако будете неговали и развијали свој ум. Од рада слободно своје време посветите обучавању себе самих и своје околине.*

#### Вежбања.

- 1.) Која је корист од обуке?
- 2.) Докажите, да је дужност свакога човека да свој ум негује.

## VIII.

### Р а д.

За огромну већину људи рад је прека потреба. Од ничега не може се живети, а ко не ради, тај нема ништа. Рад је обавезан за све људе. Шта је рад? Тим именом називамо свако корисно вежбање нашега тела и нашега духа. Ја радим у овом тренутку, пишући ове редове, да вас поучим о достојанству рада; ваш учитељ ради, учећи вас рачунању или граматици; ваши оцви раде у радионицама и на њивама; ваше матере раде код куће. Својим радом показује сваки човек колико вреди.

Рад је, децо моја, врлина над врлинама. Радити значи увек имати: одважности, снаге, стрпљења, уредности, духа. Колико смо ми пиме дакле награђени! Беспосличне иде тако лагано, да га сиротиња брзо суетиже. Рад нас пак чува од рђавих мисли и од рђавих страсти, онај који је радио ваздан, не мисли на зло; рад га чини расположеним, мирним и веселим; с тим пратиоцем — радом — дани нам теку брзо и весело, без њега, једва се свршују. Један чувени писац (Волтер) с правом је рекао: *Рад удаљује од нас три велика зла: досаду, порок и невољу.*

Ну рад не беше увек цењен као што је сада. За дуго се мислило, да је за слободна човека понижење да ради са својих десет поката. Погрешно је то мишљење, децо моја; рад диже човека, а не обара га. Познато је, да се сви људи не могу одати истим радовима, пошто немају сви једнаку снагу и једнаке подобности; али за свакога човека је часно да ради колико му то допушта његова снага и његове подобности.

Што се људско друштво више усавршава, тим настаје већа деоба рада. Човек необразован ради све сâм за себе; он сâм себи гради земуну, сâм себи деље оружје и справља одело, сâм убија дивљач и дере је, једном речи, зна све занате. Ну каква је разлика између његових дела и дела образованих људи! Он сâм себи дубе чамац од дебла; али каква је разлика између његовог чамца и наших пароброда! Али да бисмо могли саградити тако велике лађе, нама је потребан не само човек са секиром, но и мерник, који ће план изградити, и дрводеља, који ће истесати хрбат (основни балван у лађе), и ковачи и остали радници, које вам све тако брзо ни побројити не могу, који ће изградити машину и све остало што треба за пароброд.

Што више напредујемо, то настаје све већа деоба рада. Погледајте само једну чиницу, малена је и цена јој је незнатна, па ипак је није могао начинити један радник; један је резао, други шиљио, а трећи правио главу.

Шта би било кад би сваки хтео да чини исто што и други? Ништа се не би створило, и ми бисмо се вратили у дивљачко доба. Сваки посао је дакле користан. С тога не омаловажавајте никада ни онај посао, који ви радите, ни други који. Ни један рад није недостојан човека. Глувих заната нема, само има глувих људи.



**Запамтите :**

*Човек је створен да ради, као што је тица створена да леги. Радом износимо вредност онога блага, које је у нама, а без рада би то благо остало скривено. Ни један рад није недостојан човека.*

**Вежбања.**

- 1.) Шта значи радити? Да ли је то исто што и играти се?
- 2.) Докажете да су последице рада телесног (физичног) и умног (интелектуалног) корисни.
- 3.) Која нам је корист од рада?
- 4.) Које врине прате рад?
- 5.) Објасните, како с напретком образовања на-стаје и све већа деоба рада.
- 6.) Које су последице деобе рада?
- 7.) Докажете примерима, да ни један рад није недостојан човека.

**IX.****Тековина и штедња.**

Тековина је врлина, која је ћерка рада и смотрености; она води штедњи, а штедња богатству.

С дана на дан, не бринући се за сутрашњи дан, цврчаше цврчак из познате вам басне. И ви знате шта је наступило када зима дође. Цврчак без своје зимнице оде да проси у вреднога мрава које зрнце, да не би скапао од глади. Да је био вредан и да је текао као мрав, он би имао уштеде, провео би тиме зиму и не би морао тражити помоћи у другога.

Штедња је такођер једна наша дужност. То не значи још, да ми треба да обожавамо новац. Новац није бог, он је слуга. Поштен човек се труди да својим радом осигура себи независност и угодан живот; али његове жеље су умерене; он не чезне за новцем, не тежи да се обогати случајно или на какав сумњив и непоштен начин.

Често се дешава да се у друштву цене људи према ономе што имају, а не према ономе што су. Многи се удварају богатим људима не њих ради, но ради богатства што га они имају; да су ти људи сиромашни, удворице не би ни погледале на њих.

Ну оно што ми треба да ценимо у богатих људи, није новац, већ поштен рад, којим су они тај новац стекли.

Запамтите добро ово: *малих тековина нема.*

Једнога дана неки млад човек понуди се једном богатом трговцу, да ступи код њега у радњу. Трговац га не прими. Младић полазећи опази пред својим ногама једну чиоду. Колико њих на његово месту не би дало себи труда да се сагне! Боже мој, једна чиода! Та шта је то!

Али овај младић бејаше уредан и смотрен; он се саже и дохвати чиоду. И тиме је заиста постигао велико добро. Трговац је то видео, изненади се, позва младића патраг и даде му место за које га је пре неколико тренутака одбио... И тај младић својом уредношћу, својим поштењем, својим радом и својим течењем постигао је велико богатство.

Као што видите, дакле, малих тековина и нема; велика богатства потичу од малих тековина. Једна кап кише истина још није река, али капљице кише удружене с капљицама кише чине мале потоке, а мали потоци велике реке.

Зрно до зрна погача, камен до кама палача.

**Запамтите :**

*Будите смотрени; мислите на сутрашњи дан; теците сваки дан по нешто; штедите; чувајте се свих излишних издатака. Не дајте се завести никаквом лаком ни брзом добити, која је често варљива; таке добити нису увек часне. Не љубите новац самога новца ради. Будите у жељама скромни и умерени.*

**Вежбања.**

- 1.) Шта је тековина? — Шта је штедња?
- 2.) Које су последице тековине и штедње?
- 3.) Који су трошкови излишни?
- 4.) Шта треба чинити са својом тековином? — Шта су штедионице?
- 5.) Шта треба поштовати у богатства?

**4.****О ДУЖНОСТИМА ПРЕМА ДРУГИМА.****I.****Узајамност.**

Наше дужности, као што нам је познато, састоје се у штовању човечје особе. Наши ближњи су особе као и ми; из тога излази да ми имамо дужности не само према себи, но и према њима.

Ове дужности можемо поделити на двоје: једне налажу да не чинимо другима оно, што не желимо да се нама чини, и то су дужности правичности; — друге захтевају од нас, да другима чинимо оно, што желимо да се нама чини, и то су дужности доброчинства.

Дужности човека према његовим ближњима су *узајамне*. Ја, на пример, не смем учинити вреда ни вашем животу, ни вашој слободи, ни вашем имању, ни вашем гласу; ја треба да вам помогнем где год то могу, а ви од своје стране дужни сте да се исто тако владате и према мени. Ја имам виноград од сто мотика, ви од две мотике; плодови с ваше две мотике су ваше и ја их не смем дирати; ну плодови с мојих сто мотика су исто тако моји и ви их се не смете дотаћи; — за време жетве примим вас ја у своју службу; ви сте дужни да радите за мене, ја сам вам пак дужан вашу надницу; ви ми не смете отети не радећи део дана за који вас ја плаћам, као што вам ни ја не смем дати мању надницу, но што смо је погодили. Сваки од нас дужан је да држи своју обавезу.

Дужности доброчинства су исто тако узајамне као и дужности правичности, али ту треба да се разумемо. Људи су, по општем правилу, дужни један другом помагати; ну они то не могу сви чи-



нити на исти начин и у истој мери, јер су њихове снаге и њихове подобности различне.

Прошле зиме разболе се стари ноћни стражар чича Јова. Као што је сиромах био, а без икога свога, он би за цело умр'о, да у његовом суседству не беше једна госпођа, која му поможе у свему, негујући га, купујући му лекове и дајући му храну. Сваког дана она га је похађала. Чича Јова већ није знао како да јој захвали.

„Ах! драга госпођо, никад вам нећу моћи вратити то, што ви за мене чините!“

„Почекајте, чича Јово, ко зна шта још може бити,“ одговори му она.

И прилика се заиста указа, да и чича Јова помогне својој добротворци. После неколико месеци извезе се она једном на колима ван града. Од једном коњи се уплашише и би и кола претурили, да се ту не деси чича Јова, који видећи у каквој се опасности налази његова добротворка, стаде храбро пред коње и сретно их задржа. — Он је вратио својој добротворци свој дуг, и ако не истим новцем.

Ето у чему се састоји узајамност у добротворству. Ми смо дужни чинити један другом узајамне услуге, и на ма који начин враћати услуге, које нам други чине.

#### Запамтите :

*Људи имају дужности један према другом. Ове дужности делимо на двоје: једне налажу да не чинимо другоме оно, што не желимо да се нама чини — то су дужности правичности; — друге захтевају од нас, да поступамо с другима тако, као што желимо да они с нама поступају — то су дужности добротворства. Ове дужности су узајамне. Сви људи имају оне обавезе према мени, које ја имам према њима.*

#### Вежбања.

- 1.) За што сваки од нас има дужности према осталим људима?
- 2.) Како се деле те дужности према другима?
- 3.) Које су дужности правичности, а које добротворства?
- 4.) Покажите примерима, шта је узајамност дужности?
- 5.) Покажите, на који су начин дужности добротворства узајамне.

### II.

Штовање туђега живота. — УБИСТВО, право самоодбране, рат.

Прво што смо дужни штовати сами у себи, то је наш живот. Прво што смо дужни штовати у осталих људи, то је њихов живот. „Не уби;“ заповед је та тако очигледна, тако природна, да није потребно ни објашњавати је; убиство је дело тако грозно, да је са свим излишно одвраћати вас од тога.

Ни у ком случају, ако ти живот није у опасности, не убијај. Човек те је који наружио; ако друштво не може да га казни, не одај се гневу, ни жељи за осветом, не уби тога човека; живот човечји је светиња.

Твоја је земља потлачена; смрт онога који је тлачи била би њезино ослобођење. Не уби га: живот човечји је светиња.

Ну ако си нападнут, ако само смрћу онога који те напада можеш спасти свој живот, уби га; нападајући на твој живот он се ставио ван закона; уби га, да не би с'ам умр'о; ту имаш право самоодбране, јер и твој живот је светиња.

На сваки начин треба добро да пазиш и да не схватиш криво ово право самоодбране, јер ти га смеш употребити само у крајњој потреби, кад је твој живот у питању.

„А у рату зар није наша дужност да убијемо непријатеље?“

„То треба чинити, заиста. На бојноме пољу војник је двоструко у праву самоодбране. Он убија да би спасао свој живот; он убија да би одбранио отаџбину.“

Ала је страшна ствар тај рат! Он оружа људе једне против других; он опустошава градове и села; он ствара удовице и сирочад; он чини да напредак науке и индустрије ступа у службу пропасти човечјег рода. Залуд се покушавало да се докаже да је он користан, јер одржава мужанске врлине, одважност и пожртвовање. Зар се одважност само у рату може показати? Лекар, који остаје веран свом позиву у сред заразних болести, бродар, који се у море баца, да би спасао свог ближњег, зар то нису људи одважни, који и без рата пркосе смрти?

Требало би, дакле, осудити рат, да нам он не ставља каткад најсветије наше дужности. И заиста, има разлике између рата и рата: има ратова, које воде кнежеви из сујете, из жеђи за славом и освајањем; ну има и ратова, у којима један народ брани своје нападнуто земљиште или своју угрожену слободу. Оваки ратови, ратови су свети; цео народ је тада у праву самоодбране. Смрт непријатељу!

Ну и тада треба да се војник сећа да је човек и да се чува бескорисног задавања смрти. Убијати заробљенике или рањенике, давити жене или децу, то су сверепости, које се никако не могу допустити.

#### Запамтите :

*Не уби никад, осим у случају самоодбране.*

#### Вежбања.

- 1.) За што морални закон забрањује убиства и задавање рана?
- 2.) Шта се назива правом самоодбране? — Које су последице овога права и кад се сме употребити?
- 3.) У каквом рату је цео народ у праву самоодбране? Примери из историје.

### III.

Штовање туђе слободе.

Сви се људи рађају слободни; њихова је слобода један део њихове личности; по томе ја сам дужан штовати слободу својих ближњих, а они су дужни штовати моју слободу.

Ово се није увек признавало. Некада, у старо доба, мислило се, па на жалост још и данас се у неким земљама тако мисли, да је слободно имати



робова, којима господари могу по својој вољи располагати. То је грдна заблуда. Залуд су многи покушавали да оправдају робовање. Зар нам н. пр. победа над непријатељем даје права да с њиме располажемо по својој вољи, или зар се може одобрити то, што неки веле, да су многи људи нижа створења, која нису створена да заповедају, но само да слушају? Непријатељ, и ако побеђен, човек је, и у њему треба поштовати човека. Зар не би било срамно убити непријатеља обезоружана? Исто тако је срамно и одузети му његову слободу. — Црни људи нису тако образовани као људи бели, али за то још немају бели права да црнима господаре по својој вољи; ма да је црп, он је ипак човек, и у њему треба поштовати човека.

У старој српској држави, и по осталим државама јевропским све до овога века, сви људи нису били потпуно слободни. Било је људи, који су били везани за земљу, на којој су се родили; они је нису смели остављати, нити одилазити да се настане где хоће; ако је та земља била продана, и они су били продани заједно с њом; они нису били своји, но својих господара. Те невољнике ослободила је велика француска револуција. Најкасније су ослобођени у Русији (1861).

Ропство и невољништво више не постоје: закони наше отаџбине и свих осталих просвећених држава дају права особи човечјој да управља сама собом, како она хоће.

Али зар то право нема својих граница? Кад бих ја био сâм на свету, ја бих могао чинити све, докле ми снага достиже. Али ја нисам сâм на свету; ми живимо у друштву, а друштво састављају људи једнаки, који имају иста и једнака права.

Кад вас двојица идете по једном путу правом линијом, али с противних страна, то ћете се на једном месту морати састати прса у прса, и ни један неће моћи ни стопе даље поћи. Ви без сумње имате права да наставите пут истом линијом; али ту је вас двоје с истим правом и истом слободом; слобода против слободе; право против права; шта ту да се ради? Онај, који је јачи, да ли да настави свој пут преко тела слабијега? Не, сваки од вас мора скренути мало; ви ћете проћи један поред другога и наставити пут, ако хоћете, истом линијом.

Ви знате како живе челе; ни једна од њих не господари у кошници по својој вољи; свака од њих има своју ћелијицу, које су све међу собом једнаке. Исто је тако у друштву. Наша слобода је ограничена слободом других; сваки од нас има, тако рећи, своју ћелијицу, коју окружују остале ћелијице. Ја сам у својој ћелијици слободан, остали људи у својим. Ја желим да у својој ћелијици останем слободан, те с тога не смем одузимати слободу осталих у њиховим ћелијицама. Слободом ми је дато да чиним све што другима не би шкодило. Кад бих хтео да чиним оно, што другима шкоди, тада би и други имали права да мени шкоде, и тада тек не бих био слободан. »Што ниси рад да ти чине други, не чини другима.«

Хоћете ли неколико примера, да видите како слобода других ограничава нашу слободу? Ми не

сметома закрити друмове ни путове, јер су они својина свију људи, а крчећи их ми пречимо остале људе да се њима служе. (Сећате ли се примера из српских народних песама?) Ми не смемо нарушавати мир других певајући, вичући и лупајући у свако доба. Ми не смемо задржавати друге у њиховом раду, нити их терати да раде оно, што ми или како ми хоћемо.

#### Запамтите :

*Ми смо дужни штовати слободу својих ближњих и њихов рад, којим се та слобода очитује. Слобода наша није без граница, него је ограничена слободом других. Ми се не смемо огрешити никад о слободу другога.*

#### Вежбања.

- 1.) Шта је ропство и невољништво?
- 2.) За што их морал осуђује?
- 3.) Покажите како слобода других ставља границе нашој слободи. Изнесите пример узојамног ограничења.

#### IV.

#### Властитост.

Крадљивци се затварају. То је са свим правично, јер ко се маша туђег имања, тај заслужује казну.

**Властитост свачија је света и неприкосновена,** као год и особа човечја. Одмах ћете то разумети.

Има људи богатих и људи сиромашних, а по свој прилици и биће их увек; али ипак зато ни један се човек не рађа без ичега. Да, драга децо, сваки је човек од рођења власник свога ума, свога рада и своје снаге, а том властитошћу стиче он све друге, као земљу, земаљске плодове, новац.

Ваши родитељи купују на тргу сира и зеља. Сир и зеље не долазе на трг сами од себе; да бисмо их могли добити, требало је краву водити на пашу, неговати је у штали, мусту је, млеко тући; требало је обрађивати градину, сејати, заливати, плевити. Све је то рад. Чији је тај рад? Онога, који га је извршио. Е, лепо; према томе и оно што се тим радом произвело, онога је чији је и рад; исто тако и новац, који он добива за производе свога рада, исто тако и све оно, што он тим новцем себи прибави.

Запамтите добро ово: **Свака властитост долази од рада; сваки рад је корисно вежбање нашега духа или тела; сваки човек је законити власник свога ума и својих мишица; према томе је он и власник свега онога што производи својим радом.**

Као што властитост долази од рада, тако исто и вредност ствари расте што се већи рад троши око ње. Јесте ли видели гвожђе необрађено? Да га извучемо из рудника — требало је рада; — тај рад је једна вредност; — та руда се топи у ливницама — нов рад, вредност друга; — стопљена руда се кује — нов рад, вредност се повећава; — сковано гвожђе се кваси — нов рад, вредност и опет већа; — од тога се реже челик и струже — нов рад, вредност још већа. Тим се рад дели,



тако рећи, на слојеве, и што је слој виши, то је и цена већа.

Ако чујете који пут да је властитост крађа, а ви одговорите само: не, властитост је рад, и то рад нагомилан.

Истина је, да су многи људи богати, а нису ништа сами радили и зарадили. Па откуд им то имање? Од њихових родитеља, није ли тако? Па лепо, али овима није пало то имање с неба; они су га створили радећи, текући и штедећи; имање је то њихово дело; они су га створили својим рукама, и они су имали права да га **наследством** пренесу на своју децу.

Ми смо дужни дакле исто тако штовати и на-слађено имање као и оно, које је производ нашег личнога рада. Али имање, ма како било велико, не може се само очувати. Да би се очувало наслеђено имање, потребан је и опет рад; без тога и највеће имање пропада и прелази у туђе руке. Толико је примера било да су богати наследници дошли до просјачког штапа, а имање да им је откупила пређашња сиротиња, која се уздигла радом и штедњом, и која је код њих можда била и у служби.

#### Запамтите :

*Властитост смо дужни поштовати, јер је производ рада, а рад, пошто је корисно вежбање духа или тела, по закону припада ономе, који га врши.*

#### Вежбања.

- 1.) Шта значи бити власник?
- 2.) Чеге је сваки човек власник од природе?
- 3.) Покажите примерима како рад производи властитост?
- 4.) Покажите како се вредност ствари повећава што је више рада утрошено око њих?
- 5.) Да ли је пренос имања наследством законит?
- 6.) Докажите како се имање, радом стечено, без рада губи и пропада?

#### V.

#### Дужности позива.

Ком ћете се позиву одати децо моја? Ви то дабогме не знате још. Али ма ком се позиву одали, ви ћете имати *дужности* у њему.

Занимања су многа и разна у друштву, које је тако састављено као наше. У нашем друштву има земљорадника; за тим радника, као што су столари, ковачи, зидари, дрводеље, колари и многи други; па трговаца и индустријалаца, један тргује овим, други оним, један производи ово, други оно; па јавних служитеља, као што су поштари, телеграфисте, учитељи, чувари путова, мерници, судије и остали чиновници, и најзад има и занимања слободних, као што су адвокати, лекари, вештаци (вајари, сликари, музичари, глумци), научници и књижевници.

Свако занимање доноси користи ономе, који се њиме бави, па било то редовна плата, награда или почаст. Био то појединац, друштво или држава, ми смо дужни да им дамо свој рад за оно, за што

нас плаћају. Обућар ради обућу појединцу, који му за тај рад плаћа; председник и чланови општинског суда врше послове општине, и општина им за то даје награду, а држава плаћа среске, окружне начелнике и остале своје чиновнике да врше државне послове. Сликарима за њихове слике, књижевницима за књиге које пишу, дају појединци, друштво или држава награде или почести.

Ма којим се ви послом бавили, вама је дужност да га вршите брижљиво, тачно и уредно; вршите га трпељиво, вољно и поштено. Ако вам се који пут рад учини тешким, то помислите да сте га сами изабрали или примили, и да сте према томе дужни испуњавати га као што треба. Ну пре но што изаберете себи, или се примите ког занимања, то испитајте добро своју снагу и своје склоности.

Сва занимања нису једнака, те с гога ни дужности нису у сваком занимању једнаке.

Надничар је извршио своју дужност према ономе који га плаћа, ако је савесно испунио дан радом; радник, ако је свој рад извршио савесно.

Али многа занимања ишту од нас силна труда; она нам стављају на супрот многе опасности и траже чак и жртве од нас.

Падала киша, снег, или духао ветар, писмоноша је дужан да разноси писма баш као да је и најлепше време.

Падала киша, снег, или духао ветар, машиниста и лојач на железници дужни су да остану на свом месту, као војник на стражи; они не смеју оставити воз, па чак ни онда, ако воз ерља у опасност.

Трговац је дужан да одржи своје обавезе, па ма га то довело до пропасти.

Капетан на лађи мора остати, када опасност прети броду, све докле на њему, док се и последњи путник не искрца, па ма морао и погинути.

Лекар не сме побећи из града, у коме влада зараза, па ма се и сам заразио.

Официр, као и сваки војник, мора и на најстрашнијем месту постојати.

Кад ступимо у какво занимање, тим већ дајемо ми реч, да ћемо га вршити савесно. Ту реч не смемо никад погазити, него јој морамо остати верни до краја.

#### Запамтите :

*Испуњавајте тачно све дужности свога занимања. Пре но што се примите ког занимања испитајте своју снагу и своје подобности; или кад га се једном примите, извршујте све дужности, па ма како оне биле опасне, па ма какве жртве оне искале.*

#### Вежбања.

- 1.) Покажите да свако занимање има својих дужности. Наведите примере.
- 2.) Које су опште дужности сваког занимања?
- 3.) Да ли сва занимања ишту једнаке дужности? Да ли смо дужни у извесним случајевима жртвовати своје имање и себе зарад свога занимања?



## VI.

## Лаж.

Мала Јованка беше најживље и најразборитије дете у целој школи. Нико није умео да исприча лепше какву причу од ње. И њезина учитељица је говорила, да је Јованка кадра веома живо представити себи све оно што чује или о чем чита.

Али ове лепе особине Јованкине кварила је једна гадна навика. Она је лагала, лагала у свакој прилици. Ако је која њезина другарица причала шта јој се десило, Јованка је одмах измислила ма шта и причала као истинит догађај, јер није трпела да се што само њезиним другарицама догађа. Ако се говорило о чем, што Јованка није видела, то се она брзо умешала у разговор и говорила што јој је на ум падало, па ма како то било далеко од ствари. Њезина учитељица и њезини родитељи корели су је због тога често, али то све беше узалуд, Јованка оста лажљива и лаж њојзи прављаше задовољства.

Тек један страховит догађај би кадар, да је ослободи те гадне навике.

Једнога вечера распростре се глас по селу, да је стара баба Невена, која сеђаше у крај села, и о којој се мислило да је богата, убијена од неких зликоваца. Све село беше упропашћено, по кад се људи повратише мало од препасти, почеше пагађати ко је могао извршити такав злочин.

— Нема сумње да је то дело оне битанге, Миладина, рече један.

— Врло лако, јер су га често виђали да се шуња онуда, рече други.

— Ако је он то учинио, додаде трећи, то мора да су му хаљине кржаве, а то ће се видети.

Јованка је била присутна и њој више није требало. Она је већ била кадра да представи себи догађај и који се није десило.

— Неће се видети ништа, рече она; он је опрао своје хаљине у потоку; вода је била црвена; ја сам све то видела кад сам се враћала из школе.

То беше лаж, Јованка не беше видела ништа.

Али реч та оде од уста до уста па је и власти сазнаше. Одоше Миладину и тамо случајно затекоше свежањ влажних хаљина. То беше доста. Пандури однесоше свежањ, а Миладина одведоше у затвор и ако је он уверавао да је невин.

Јованци се у брзо даде на жао, кад виде шта се учини с Миладином. Дању и ноћу беше јој пред очима слика Миладинова, како погнутом главом иде окован, праћен пандурима. Она је могла поправити своју погрешку у неколико, само да је признала своју лаж. Ну лажан стид је задржа.

Једног дана њезин отац доби позив од истражног судије да дође с Јованком у суд. Јованка се уплаши јако и беше већ на путу да призна. Лажан стид задржа је и опет.

Пред истражним судијом Јованка понови оно што је рекла на дан убиства; ну глас је њезин дрхтао кад је говорила. Судија то опази, и како није пронашао никаквих даљих доказа, који би Миладина теретили, то му се Јованкино понашање учини сумњивим.

»Пази добро, дете моје« — рече јој судија — »на сваку своју реч, коју изговараш на овом месту. Је ли истина то што си сад рекла? Да није то како год измишљено? Лагати се не сме никад, а нарочито не пред судом; реци ми истину, чисту истину, и ништа друго до саму истину.«

После ових озбиљних речи Јованка разумедо замашај своје погрешке; зло које је учинила застраши је, а још више оно што га је могла учинити. Она зајеча пагло, а румен јој подиђе у образе.

»Опростите, господине, ја нисам говорила истину...« само је толико могла рећи; сузе је сву облише, али јој олакшаше и терет на срцу и она се сакри оцу за леђа не смејући погледати у судију.

То јој беше последња лаж.

## Запамтите:

*Не лажите никад; поштујте увек истину. Избегавајте притворство и лицемерство. Буците отворени и озбиљни, ну знајте да није увек потребно да искажете све што вам падне на ум. Уздржљивост и обагривост нису лаж и притворство.*

## Вежбања.

- 1.) Шта је лаж, притворство и лицемерство?
- 2.) Покажите да лажући грешимо према себи и према другима.
- 3.) Смемо ли лагати у доброј намери?
- 4.) Шта је отвореност и озбиљност?
- 5.) Да ли су уздржљивост и обагривост исто што и лаж?

## VII.

## Уговор и задата реч.

Мени треба новаца; ја одлазим код ког трговца и узимам на зајам колико ми треба, обавезујући се, да ћу му их после три месеца вратити с интересом, — то је уговор; треба ми врт или њива за рад; ја их узимам од ког газде под закуп, обрађујем их, берем с њих плодове и продајем, а газди чије је то, плаћам онолико, колико смо погодили, па имао толико прихода од тога врта или њиве или не; и то је уговор. Уговором се обавезују дакле два или више лица да што даду или учине једни другима под неким условима.

Уговори морају бити најстроже исвршени. Погазити их значи огрешити се о праву. Ја имам права да уживам кућу, врт, земљу, што сам их закупио, докле год траје уговор, но исто тако моја је дужност да тачно плаћам кирију и да не кварим туђу властитост.

Судови се старају да се тачно врше писмени уговори. Ну уговори усмени обавезни су исто тако.

— Павле је купио вола на вашару, ну пошто није имао готових новаца, то обећа продавцу да ће га исплатити другог месеца; нико не беше сведок тој куповини. Ну Павле је ипак дужан, да вола исплати реченога дана, и то по цену уговорену.

— Али ако је во болестан, зар га је Павле и тада дужан платити?



— Без сумње. Тим горе по њега. Што није боље прегледао животињу пре по што ју је купио! Он је дужан да одржи **задату реч** и онда, ако је продавалац смерао на превару.

Своју задату реч дужни смо штовати. У извршеној задатој речи огледа се најлепше човеково поштење. Онај, који задаје реч, тим својим делом већ тврди, да је поштен човек, а који је прима, верује у то тврђење. Прекршити задату реч, значи огрешити се о себе и огрешити се о друге. Поштена човека највеће је имање његова реч, она за њ исто толико вреди, као и потпис на ком уговору.

Часности и тврде вере треба да је у сваком занату, у свакој трговини. Није забрањено, да сваки извлачи што може већу корист од своје трговине, али и савест и закони земаљски нам забрањују да варамо купце у каквој или количини наше робе. Млекара, који сипа воду у млеко или који употребљава лажну меру, кажњавају земаљски закони. Њему би слободно било да подигне цену своје млеку, ако нема рачуна да га по обичној пијачној цени продаје, али му се не сме никад допустити, да купце vara у каквој или количини своје робе.

#### Запамтите :

*Сваки уговор, свака куповина мора бити испуњена; свака задана реч, свако обећање мора бити извршено. — Ако чим тргујете, то не варajte никад у каквој или у количини своје робе. — Не обећавајте никад оно, о чем нисте уверени да можете и извршити.*

#### Вежбања.

- 1.) Шта је уговор?
- 2.) Да ли вреди и усмен уговор, обећање?
- 3.) Покажите, да је човек дужан извршити уговоре, које је потписао, и обећања, која је задао.
- 4.) Покажите, да треба имати тврде вере у сваком занату, у свакој трговини.
- 5.) Покажите како се лажном вером чини неправда.

#### VIII.

#### Штовање туђега гласа (имена).

Свет је овај тако створен, драга децо моја, да се ми не бавимо само својим стварима; нас занимају и ствари наших пријатеља, наших суседа, наших познаника, и ми размишљамо и о њиховим делима и стварамо себи суд и о њима; исто се тако и други људи баве и нашим стварима и стварају себи мишљење и о нама. То мишљење, које људи стварају себи о другима, назива се **глас** (име, част, образ).\*

Добар глас сваког човека дужни смо штовати и не смемо му наносити никаква вреда.

Па шта је управо тај глас? — То је властитост као и свака друга; она се задобива као и свака друга радом, поштењем, часношћу, испуњавањем дужности.

Ви сви у школи нисте подједнако на добром гласу. Има међу вама ђака, који су били кадри да

\* У неким нашим крајевима се вели: све за образ, а образ ни за шта.

добар глас себи стеку, а има, на жалост, и таквих, који су на рђавом гласу. Како су први стекли добар глас? Они га нису имали одмах с почетка кад су ступили у школу. Нико тада није знао какви ће они бити и шта они вреде. Али мало по мало учители су опазили, да они тачно долазе у школу, да тачно израђују своје задатке и уче своје лекције, да пазе на своје речи, да су вазда спреми да одговоре, да слушају, да се утркују у раду међу собом, — и учители тада дођоше до уверења, да су то добри ђаци, и на тај начин стеклоше ти ученици свој добар глас. И ја сам сигуран, да они много полажу на то, што учители имају тако мишљење о њима.

Исто је тако и у друштву наш глас наше дело, и ми смо га сами створили. Сићеллић је јунак на гласу, али је тај глас стекао себи својом храброшћу. Доситије и Вук су књижевници на гласу; а ко им је створио тај добар глас? — Исто је тако и са трговцем, са занатлијом, са сваком радником у друштву. Према ономе што ми знамо о њима, ми их ценимо, поштујемо и поклањамо им поверење.

Према томе ми смо дужни штовати туђи глас исто тако као и туђе имање.

Туђем гласу можемо нанети вреда **оговарањем и клеветом**.

Оговарати значи распростирати и обзнањивати погрешке и рђава дела наших ближњих; клеветати значи придевати лажно погрешке другима, које они немају, или рђава дела, која нису учинили.

Има дакле разлике између оговарања и клеветања; ну с тога ми ипак не смемо ни оговарати ни клеветати.

Али има случајева, у којима је наша дужност да изнесемо туђе погрешке. Ако кажемо крадљивца, разбојника, злочинца, ми смо тиме учинили добро дело. Властима смо дужни јавити све преступе и злочине, којих смо били сведоци, и пред судом не смемо ништа крити, но изнети праву истину.

Ну, осим тих случајева, оговарање је за осуду. Човек није савршен. Најбољи међу нама има својих слабости. Да ли је добро износити увек те слабости? За што да говоримо рђаво о својим ближњим пред онима, који о њима добро мисле? То ће можда учинити да они промене своје добро мишљење што су га до сад имали о тим људима; међу тим ти су добри људи ипак достојни тог мишљења крај свих својих слабости. И зар се наше оговарање, идући од уста до уста, не може претворити у клевету?

Рђав језик и рђаво срце другују радо; оговарање потиче од завидљивости и пакости; ко много оговара, и нехотице прелази у клевету, јер се њихове границе не одређују лако.

За клевету доста је само једна реч, па да се осуди за увек: она је зловна **лаж**.

#### Запамтите :

*Штујте увек туђ глас (име). Не говорите никад рђаво о другоме. Избегавајте оговарање и клевету.*

#### Вежбања.

- 1.) Шта је глас (име)? Како се стиче?
- 2.) Покажите да је глас човеков имање његово



3.) Како чинимо неправду гласу другогa? Шта је оговарање а шта клевета?

4.) Докажите, да човек не треба да оговара и никад да клевета.

5.) У ком случају смо дужни обзнанити рђава дела других?

## IX.

### П р а в о .

Ја сам дужан поштовати живот осталих људи, њихову слободу, њихова имања и њихов глас. Исто тако они су узајамно дужни поштовати мој живот, моју слободу, моја добра и мој глас.

Свакој од ових дужности одговара по једно право. За мене је дужност да ја поштујем ваше имање; с тога сте ви у праву да ме натерате да ја то чиним, ако бих заборавио на своју дужност; за вас је дужност да поштујете мој живот; с тога сам ја у праву да вас нагоним да то чините, ако ви спујете заверу против мене.

Шта значи право и бити у праву нечега, веома је тешко разумети. Ну ипак, ја се надам да ћу вам моћи то објаснити, и да ћете ви то схватити као што треба, само ако будете пажљиви.

Испрва научите добро ово, а у брзо ћете и разумети: право је у сваком човеку нешто, што ставља границу радњама осталих људи.

Ви сте без сумње већ доста слушали о бојним местима и о утврђеним градовима. То су места, у која се не може тако лако ући; она су брањена широким рововима и топовима. Ако бисмо пак хтели да силом продремо унутра, то треба да смо спремни и на то, да силом будемо одагнани одатле.

Е, лепо! Сваки је човек као какав утврђени град. Он је опкољен својим правима као год градови рововима и зидинама, којих се ми не смемо дотаћи; а ако се дотакнемо, то треба да смо спремни на то, да силом будемо одбијени.

Према томе ви, и ако сте слободни, ипак се морате зауставити у својим радњама пред мојим животом, пред мојом слободом, пред мојим имањем, пред мојим гласом; моје радње пак морају се зауставити пред вашим животом, пред вашом слободом, пред вашим имањем, пред вашим гласом. То, дакле, што брани једнога човека од туђих напада, што га опкољава као ровови градове, то је целокупност његових права.

На чему се то оснива? — Ви ћете лако одговорити на ово питање, ако сте добро разумели што смо до сад учили. То се оснива на томе, што је особа човекова штовања достојна, а ако се ми огрењимо о особу његову, то је он у моћи, да нас нагони да то чинимо.

Мој живот је светиња; ви га нападате, ја се браним; — моја слобода је светиња; ви је нападате, ја је браним; — моје имање је светиња, ви га нападате, ја га браним; — моја част је светиња; ви је нападате, ја је браним. Ваша дужност је била да поштујете све то; ви се грешите о ту дужност; ја, бранећи се, гоним вас на извршење дужности. Ако ви употребите силу бесправно, ја се браним силом, ну правно.

Али у друштву образованом, као што је наше, сем у случају самоодбране, о чему смо пређе говорили, човек не сме бити сам свој судија, иначе би бида између људи вечита војна, а после, човек и није добар судија у својој ствари; човек обично замишља, да му је много већа неправда учињена, но што у ствари јесте, и тражи много већу оштету но што заслужује. Друштво је ту, да суди онима, који су се огрешили о права другогa; с тога оно има своје законе, своје жандарме, своје судије и своје тамнице. Ако нам је криво учињено, не намирујмо се сами, но предајмо тужбу власти и оставимо судовима наше земље, да извиде колика нам је неправда учињена и да нам одреде оштету.

### Запамтите:

У сваком човеку има нечега што треба да задржи радњу осталих људи: то је право. Право се оснива на томе, што су људи штовања достојни.

Не будите никад сами своје судије.

### Вежбања.

1.) Покажите како је човек заштићен правом од радње других људи?

2.) Смемо ли се огрешити о право људи? Покажите како силом можемо одбити свако насиље на наша права.

3.) Зашто, у образованом друштву, не можемо бити сами своје судије?

## X.

### Дужности добротинства.

Марко Марковић, богати предузимач, осећајући да му се приближује крај животу, позва преда се сву своју децу и сву своју унучад.

«Драга децо, дошао је тренут, кад ми ваља пречистити све своје рачуне; пре но што се укљоним с овога света, жеља ми је, да вам се исповедим.

«Вама је познат мој живот; ви знате, да сам се обогатио из ничега. Мој отац и моја мати бејаху сироти и не моглоше учинити ништа за мене. Ја сам се уздигао сам, својом снагом и својим радом. Ја сам отпочео као зидарско слушче; за тим сам постао зидарски калфа, па сам по нешто од својих уштеђених надница улагао у разна предузећа, која су успела; за тим мало по мало срећним радом моје се имање удвостручи, па утростручи, док најзад не постадох богат човек. Имање што вам га остављам, стечено је поштено и законито. Ја сам у мислима прешао сву своју прошлост унакрет, и не сећам се никако да сам од кога што закинуо, или да нисам кад год одговорио својој обавези.

«Ну ипак, на измаку мога живота ја се не осећам миран и спокојан: ја нисам чинио зла, али ја нисам чинио ни добра.

«Моји почеци били су тешки и трудни. Може бити да је то учинило те сам постао тако тврда срца. Ван своје породице ја нисам љубио никога; нисам учинио добра никоме. Добротинство, племенитост, саучешће у невољи другогa, оданост, за ме се чиняху увек као да су то обмане. Ја сам хтео бити поштен човек; то сам и био; али ја никоме нисам уступио ничега од свога; ништа нисам хтео себи укратити другогa ради.



«Има томе шест месеци, како сам, враћајући се ноћу кући, био бачен с коња, који се помами. Позледио сам био главу и много ми је крви истекло. Јако ослабљен, а да би сам могао устати и поћи даље, повичем у помоћ, ја, који за целог свог живота никоме нисам притекао у помоћ!

«Ту у близини становао је један мој пређ, радник, кога сам отпустио зато, што беше остарео, са својом женом, коју сам прошле године тужио, јер сам је затекао у моме забрану са снопом прућа у руци.

«На мој глас Стеван, ви га знате, то беше тај радник, дотрча са својом женом.

«— Где, то је газда Марко, рече Стеван. Нека га, нек цркне на друму, та и он није никоме помогао.

— То је истина, али он је рањен; имајмо сажаљења према њему!

— Баш кад ти хоћеш...

«И обоје ми помогоше да се дигнем и одведоше ме у њихов стан, где ми жена приви и опра рану.

«Те ноћи, децо моја, разумедох ја од једном, да ја, као токорсе поштен човек, не учиних никаква добра, и осетих, да Стеван и његова жена више вреде него ја!

«Ја већ не могу почети живети новим животом, али да би колико толико своје грешке ублажио, то ћу бар после смрти да учиним она доброчинства, која је требало да извршим за живота.

«Стевану и његовој жени остављам 600 динара годишње докле је год једно од њих у животу, а за остареле и немоћне раднике и за њихову неодомљену децу остављам 300.000 динара. Од тога новца нека се сагради дом за њих и побрине за њихово издржавање.

«То је за добра, која нисам учинио.»

#### Запамтите :

*Човек може бити поштен, а да не буде човек—добротвор. Поштен човек бити значи не огрешити се о права осталих људи; бити човек—добротвор значи чинити добра својим ближњима.*

#### Вежбања.

1.) Да ли је исто бити поштен човек и бити добротвор? Каква је разлика?

2.) Покажите како човек може штovati права својих ближњих, а да им не чини добра? Наведите примере!

3.) Покажите како можемо надокнадити пропуштена добра дела?

### XI.

#### Дужности доброчинства.

(наставак)

Строга правичност није све на овоме свету. Бити правичан, значи не чинити вреда особи човечјој. Али особа човечја је дужна да врши своје дужности; она је биће које ради, које трпи и мучи се. Зар да смо равнодушни према њеном напрезању и њеним тежбама? Да бисте то сазнали, упитајте своју савест. Ево шта ће вам одговорити:

«Ти си особа. Твоја је дужност да поступаш с другима тако као што желиш да се поступа с тобом. Ти не би хтео да ти се чини зло; не чини

зло другима; — али ти желиш да ти се чини добро; чини добро другима.»

И тако ка дужностима **правичности** прилазе и дужности **доброчинства**. Бити правичан, значи не чинити зла; бити добротвор, значи чинити добра. — Потребно је да вам се изнесе тачно у чем се разликује правичност од доброчинства.

Пре свега ми смо увек у присуству права, која треба даштујемо, живота, имања, гласа наших ближњих. Ну увек немамо око себе муке, које треба да олакшамо, или несретнике, којима треба да помогнемо.

Дела правичности увек су слична међу собом; ми само на један начинштујемо право других, т.ј. не чинећи оно, чиме бисмо се огрешили о та права. Дела доброчинства се разликују према околностима, које их изазивају: дело доброчинства је час једна реч, која храбри или теши, час добар савет, час новчана помоћ, час пружена рука, час жртва, која по каткад стаје и самога живота.

Дела правичности не мењају се према људима; живот човечји увек је живот, па био то богаташки или сиромашки; имање другога је увек имање другога, па био то слепчев пас или богаташева кеса. Дела доброчинства мењају се према онима, којима притичемо у помоћ, и према нашим снагама, нашим средствима. Ако не умемо пливати, то не можемо ни скочити у воду да спасемо дављеника. Ако сам ја богатији него ви, то моја милостиња треба да је већа од ваше, ну ја је не смем разделити подједнако међу сиромаше, јер и међу њима има их, који су беднији него други.

Из тога излази, да се дужности правичности могу тако тачно исказати као какав рачунски задатак: поштујте увек права другога; — ну није тако и с дужностима доброчинства; ограничене могу се саопштити овако: човек је дужан да увек притече у помоћ човеку, у границама својих снага и својих средстава.

Ја се надам, да сте ви сада схватили величину доброчинства. Бити правичан, то је само не узети ништа од другога и дати му толико колико смо дужни. Бити добротвор је дати својевољно од свога.

Немогућно је побројити овде све начине доброчинства; у осталом она се и мењају према приликама; понајглавније су: љубити своје ближње, притицати им у опасности у помоћ, бранити их од оговарања и клеветања, олакшавати њихове патње, учествовати у њиховој срећи. А да бисмо тачно сазнали шта смо дужни чинити другима у датој прилици, упитајмо се само, шта бисмо хтели да се нама учини да смо у истој прилици.

#### Запамтите :

*Не будите само поштени; будите добротвори. Доброчинство је исто тако обавезно као и правичност; састоји се у томе, да поступамо према другима тако, као што бисмо хтели да се према нама поступа у датој прилици.*

#### Вежбања.

1.) Сем правичности, да ли нам наша савест не налаже и доброчинство? Шта је доброчинство?



2.) У чем се разликује добротинство од правичности?

3.) Покажите примерима, како се добротинство мења према приликама, према онима који га чине, и према онима, којима се чини.

4.) Како се, на најопштији начин, могу исказати дужности добротинства? Који је најбољи начин да тачно сазнамо, шта нам треба чинити у датој прилици?

## ХИИ.

### Пожртвовање и братинство.

Љубити своје ближње, чинити им добра, поступати с њима као с браћом, то је **братинство**. Дужности братинства су најлепше и најзаслужније од свију. Разлог је прост. Да не бисмо учинили вреда животу, имању, слободи и чисти, довољно је ако скрстимо руке и затворимо уста. Напротив, да бисмо поступали с ближњима као с браћом, треба радити, одрицати се, жртвовати од свога, па и сама себе.

На част нека служи роду људском, пожртвовање није ретко!

И с тога, што пожртвовање није ретка ствар, ја вам нећу ни наводити примере. Набројте ми их сами, по сећању, било да сте их сами видели или чули, било да сте о њима читали или учили. Наведите и који пример из српске историје и из народних песама.

Ну ја ћу да вас упозорим овом приликом на нешто, што вам без сумње није падало на памет. Ја ћу вас подсетити само на ослобођење Србије. Ви се већ сећате Рајића, Синђелића... Нашу победу на сваки начин привлаче они највише, који су себе жртвовали и пропали. Ми и не опажамо како се после њихове пропасти истичу нови људи да се боре, да подносе тешкоће, пркосећи исто тако смрти. Падајући, *они који се жртвују, дижу друге*, који полазе да их свете или да и сами падну, очекујући то исто од својих потомака. Где се на ово може указати, ту има правог схватања дужности. А за ово најлепши је пример у српској историји српски устанак; без тога не би било српског ослобођења, не би било Србије.

Размислите о овом добро, запамтите то добро и сећајте се тога често!

#### Запамтите:

*Поступајте са својим ближњима као с браћом; жртвујте се за њих.*

#### Вежбања.

1.) Покажите примерима, како добротинство води пожртвовању.

2.) Шта је братинство?

3.) Покажите примерима, како ми у већини случајева имамо прилике да покажемо своју оданост и своје пожртвовање.

4.) Од какве је важности пожртвовање као пример? Да ли тај пример може имати толико утицаја, где нема правог схватања дужности?

## ХИИИ.

Како да поступамо према животињама.

Имамо ли ми дужности према животињама? — Имамо их, ну потребно је одмах рећи, да оне нису

сличне дужностима, које имамо према људима. — Ми не штудуемо живот у житотиња. Када се сустретнемо с којом животињом опасном или штетљивом, ми је убијамо, и добро чинимо. Исто тако убијамо и многе животиње ради њихова меса, као рибе, јагњад, волове, свиње, живину и дивљач. Ми не чинимо никакав преступ, држећи по кошарама и по шталама животиње, којима обрађујемо своја поља и које нам вуку кола, терете, или носе нас саме. Исто тако није преступ ни што се служимо оним што оне производе, као млеком од крава, оваца и коза, јајима од живине, вуном од јагњаци. Све то имамо ми права чинити; ми имамо права да се бранимо од штетљивих животиња, а да се служимо животињама корисним. Иначе шта бисмо ми радили? Нама би било немогућно одржати се у животу.

Ви ћете сад већ по мало разумети зашто ми нисмо дужни поступати са животињама као с људима; људи су особе, животиње нису особе; оне немају својих дужности, према томе оне немају ни својих права.

Ну и ако оне немају слободу, оне имају осећања; оне осећају бол и задовољство. И зар није то кажњива свепност, кад им ми без узрока наносимо повреде и рђаво поступамо с њима? — Прегните свога коња, али не товарите кола тако, како ће то прећи његову снагу; подстичите његову жетину, али га не бите на мртво име.

Деца често замисљају себи, да су животиње зато створене, да она с њима поступају како хоће; то доба је без сажалења — рекао је један песник. — Е, лепо, децо моја, утерајте тога песника у лаж. Имајте сажалења и благости према свему што живи и дише. Огласите рат опасним и штетљивим животињама; али не уживајте у мучењу корисних животиња, то би била свепност; нарочито остављајте гичја гнезда онде где су, а јаја и мале тице у гнездима.

#### Запамтите:

*Допуштено нам је, да се служимо животињама ради своје користи; али не смемо с њима рђаво поступати и наносити им повреде без узрока.*

#### Вежбања.

1.) У коме би смислу било лажно тврђење да имамо дужности према животињама?

2.) Које су користи човеку од животиња?

3.) У ком смислу имамо ми дужности према животињама, и у чем се састоје те дужности?

## 5.

### ОТАЏБИНА.

#### I.

#### Шта је отаџбина?

Човек се рађа у једном народу, као што се рађа у једној породици; он има **отаџбину**, као што има оца и матер.



Шта је отаџбина? — И само вам име већ казује, да је то земља отаца, земља, коју су нам оцевци оставили у аманет.

**Земљиште народно** да ли је то сва отаџбина? — Истина је, да отаџбине нема без земљишта, јер народ, који свога земљишта нема, изгубио је и своју отаџбину. Али отаџбину не чини ипак зато само то земљиште, и отаџбина једнога народа не почиње и не свршује са земљиштем његовим. Кад би тако било, то би отаџбина Србинова била само она мала Србија.

Ну ви знате, да свуд око нас живи српски народ, народ истог порекла као и ми, народ истог језика и народ истих предака. Запитајте тај народ шта жели и за чим тежи, па ћете чути то исто, што и ви желите, за чим и ви тежите. Запитајте га о прецима његовим, и он ће вам именовати ваше претке; запитајте га што о његовој историји, и он ће вам испричати вашу историју. Ви ћете видети, да он жели да живи заједно с вама, и да гаји исте наде у будућности као и ви.

Докле се год простире народ, који води с вама једно порекло, који говори истим језиком, као и ви, и који има исту историју, докле се простире и ваша отаџбина. Истина, да све то земљиште није наше, српско, али је тежиња свакога Србина, да то што скорије постане: да докле год трају границе српског народа, трају и границе српске државе.

И ако смо растркани по разним државама, ипак та народна мисао о уједињењу није угинула. Па на чем се оснива она? На заједничкој прошлости. Сви су Срби некад били у заједници; успомене су њихове једне и исте; они славе једне и исте великане, једне и исте борбе имали су да издрже, па трпели су једне и исте поразе заједнички. Где год је Србин, пева се о Краљевићу Марку и о Милошу, велича царство српско и оплакује тужно Косово. Што смо заједно уживали, заједно трпели, чини те се сад заједно и надамо, а то све одржава између нас тако јаку везу, коју ни границе државне, ни царине никад не могу раскинути.

#### Запамтите:

*Сваки човек има отаџбину. Отаџбина је земља отаца. Она је заједница људи једног порекла и једног језика, који имају исте жеље, исте тежње, исту вољу. Ова заједница, која се у садашњости одржава, и која гаји исте наде у будућност, има свога корена у прошлости, т. ј. у народној историји.*

#### Вежбања.

- 1.) Шта значи реч отаџбина?
- 2.) Да ли је само земљиште народно сва отаџбина?
- 3.) Које је Србинова отаџбина? (Земље, у којима Срби живе)
- 4.) Зашто није само земљиште народна отаџбина, и шта све одржава и уједињује један народ?
- 5.) Покажите како заједница народна има корена у прошлости, у народној историји?

#### II.

#### Дужности према отаџбини.

Патње зближе човека с човеком; оне стварају тежње везе, него радости и уживања. Тако је и са

успоменама народним; народне жалости вреде више, него славе и победе, јер оне нам задају дужности. и захтевају од нас заједничких жртава.

Највећа наша жалост је Косово; она је заједничка целоме народу. Сав народ је осетио жалосне последице тога пораза и подносио силне муке у ропству. Та заједничка патња га је толико зближила, да он сад никако не може заборавити на поједине своје делове, па ма како политички разбацан био. Та заједничка патња ставља му у дужност, да *прикупи у једно народно земљиште, у једну отаџбину све оно, што је пре Косова у заједници било.* То је највећи задатак српскога народа, а круна свих његових напора мора бити уједињена Србија.

Да би се то могло постићи, морамо љубити свој народ и своју отаџбину свом душом својом. Ми морамо љубити своју отаџбину и у срећи и у несрећи, и кад се показује силна, и кад је слаба и понижена. У овом случају само ће је љубав наша моћи ојачати и узвисити.

Данашње је уређење овога света, на жалост, још тако, да се ратови не могу избећи. Рат је ствар грозна и одвратна, али је ипак зато потребна, пошто је он једини пут, којим се решавају размирице између појединих народа. С појединцима већ није тако; ако су у спору, они се не бију, и јачи или паметнији не побеђује, него иду пред суд, а добива онај, који има право. За народне размирице нема другога суда до рата, и ту добива онај, који је телесно и умно јачи, па ма и не било право на његовој страни. — И ми смо ратовали и у најближој прошлости, и ратоваћемо по свој прилици још много пута. Ратоваћемо или да одбранимо своју отаџбину, или да проширимо своје народно земљиште. И ако су ратови грозни и одвратни, ипак су оваки ратови *свети ратови*; они нам налажу највеће наше дужности и захтевају од нас највеће жртве, па и сам наш живот. У оваким ратовима Србин је дужан да жртвује крв своју и имање своје. Само тако, ако на сваку жртву будемо спремни, моћи ћемо остварити своју народну мисао.

Паштимо се, да нас час, у коме ће се решавати наш највећи задатак, не затече неспремне. Вежбајмо се умно и телесно и јачајмо своју умну и телесну снагу, да бисмо својим дужностима што боље могли одговорити!

#### Запамтите:

*Љубите своју отаџбину из свег срца свога, свом снагом својом. Љубите је не само у слави, него нарочито и кад пати и страда. — Сваки Србин је дужан бранити своју отаџбину и радити на проширењу народног земљишта.*

#### Вежбања.

- 1.) Да ли треба да љубимо своју отаџбину само кад је у слави?
- 2.) Каква је корист по народ и заједничка патња и страдање?
- 3.) Које су дужности свакога Србина?